

HOE ZOULDEN WIJ DAN LEVEN?

Over opkomst en verval van de westerse cultuur

Francis A. Schaeffer - 1977

In deze overzetting werden de (vele) foto's en plaatjes weggelaten

OMSLAG

In dit boek, dat ontstaan is naar aanleiding van de gelijknamige televisieserie, neemt de auteur ons mee op een reis door de geschiedenis van de westerse wereld. Het is een tocht waarop hij ons laat zien de opkomst en het verval van het westerse denken en de westerse cultuur. Een cultuur waarvan wij kinderen zijn en die ons zo bekend is omdat wij er namelijk middenin leven. Als wij met aandachtige blik rondzien ontdekken wij steeds meer zaken waarbij wij een vraagteken zetten. Het lijkt wel of we de verkeerde kant opgaan. Dat ergens wissels zijn omgelegd en dat we -wellicht tegen beter weten in - de verkeerde kant opgaan. Alsof de remmen kapot zijn en we met een enorme vaart op een ravijn aanstormen. Maar wie of wat heeft dan die wissels verlegd? En wanneer is dat gebeurd?

Op zijn reis door de geschiedenis laat Dr. Schaeffer ons een aantal momenten zien, enkele halteplaatsen, waar wissels werden omgegooid en waar verkeerde sporen werden begaan. Maar hij laat ook zien dat er - ook in het verleden - aan de noodrem werd getrokken.

Zoals er ook nu, in onze tijd, mogelijkheden zijn, die noodrem te gebruiken. Daarom is dit boek beslist geen brok cultuurpessimisme, maar probeert het ons antwoorden te geven op de brandende vraag 'Hoe zouden wij dan moeten leven?'.

VOORWOORD

In juli 1974 kwam mijn zoon Franky met een idee. Zijn idee was dat er misschien met veel tijd, geld en inzet van hem, anderen en mijzelf een belangrijke culturele en historische documentaire filmserie en bijbehorend boek zou kunnen worden geproduceerd. Met gebruikmaking van de studies die ik in de afgelopen veertig jaar van het westerse denken en de westerse cultuur heb gemaakt, zouden we kunnen proberen de stroom en de ontwikkeling te laten zien die tot het 20e-eeuwse denken hebben geleid, en daarbij de essentiële antwoorden aanduiden. Na lange overweging raakte ik overtuigd dat wij de verantwoordelijkheid hadden het te proberen.

Laat mij in de allereerste plaats Billy Zeoli danken dat hij onmiddellijk de mogelijkheden van dit project inzag en voor zijn voortdurende steun waardoor dit project mogelijk werd.

Om te beginnen schreef ik de basistekst als uitgangspunt voor zowel het filmscript als het boek. Deze basistekst werd vervolgens in twee afzonderlijke projecten verdeeld: in de eerste plaats een filmscript, en in de tweede plaats een uitgebreide versie, dit boek. Het boek kan natuurlijk de volledige basistekst opnemen en geeft daarom meer materiaal dan binnen de tijdgrenzen van zelfs een lange filmserie mogelijk is.

Voor zowel het boek als de film was echter nog veel nauwkeurig researchwerk nodig, en ik ben speciaal dank verschuldigd aan Dr. Jeremy Jackson, die het voornaamste deel van het historisch onderzoek heeft gedaan en daaraan vele honderden uren heeft besteed. Ook heeft hij de indexen en de bibliografie samengesteld, die in de Engelse uitgave van dit boek zijn opgenomen. Zijn hulp en ter zake doende opmerkingen waren een voortdurende bron van inspiratie.

Dr. H.R. Rookmaaker, de bekende hoogleraar in de kunstgeschiedenis aan de Vrije Universiteit in Amsterdam, met wie ik jarenlang heb mogen samenwerken in het werk van L'Abri Fellowship, deed de meeste research op het gebied van de kunstgeschiedenis. Zijn uitzonderlijk grote kennis van de kunstgeschiedenis en zijn diepe betrokkenheid bij het project waren zowel voor de film als het boek van onschatbare waarde. Het is een van de tragedies van mijn leven dat Dr. Rookmaaker sinds

de voltooiing van dit boek en de film is overleden. Dit is voor mij persoonlijk een groot verdriet, maar een tragedie voor de gehele christelijke wereld.

Het was een voorrecht Jane Stuart Smith als een trouwe vriendin en steun te hebben tot wie we ons konden wenden met betrekking tot alle aspecten van de tekst die met muziek te maken hebben. Jane verrichtte het grootste deel van de research op het gebied van de muziek en haar kennis van het onderwerp was uitermate waardevol.

Er was veel research nodig op minder duidelijk te omlijnen gebieden, en ik breng mijn grote dank aan John en Sandra Bazlinton voor al hun research op algemeen cultureel terrein. Hun opmerkingen waren op vele punten vaak zeer verhelderend.

Behalve deze onderzoekers hebben vele, vele anderen zich beziggehouden met detailstudies, met typewerk en correctie, met de duizenden details van de filmproductie en met vele andere zaken die onmogelijk allemaal zijn op te noemen. Hun tijd en inspanning waren onmisbaar voor het project, en ik wil hen graag allen hartelijk danken.

Als steeds hielp James W. Sire mij op de gebruikelijke voortreffelijke wijze bij het samenstellen van de tekst van het boek, waarvoor ik hem hartelijk dank.

Het werken met al de mensen van Fleming H. Revell Company was bijzonder plezierig; ik heb vooral veel vreugde beleefd aan de vriendschap en steun van Bill Barbour en Richard Baltzell. Richard Baltzell hielp met de redactie alsook met het kritisch doorlezen van het manuscript; dit laatste deden ook Udo Middelman, Jeremy Jackson en Franky Schaeffer.

Ik wil mijn dankbaarheid uitspreken aan mijn medewerkers in L'Abri Fellowship, die gedurende de twee jaar dat ik aan het project werkte, meer werk hadden te doen, en naast hun morele steun ook dikwijls zeer praktische hulp boden.

Hoe zou ik Edith, mijn vrouw, voldoende kunnen danken! Zij was uitermate geduldig in tijden dat ik onder grote spanning stond, zowel tijdens het schrijven als het filmen. Zonder haar voortdurende bemoediging zou ik dit project gewoon niet hebben kunnen voltooien.

Ik vertrouw erop dat het werk en de visie van de hierboven genoemde mensen beloond zal worden doordat ze een tastbare verbetering in onze dagen mogen zien als resultaat van dit boek en de film.

Francis A. Schaeffer

NOOT VAN DE AUTEUR

Dit boek pretendeert zeker niet een volledige chronologische geschiedenis van de westerse cultuur te zijn. Het is zeer de vraag of zo'n boek ooit geschreven zou kunnen worden. Dit boek is echter een analyse van de hoofdmomenten in de geschiedenis die onze cultuur hebben gevormd, en van het denken van de mensen, die deze hoofdmomenten hebben doen plaatsvinden. Deze studie is gemaakt in de hoop dat er licht geworpen mag worden op de belangrijkste karakteristieken van onze tijd en dat oplossingen gevonden mogen worden voor de talloze problemen die op ons afkomen nu het loopt naar het einde van de 20e eeuw.

1 HET OUDE ROME

De geschiedenis en de cultuur zijn een voortstromend verschijnsel. Deze stroom vindt zijn bron in de gedachten van mensen. De mensen zijn uniek in hun innerlijke gedachtenleven - wat zij in hun gedachtenleven zijn, bepaalt hoe zij handelen. Dit is het geval met hun waarden en met hun creativiteit. Het is ook het geval met hun gezamenlijke daden, zoals hun politieke beslissingen, en ook met hun persoonlijk leven. De resultaten van hun gedachtenleven stromen door hun vingers of via hun tong naar de buitenwereld. Dit is het geval met de beitel van Michelangelo, maar ook met het zwaard van een dictator.

Mensen hebben hun vooronderstellingen, en zij leven meer in overeenstemming met deze vooronderstellingen dan zij zich misschien bewust zijn. Onder vooronderstellingen verstaan we de funda

mentele manier waarop iemand het leven beziet, zijn fundamentele wereldbeschouwing, het raamwerk waardoorheen hij de wereld waarneemt. Vooronderstellingen berusten op wat iemand beschouwt de waarheid te zijn van wat bestaat. De vooronderstellingen van de mensen vormen het raamwerk voor alles wat zij in de buitenwereld brengen. Hun vooronderstellingen vormen ook de basis voor hun waarden en daarom de basis voor hun beslissingen. 'Een mens is wat hij denkt' is een diepe waarheid. Een persoon is niet maar het product van de krachten om hem heen. Hij heeft zijn eigen gedachten, een innerlijke wereld. Dan kan een mens, na gedacht te hebben, daden verrichten in de buitenwereld en deze daardoor beïnvloeden. De mensen zijn geneigd naar het uiterlijke

theater van de actie te kijken, en de acteur te vergeten die in de gedachten woont en daarom de ware acteur is in de buitenwereld. De innerlijke gedachtenwereld bepaalt de uiterlijke actie.

De meeste mensen doen hun vooronderstellingen op van hun familie en de omgeving waarin zij wonen, zoals een kind de mazelen opdoet. Maar de mensen met meer begrip beseffen dat hun vooronderstellingen gekozen dienen te zijn na nauwkeurige overweging van de vraag welke wereldbeschouwing waar is. Wanneer alles is gedaan, wanneer alle alternatieven zijn onderzocht, zijn er 'niet veel mensen in de kamer' - dat wil zeggen dat, hoewel de wereldbeschouwingen vele variaties vertonen, er niet veel fundamentele wereldbeschouwingen of vooronderstellingen zijn. Deze fundamentele mogelijkheden zullen duidelijk worden wanneer we naar de stroom van het verleden kijken.

Om te begrijpen waar we in onze tegenwoordige wereld zijn - in onze intellectuele ideeën en in ons culturele en politieke leven - moeten we drie lijnen in de geschiedenis natrekken, namelijk de filosofische, de wetenschappelijke en de religieuze. De filosofische zoekt intellectuele antwoorden op de fundamentele levensvragen. De wetenschappelijke bestaat uit twee delen: het onderzoeken van de structuur van de stoffelijke wereld, en vervolgens de toepassing van deze ontdekkingen door de technologie. De richting waarin de wetenschap zich beweegt, wordt bepaald door de filosofische levensbeschouwing van de geleerden. De godsdienstige opvattingen van de mensen bepalen eveneens de richting van hun persoonlijke leven en van hun samenleving. Als wij proberen lessen te leren aangaande de primaire dilemma's waarvoor we ons geplaagd zien, door naar het verleden te kijken en de stroom ervan te bezien, zouden we met de Grieken kunnen beginnen, of zelfs nog voor de Grieken. We zouden terug kunnen gaan naar de drie grote oude rivierculturen: de Eufraat, de Indus en de Nijl. We zullen echter beginnen met de Romeinen (en met de Griekse invloed op hen), omdat de Romeinse beschaving de directe voorvader is van de moderne westerse wereld. Vanaf de eerste veroveringen van de Romeinse republiek tot op onze dagen, hebben de Romeinse wetten en politieke ideeën sterke invloed uitgeoefend op Europa en de gehele westerse wereld. Waar de westerse beschaving ook is gegaan, zij heeft het stempel van de Romeinen gedragen.

In veel opzichten was Rome groot, maar hij had geen werkelijke antwoorden op de fundamentele problemen van de mensheid. Het Romeinse denken en zijn cultuur waren gevormd door het Griekse denken, vooral nadat Griekenland in 146 voor Chr. onder Romeinse heerschappij kwam. De Grieken probeerden hun samenleving eerst te bouwen op de stadstaat, de polis. De stadstaat was zowel in theorie als in de praktijk samengesteld uit allen die als burgers erkend waren. Alle waarden vonden hun betekenis in hun verbondenheid met de polis. Toen Socrates (469?-399 voor Chr.) daarom moest kiezen tussen de dood en verbanning van dat wat hem betekenis gaf, koos hij de dood. Maar de polis faalde omdat zij een onvoldoende basis bleek te zijn om er een maatschappij op te bouwen.

De Grieken en later ook de Romeinen probeerden ook een maatschappij te bouwen op hun goden. Maar deze goden waren niet groot genoeg omdat zij eindig, beperkt waren. Zelfs al hun goden samen waren nog niet oneindig. De goden in het denken van de Grieken en de Romeinen waren in feite als mannen en vrouwen maar dan groter, doch niet fundamenteel anders dan menselijke mannen en vrouwen. Als voorbeeld uit duizenden kunnen we denken aan het standbeeld van Hercules, die dronken is en staat te urineren. Hercules was de god van Herculaneum dat in dezelfde tijd verwoest werd als Pompeii. De goden waren vergrote menselijkheid, niet goddelijkheid. Evenmin als de Grieken hadden de Romeinen een oneindige god. Daardoor hadden zij intellectueel gesproken geen geschikt referentiepunt; dat wil zeggen dat ze niets hadden dat groot genoeg of permanent genoeg was om hun denken of hun leven mee te verbinden. Tengevolge daarvan was hun waarden

systeem dan ook niet sterk genoeg om de lasten van het leven, in het persoonlijke en het politieke leven, te dragen. Al hun goden samen waren niet voldoende om hun een geschikt fundament te geven om hun leven, hun moraal, hun waarden en uiteindelijke beslissingen op te baseren. Deze goden waren afhankelijk van de maatschappij die hen had gemaakt, en wanneer deze maatschappij in elkaar stortte, vielen de goden eveneens. Daarom eindigden de Griekse en Romeinse experimenten met sociale harmonie (die berustten op een elitaire republiek) uiteindelijk in mislukking.

In de dagen van Julius Caesar (100-44 voor Chr.) keerde Rome zich tot een autoritair systeem dat zijn centrum vond in Caesar zelf. In de dagen vóór Caesar kon de senaat de orde niet handhaven. Gewapende benden terroriseerden de stad Rome en de normale regeringswerkzaamheden werden vaak onmogelijk gemaakt doordat rivalen om de macht streden. Zelfbelang werd belangrijker dan sociale belangstelling, ondanks de schone schijn van het tegendeel. Daarom aanvaardde het volk in wanhoop een autoritaire regering. Plutarchus (A.D. 50?-120) schreef in de *Vitae Parallellae* dat de Romeinen Caesar tot dictator voor het leven maakten 'in de hoop dat dit hun de tijd zou geven om op adem te komen na zoveel burgeroorlogen en rampen. Dit was wat men noemt een erkende tirannie, omdat zijn macht nu niet alleen absoluut maar ook duurzaam was'.

Na de dood van Caesar kreeg Octavianus (63 voor Chr.-14 na Chr.), later Caesar Augustus genoemd, een achterneef van Caesar, de macht in handen. Hij was door adoptie de zoon van Caesar geworden. De grote Romeinse dichter Virgilius (70-19 voor Chr.) was een vriend van Augustus en hij schreef de *Aeneïs* met de bedoeling te laten zien dat Augustus een goddelijke leider was en dat het de opdracht van Rome was vrede en beschaving aan de wereld te brengen. Omdat Augustus naar buiten en naar binnen vrede bracht en omdat hij de uiterlijke vormen van grondwettigheid liet bestaan, waren de Romeinen van alle klassen en standen bereid hem alle macht te geven om het politieke systeem, het bedrijfsleven en het leven van alledag te herstellen en in stand te houden. Na 12 voor Chr. werd hij het hoofd van de staatsgodsdienst, met de titel Pontifex Maximus en spoorde ieder aan de 'geest van Rome en de geniale keizer' te aanbidden. Later werd dit voor het hele volk van het Imperium verplicht en nog later heersten de keizers als goden. Augustus maakte wetten op het gebied van de moraal en het gezinsleven; zijn opvolgers ondernamen indrukwekkende wettelijke hervormingen en riepen sociale voorzieningen in het leven. Maar een menselijke god is een wankel fundament en Rome viel.

Het is belangrijk in te zien hoeveel het uitmaakt wat de wereldbeschouwing van een volk is als het blootgesteld wordt aan grote druk. Dat het juist de christenen waren die de religieuze vermengingen, het syncretisme, en de gevolgen van de zwakheden van de Romeinse cultuur konden weerstaan, zegt iets over de kracht van de christelijke wereldbeschouwing. Deze kracht berustte op het geloof in een oneindige-persoonlijke God, die gesproken heeft in het Oude Testament, in het leven en het onderwijs van Jezus Christus en in het langzaam groeiende Nieuwe Testament. Hij had gesproken op een manier die door de mensen verstaan kan worden. Zodoende hadden de christenen niet alleen kennis over het universum en de mensheid die de mensen uit zichzelf niet kunnen verkrijgen, maar zij hadden absolute, eeuwige waarden om bij te leven en waarmee de maatschappij en de politieke staat waarin zij leefden, beoordeeld konden worden. En zij hadden een grond voor de waardigheid van het individu als uniek omdat hij geschapen is naar het beeld van God.

Waarschijnlijk heeft niemand aan onze generatie de innerlijke zwakheden van het Romeinse Imperium levendiger laten zien dan Fellini, in zijn film *Satyricon*. Hij herinnert ons eraan dat we de klassieke wereld niet moeten romantiseren, en dat hij zowel wreed als decadent was toen hij kwam tot de logische conclusies van zijn wereldbeschouwing.

Een cultuur of een persoon met een zwakke basis kan alleen overeind blijven als de druk niet te groot is. We kunnen dit illustreren aan de hand van een Romeinse brug. De Romeinen hebben over veel rivieren in Europa viaducten gebouwd. Eeuwenlang zijn er mensen en wagens veilig over deze bruggen gegaan. Maar als de mensen er in onze tijd overheen zouden rijden met zware vrachtwagens, zouden deze bruggen bezwijken. Zo is het ook met het leven en de waarden van mensen en culturen wanneer zij op niets anders gebouwd zijn dan hun eigen beperktheid, hun eigen eindigheid. Zij kunnen overeind blijven wanneer de druk niet te groot is, maar als de druk toeneemt, storten ze in - zoals een Romeins viaduct in zou storten onder het gewicht van een moderne vrachtwagen met oplegger. De cultuur en de vrijheden van mensen zijn breekbaar. Zonder voldoende basis is het,

wanneer de druk toeneemt, alleen maar een kwestie van tijd - en vaak slechts weinig tijd - voordat zij het begeven. Het Romeinse rijk was groot in omvang en militaire kracht. Het strekte zich uit over een groot deel van de bekende wereld. Zijn wegen strekten zich uit over geheel Europa, het Midden-Oosten en Noord-Afrika. Het monument ter ere van Caesar Augustus in Turbi (vlak boven het moderne Monte Carlo) markeert het feit dat hij de wegen boven de Middellandse Zee opende en de trotse Galliërs versloeg. In de ene richting van de Romeinse expansie passeerden de Romeinse legioenen de Romeinse stad Augusta Praetoria in Noord-Italië, het huidige Aosta, trokken over de Alpen en door het Rhône-dal Zwitserland in, voorbij de toppen van de Dents du Midi tot de plaats die nu Vevey heet. Een tijdlang hielden de Helvetiërs, die Kelten waren en de belangrijkste bewoners van wat nu Zwitserland is, hen tegen en lieten zelfs de trotse Romeinen onder het juk doorgaan. De Zwitserse schilder Charles Gleyre (1806-1874) toont in een schilderij dat nu in het kunstmuseum van Lausanne hangt, de overwonnen Romeinse soldaten, met de handen op de rug gebonden, zich buigend om onder een laag juk door te gaan. Dit alles was echter tijdelijk. Er was niet veel dat de Romeinse legioenen kon tegenhouden, moeilijk terrein noch vijandelijke legers. Nadat de Romeinen wat tegenwoordig St. Maurice heet en vervolgens de toppen van de Dents du Midi waren gepasseerd, en rond het meer van Genève waren getrokken tot het huidige Vevey, marcheerden ze over de bergen en veroverden de oude Helvetische hoofdstad Aventicum, het huidige Avenches.

Ik houd erg van Avenches. Het heeft een aantal van mijn favoriete Romeinse ruïnes ten noorden van de Alpen. Volgens sommige schattingen (die ik wel wat aan de hoge kant vind) hebben er eens veertigduizend Romeinen gewoond. Tegenwoordig rijzen de ruïnes van de Romeinse muren in de herfst op boven het golvende graan. Men kan zich een Romeins soldaat voorstellen die helemaal uit het verre Noorden op weg was naar Rome, de heuvel beklom en neerkeek op Avenches - een Rome in het klein als het ware, met zijn amfitheater en zijn theater en tempel. De rijkdom van Rome was in Avenches, zoals men ziet aan de gouden buste van Marcus Aurelius die daar gevonden is. Geleidelijk aan kwam het christendom naar het Romeinse Avenches. Dit weten we door het bestuderen van de begraafplaats uit die tijd - de Romeinen verbrandden hun doden, de christenen begroeven hen. Men kan vele monumenten en plaatsen vinden die veel weg hebben van Turbi, Aosta en Avenches, vanaf de muur van Keizer Hadrianus, die de Romeinen bouwden om de Scoten tegen te houden (die maar niet verslagen konden worden), tot aan de forten langs de Rijn en in Noord-Afrika, langs de Eufraat en de Kaspische Zee. Rome was wreed, en zijn wreedheid kunnen we waarschijnlijk het beste zien aan de gebeurtenissen die plaatsvonden in de arena in Rome zelf. De mensen die rondom de arena zaten, keken toe hoe de gladiatoren met elkaar vochten en hoe de christenen voor de leeuwen werden geworpen. Laten we niet vergeten waarom de christenen werden gedood. Zij werden niet vermoord omdat zij Jezus aanbaden. In de Romeinse wereld kon men talloze godsdiensten aantreffen. Eén daarvan was de cultus van Mithras, een populaire Perzische vorm van Zoroastrianisme die omstreeks 67 voor Chr. Rome had bereikt. Het kon niemand iets schelen wie of wat men aanbad zolang de eenheid van de staat, die zijn uitdrukking vond in de aanbidding van Caesar, niet in gevaar kwam. De christenen werden gedood omdat zij opstandelingen waren. Dit was speciaal het geval nadat ze meer en meer door de joodse synagogen verworpen werden en daarmee de immuniteit verloren die de joden sinds de tijd van Julius Caesar genoten hadden.

Wij kunnen de aard van hun opstand op twee manieren omschrijven, en allebei zijn ze waar. In de eerste plaats kunnen we zeggen dat ze Jezus aanbaden als God en dat ze alleen de oneindigepersoonlijke God aanbaden. De Caesars duldden het niet dat ze uitsluitend de ene God dienden. Het werd als hoogverraad beschouwd. Zo werd hun geloof een speciale bedreiging voor de eenheid van de staat in de 3e eeuw en gedurende de regering van Diocletianus (284-305), toen de mensen van de hogere klassen in grotere aantallen christen begonnen te worden. Als ze Jezus en Caesar hadden aanbeden, waren ze veilig geweest, maar ze verwierpen alle vormen van syncretisme. Zij dienden de God die zich in het Oude Testament, door Christus en in het Nieuwe Testament had geopenbaard. En zij dienden Hem als de enige God. Zij konden geen vermenging toestaan: alle andere goden beschouwden ze als valse goden.

We kunnen ook op een tweede manier zeggen waarom de christenen werden gedood: geen enkele totalitaire autoriteit of autoritaire staat kan mensen tolereren die een absolute maatstaf hebben waarmee zij die staat en zijn daden kunnen beoordelen. De christenen hadden deze absolute maat

staf in Gods openbaring. Omdat de christenen deze absolute maatstaf hadden, deze universele standaard waaraan niet alleen de persoonlijke moraal maar ook de staat gemeten kon worden, werden ze als vijanden van het totalitaire Rome beschouwd en voor de leeuwen geworpen.

Bij het verval van het Imperium werden de decadente Romeinen steeds meer overgegeven aan een dorst naar geweld en zinnelijk genot. Dit is vooral te zien aan hun teugelloze seksualiteit. In Pompeii was bijvoorbeeld ongeveer een eeuw nadat de republiek een verschijnsel van het verleden was geworden, de falluscultus zeer sterk. Beelden en schilderijen van overdreven seksualiteit versierden de huizen van de rijken. Niet alle kunst van Pompeii is hiermee getypeerd, maar de seksuele voorstellingen waren onbeschaamd schreeuwerig.

Ook al maakte keizer Constantijn een eind aan de vervolging van de christenen en werd het christelijk geloof eerst (in 313) een wettelijk toegestane godsdienst, en daarna (in 381) de officiële staatsgodsdienst van het Imperium, toch ging de meerderheid van het volk op de oude weg verder. Apathie was het belangrijkste kenmerk van de laatste dagen van het Imperium. Een van de wijzen waarop deze apathie zich uitte, was in het gebrek aan creativiteit in de kunst. Een duidelijk voorbeeld van de decadentie van de officieel gesteunde kunst is dat het vierde-eeuwse werk aan de Triomfboog van Constantijn in Rome mager afsteekt bij het beeldhouwwerk uit de tweede eeuw dat geleend was van monumenten uit de tijd van Keizer Trajanus. De elite ruilde zijn intellectuele streven in voor feesten. De van hogerhand gesteunde kunst was decadent, en de muziek werd meer en meer bombastisch. Zelfs de portretten op de munten waren van lage kwaliteit. Het hele leven werd getekend door de heersende apathie.

Terwijl de Romeinse economie steeds meer achteruitging, belast door een grote inflatie en een geldverslindend regeringsapparaat, werd de overheid steeds meer autoritair om de apathie tegen te gaan. Omdat er niet langer vrijwillig gewerkt werd, werd het werk steeds meer onder het gezag van de staat gebracht, waarbij allerlei vrijheden verloren gingen. Er werden bijvoorbeeld wetten gemaakt die kleine boeren aan hun land bonden. Wegens de algemene apathie en de gevolgen ervan, en wegens de onderdrukkende contróle, vonden maar weinigen het de moeite waard te proberen de oude cultuur te redden.

Rome viel niet door uiterlijke krachten, zoals de invasies door de barbaren. Rome had innerlijk geen sterke basis; de barbaren voltooiden slechts het afbraakproces - en Rome werd geleidelijk aan een ruïne.

2 DE MIDDELEEUWEN

Met de instorting van de Romeinse orde en met de invasies brak een tijd aan van sociale, politieke en intellectuele onrust. De kunstenaars van de middeleeuwen vergaten veel technische dingen, zoals het gebruik van het soort perspectief dat de Romeinen gebruikten in hun schilderijen en mozaïeken. De Romeinse schilderkunst was vol leven geweest. In de vroege tijd was ook de christelijke kunst vol leven. Men hoeft maar te denken aan de catacomben waar de figuren op de muren realistisch hoewel eenvoudig geportretteerd zijn. Bij al de beperkingen van de visuele middelen, waren de mensen werkelijke mensen in een zeer werkelijke wereld.

Men kan een parallel trekken tussen de 'levende' kwaliteit van deze vroege christelijke kunst en het levend christendom van de vroege Kerk. Leiders zoals Ambrosius van Milaan (339-397) en Augustinus (354-430) legden sterke nadruk op een waarlijk bijbels christendom. Later verwijderde de Kerk zich meer en meer van de bijbelse leer, en veranderde ook de christelijke kunst. Interessante voorbeelden van een doorwerking van de oudere, meer levende christelijke kunst zijn de mozaïeken in de Ariaanse Kerk van St. Lorenzo in Milaan. Deze mozaïeken dateren waarschijnlijk uit het midden van de 5e eeuw. De christenen die in deze mozaïeken worden afgebeeld, waren geen symbolen maar echte mensen.

Michael Gough schrijft in *The Origins of Christian Art* (1973) over 'de overgang van de aanvaarding van een element van naturalistisch realisme, tot een voorkeur voor het fantastische en onwerkelijke'. Hij maakt ook duidelijk dat tegen het midden van de 6e eeuw 'de laatste overblijfselen van realisme waren weggedaan'. De byzantijnse kunst werd voortaan gekarakteriseerd door de gefor

maliseerde, gestileerde en gesymboliseerde mozaïeken en iconen. In zekere zin zat daar iets goeds in - de kunstenaars maakten hun mozaïeken en iconen als een getuigenis voor de toeschouwer. Velen van deze kunstenaars deden hun werk met devotie, en zij zochten naar meer geestelijke waarden. Dit zijn plussen. De minnen waren dat zij bij het in beeld brengen van hun concept van geestelijkheid de natuur en het belang van de humaniteit van de mensen terzijde stelden.

Sinds 395 was het Romeinse Imperium verdeeld in het oosterse en westerse rijk. De byzantijnse stijl ontwikkelde zich in het Oosten en verspreidde zich langzaam naar het Westen. Deze kunst had een echte schoonheid, maar meer en meer werden alleen godsdienstige thema's belangrijk geacht en werden de mensen niet als mensen maar als symbolen afgeschilderd. Dit bereikte zijn climax in de 9e, 10e en 11e eeuw. Het afbeelden van de natuur kwam bijna niet meer voor, en nog erger was dat het levende, menselijke element verwijderd was. We moeten nog eens met nadruk stellen dat dit in tegenstelling was tot de vroege christelijke schilderijen in de catacomben waarin, hoe eenvoudig ook geportretteerd, echte mensen woonden in een echte wereld die God had gemaakt.

Ravenna was een centrum van de byzantijnse mozaïeken in het Westen, een centrum dat tot bloei werd gebracht door de oosterse keizer Justinianus, hoewel hij er zelf nooit is geweest. Justinianus, die regeerde van 527 tot 565, bouwde vele kerken in het Oosten, waarvan de Hagia Sofia in Constantinopel, ingewijd in 537, de beroemdste is. Deze nieuwe kerken van het Oosten legden de nadruk op de binnenzijde, met veel aandacht voor licht en kleur. In deze tijd was er een intellectuele neergang in het Westen, hoewel de groeiende monnikenorden, die meer en meer georganiseerd werden rond de regel van Benedictus (480?-547?), veel dingen van het verleden bewaarden en overleverden. Benedictus had zelf een klooster gebouwd op Monte Cassino bij de hoofdweg van Napels naar Rome. In de kloosters werden de oude manuscripten telkens weer gekopieerd. Dank zij de monniken werd de bijbel bewaard - samen met gedeelten van Griekse en Latijnse klassieken. Ook de oude muziek werd soms door voortdurende herhaling bewaard en levend gehouden. Er was muziek bij van Ambrosius, die van 374 tot 397 bisschop van Milaan was geweest en de antifonale psalmodie en het zingen van geestelijke liederen had geïntroduceerd.

Niettemin raakte het oorspronkelijke christendom zoals dat in het Nieuwe Testament getekend wordt, meer en meer vervormd. Er werd een humanistisch element toegevoegd: steeds meer nam het gezag van de Kerk de voorrang boven de leer van de bijbel. En er was een groeiende nadruk op de verlossing als berustende op het verdienen door de mens van de verdienste van Christus, in plaats van op het werk van Christus alleen. Hoewel zulke humanistische elementen enigszins in inhoud verschilden van de humanistische elementen van de Renaissance, was het concept in wezen hetzelfde, omdat de mens in beide gevallen naar zich toetrok wat aan God toebehoorde. Het christendom tot aan de 16e eeuw was voor een groot deel een reactie tegen of een bevestiging van deze vervormingen van de oorspronkelijke, christelijke, bijbelse leer. Deze vervormingen brachten culturele elementen voort die een duidelijk alternatief boden voor wat we een christelijke of bijbelse cultuur zouden kunnen noemen. Een van de fascinerende aspecten van de bestudering van de middeleeuwen is het nasporen in welke mate de verschillende aspecten van de complexe westerse culturele erfenis al of niet benadrukt werden in overeenstemming met de morele en intellectuele reactie van de mensen op de christelijke God die ze zeiden te dienen. Het zou een vergissing zijn als we veronderstelden dat de structuur van het denken en leven in het algemeen niet christelijk was. Maar het zou evenzeer een vergissing zijn als we ontkenden dat er in deze structuur wezensvreemde elementen ingebouwd waren - sommige van Griekse of Romeinse origine, andere van plaatselijke heidense afkomst - die soms het wezenlijke christendom overwoekerden en overschaduwden.

Dit was en is niet een typisch middeleeuws probleem. Vanaf de eerste dagen van de christelijke Kerk, toen het christendom een kleine minderheidsbeweging vormde, hebben de gelovigen geworsteld met hun persoonlijke en gezamenlijke antwoord op het gebed van Christus dat zij wel in de wereld maar niet van de wereld zouden zijn. Dit heeft de christenen bijvoorbeeld gedwongen zich telkens weer rekenschap te geven van hun houding ten opzichte van materiële bezittingen en hun levensstijl. Niet alleen in de tijd van Petrus en Paulus maar ook nog generaties daarna waren de gelovigen bekend om hun grote vrijgevigheid. Zelfs hun vijanden moesten dat toegeven.

Op een ander vlak bracht dit de vraag naar voren over de verhouding van het gehoorzamen van de wet van God in verhouding tot het gehoorzamen aan de wereldlijke overheid, vooral als deze twee

met elkaar in strijd zijn. Gedurende de vervolgingen van de christenen onder de Romeinse keizers is de actie van de Romeinse militaire commandant Maurice een goed voorbeeld van een mogelijk antwoord. Toen hij de opdracht ontving een vervolgingsactie tegen christenen te leiden, gaf hij zijn insignia aan zijn assistent om zich bij de christenen te voegen en als medegelovige gedood te worden. Dit vond plaats in het Rhónedal in Zwitserland, omstreeks het jaar 286, bij een reusachtige rots vlak onder de toppen van de Dents du Midi. Naar hem is het stadje St. Maurice genoemd.

Tenslotte bracht het gebed van Christus op intellectueel niveau de vraag naar voren of het wel of niet opbouwend was de niet-christelijke klassieke auteurs te lezen en te citeren. Tertullianus (160-240) en Cyprianus (200?-258) vonden van niet, maar zij vormden een minderheid. Het is interessant te zien dat er op het gebied van de muziek een strenge opvatting algemeen werd aanvaard. De reden voor het verdwijnen van de Romeinse muzikale praktijk in het begin van de middeleeuwen was dat de Kerk met verontwaardiging de sociale gelegenheden en de heidense religieuze oefeningen die ermee verbonden waren, had gadegeslagen. En daarom verdween de oude Romeinse muzikale traditie. In de middeleeuwen, die iedereen op zijn eigen wijze definieert, maar waarmee wij de periode van omstreeks 500 tot 1400 willen aanduiden, kunnen we het voortdurend worstelen met deze vragen terugvinden. Met betrekking tot materiële bezittingen sloeg de slinger door van het ene uiterste naar het andere, van volkomen veronachtzaming van de opdracht bescheiden te leven (en te zorgen voor de armen, de wezen en de weduwen) en een vlijmscherpe toepassing van deze bevelen (het vroege kloosterideaal van de totale armoede). Aan de andere kant kon er een publieke vermaning zijn aan het hof van de paus vanwege zijn liefde voor materiële bezittingen. Het 12e eeuwse Evangelie volgens de Marcus van het Zilver beschreef de paus als iemand die de kardinalen aanzette om zoveel mogelijk geld te zuigen uit de procederende partijen in het pauselijk hof, waarbij hij met opzet woorden gebruikte die lijnrecht ingingen tegen de woorden van Christus: 'Want ik heb u een voorbeeld gegeven, opdat u giften in ontvangst zoudt nemen, zoals ik dat ook heb gedaan', en 'Gezegend zijn de rijken, want zij zullen gevuld worden; gezegend zijn die die hebben, want zij zullen niet ledig weggaan; gezegend zijn de bezitters, want hunner is het hof van Rome'. John van Salisbury (1115?-1180), een vriend van Thomas à Becket en zeker geen vijand van _ de hiërarchie van de Kerk, vertelde de paus recht in zijn gezicht dat 'de Roomse Kerk, die de moeder van alle Kerken is, zich meer gedraagt als stiefmoeder dan als een moeder. De schriftgeleerden en Farizeeën plaatsen daar lasten op de schouders van de mensen die te zwaar zijn om te dragen. Zij beladen zichzelf met schitterende kleding en hun tafels met de meest uitgelezen spijzen; naar een arme man luisteren ze bij uitzondering...' Temidden van dit alles zag St. Franciscus (1182?-1226) in hoezeer deze hang naar rijkdom alles bedierf en verbood zijn volgelingen daarom ooit geld aan te nemen.

Ook al waren de hoogste gezagsdragers van de Kerk verre van zuiver, toch deed de Kerk een poging om het destructieve effect van het ongebreidelde lenen van geld te beperken door het eerst te verbieden en later door te proberen een limiet te stellen aan het renteniveau voor leningen. Met verdere steun van de wereldlijke overheid probeerde de Kerk ook rechtvaardiger prijzen op te leggen, waarmee zij prijzen bedoelde die de mensen niet door zelfzuchtige manipulatie of door het hamsteren van goederen in tijden van schaarste uitbuitten. Hoe zeer men ook van mening mag verschillen over het succes van deze pogingen om de economie onder controle te houden in naam van de naastenliefde, het zou toch onjuist zijn aan te nemen dat er geen verschil is tussen een maatschappij die tenminste herhaaldelijk pogingen onderneemt om hebzucht en economische wreedheid tegen te gaan en een maatschappij die de neiging heeft hen te verheerlijken die het beste kans zien hun medeburgers economisch te manipuleren.

Ook afgezien hiervan waren de middeleeuwse opvattingen niet geheel negatief. De deugd van eerlijk, hard werk werd hoog geprezen. Dit kan niet beter worden geïllustreerd dan in de prachtige laatmiddeleeuwse brevieren, gebedenboeken waarin typische ambachten worden afgebeeld. Het beroemdste voorbeeld hiervan is het Breviarium van de hertog van Berry, gemaakt door de gebroeders Limbourg in 1415. Een vroeger voorbeeld hiervan is de serie reliëfs uit het begin van de 14de eeuw op de Campanile in Florence. En ten behoeve van hen die door ouderdom of gezondheidstoestand niet in staat waren te werken, voorzag de kerk de maatschappij van een indrukwekkend netwerk van ziekenhuizen en andere liefdadige instellingen. Het ziekenhuis in Siena functioneert nog steeds. In de vrouwenafdeling beneden, vlakbij de hoofdingang, bevindt zich een aantal 15de-eeuwse fresco's die laten zien wat er zich zoal in een middeleeuws ziekenhuis afspeelde. De 20e-eeuwse patiënten

kunnen dankbaar zijn voor de prestaties van de -moderne medische wetenschap, en kunnen hier tegelijkertijd de superieure artistieke smaak van de oude Siense kunstenaars en handwerkslieden bewonderen. In onze dagen verwachten we dat de overheid voor ziekenhuizen en sociale voorzieningen zorgt en deze verwachting onderstreept een bijzonder grote verandering in de mogelijkheden van de moderne staat in tegenstelling tot die van de middeleeuwen. Maar of de staat nu sterk of zwak is, altijd heeft zij een probleem voor de kerk gevormd, speciaal met betrekking tot morele vragen. Wij wenden ons nu tot dit onderwerp.

De middeleeuwse situatie was tegelijkertijd eenvoudiger en gecompliceerder dan hij voor de Romeinse officier Mauritius was geweest. Het was eenvoudiger omdat Europa beschouwd werd als het koninkrijk van Christus - het Christus-domein, het christendom. Daarom had de christelijke doop niet alleen geestelijke, maar ook sociale betekenis: het was het toetreden tot de maatschappij. Pas als men gedoopt was, maakte men ten volle deel uit van de Europese samenleving. Een Jood was dus een vreemdeling en daarom kon hij zich bezighouden met zaken (zoals het verstrekken van geldleningen) die voor de andere burgers verboden waren. Maar als de kerk de staat doopte of heiligde, maakte dit het probleem van het geweten alleen maar ingewikkelder, omdat de regering die de schijn heeft in harmonie met de maatschappij te zijn, daardoor juist de maatschappij straffeloos kan verraden. Dit kan natuurlijk ook van de Kerk als instituut gezegd worden.

De geweldigste artistieke studie van dit onderwerp uit de middeleeuwen is Ambrogio Lorenzetti's (c.1290-1348) Allegorie van goed en slecht bestuur, in 1338 en 1339 in de Palazzo Publico (het stadhuis) in Siena geschilderd. Lorenzetti maakte een duidelijk verschil tussen goed en slecht bestuur en toonde aan de ene kant de duivel als leider over al die ondeugden die de gemeenschap verwoesten en aan de andere zijde de christelijke deugden waaruit alle activiteiten - waaronder eerlijke arbeid - voortvloeien die de mensen onder God tot een eenheid maken. Het is interessant te zien dat één van de kenmerken van goed bestuur is dat het voor een vrouw veilig is alleen over straat te gaan, terwijl zij onder slecht bestuur aangevallen, aangerand of beroofd wordt. De schilder wist overigens uit de rumoerige stadspolitiek van Siena heel goed dat, ook al zijn de bronnen van goed en kwaad onderscheiden, de uitwerking ervan in het menselijke leven een mengsel is van goede en kwade bedoelingen.

Als men naar de middeleeuwse werkelijkheid kijkt, ziet men hetzelfde verschijnsel op financieel gebied. De kerk, die dikwijls modellen van effectief economisch en politiek leiderschap verschaft, was tegelijkertijd zo zeer betrokken bij andere middeleeuwse instellingen dat het vaak moeilijk voor haar was het zout van de wereld te zijn. Grootgrondbezit en verschillende soorten landbouwkundig pionierswerk was bijvoorbeeld vaak in handen van dezelfde monastieke orden die oorspronkelijk niet aan winst maar aan armoede gewijd waren. En als we naar een model zoeken voor een effectieve gecentraliseerde monarchie, geleid door een efficiënt bureaucratisch apparaat, hoeven we niet verder te gaan dan naar de Kerk van Rome. De paus -die de dienaar der dienaren genoemd werd - was ironisch genoeg tussen 1100 en 1300, op het hoogtepunt van de pauselijke macht, de meest effectieve middeleeuwse monarch.

Als we het hierbij zouden laten, zouden we echter een karikatuur geven van de verhouding van kerk en staat. Want ook al gaf de kerk een model voor absolute macht, tegelijkertijd voorzag zij ook in een indrukwekkende hoewel op den duur terzijde geschoven beperking van de persoonlijke monarchie. Veel mensen zijn op de hoogte van de parlementaire vergaderingen in de middeleeuwen; het is minder bekend dat de Conciliaire Beweging in de laatmiddeleeuwse kerk ook een grote kracht in de richting van decentralisatie was. De Conciliaire Beweging was uit op een hernieuwing van de gedachte dat werkelijk gezag in de kerk niet aan één bisschop, de paus, was toevertrouwd, maar aan alle bisschoppen samen - aan een concilie. Het Concilie van Constance (1414-18) zette daarom drie elkaar bestrijdende pausen af en maakte zodoende een eind aan een zwarte periode in de kerkgeschiedenis, terwijl het tegelijkertijd verklaarde dat het gezag van het Concilie direct van Christus kwam en dat alle mensen, de paus inbegrepen, aan dit gezag waren onderworpen op het gebied van geloof en kerkvernieuwing. De Conciliaire Beweging zou later echter verdwijnen; het principe van de monarchie won het in de rooms-katholieke Kerk van de conciliaire gedachte.

Ondertussen had de Kerk, hoe paradoxaal dit ook moge schijnen, door haar veelvuldige botsingen met de wereldlijke overheid over de grens tussen de macht van de Kerk en van de staat, de ontwik

keling van een traditie van een politieke theorie. aangemoedigd die de nadruk legde op het principe van een beperking van de regeringsmacht. Er was met andere woorden een grens - in dit geval een kerkelijke grens, aan de wereldse macht; en het thema van het koningschap dat door het priesterschap en het profetisch ambt in evenwicht wordt gehouden, is belangrijk in de beeldhouwkunst van Chartres en vele belangrijke kathedralen.

Om onze analyse af te ronden, moeten we ook aandacht schenken aan de verhouding van het christelijke en klassieke denken in de middeleeuwen. De geschriften van Griekse en Romeinse denkers die zo'n geweldige invloed hadden op de cultuur van de Renaissance en de post-Renaissance waren in veel gevallen beschikbaar omdat hun werk bewaard, gelezen en besproken was door middeleeuwse intellectuelen. Wat deden de middeleeuwen met hun heidense culturele erfenis? Het is belangrijk te verklaren, dat hoewel vroege christenen zoals Cyprianus († 258) en Tertullianus (tc.230) een volkomen negatieve houding hadden tegenover de klassieke Griekse en Romeinse geleerdheid, Paulus zulke remmingen niet had gekend. Als het hem uitkwam, citeerde hij Griekse schrijvers zoals hij op andere momenten de subtiele rabbijnse wijze van redeneren gebruikte die hij als leerling van de grote Rabbi Gamaliël († voor A.D. 70), kleinzoon van de nog grotere Rabbi Hillel (70 voor Chr.-A.D. 10), geleerd had. Ambrosius (339-397), Hiëronymus (347-419) en Augustinus (354-430) leerden, meer in navolging van Paulus dan van Tertullianus, de klassieken te waarderen en te gebruiken. Zij maakten het zelfs een vast onderdeel van een groot systeem van christelijk onderwijs dat het algemene model werd tot aan de Renaissance. Maar terwijl een robuust christelijk geloof de niet-christelijke geleerdheid kon hanteren zonder een compromis te sluiten, was het maar al te gemakkelijk dat Griekse en Romeinse gedachtenvormen binnendrongen in een geloof dat steeds minder op de bijbel gefundeerd was en steeds meer rustte op het gezag van kerkelijke uitspraken. Tegen de 13de eeuw was de grote Thomas van Aquino (1225-1274) uit achting voor Aristoteles (384-322 voor Chr.) al begonnen de deur te openen voor het op één vlak stellen van de Openbaring en de menselijke rede.

We zullen hier later in detail op in gaan, maar eerst moeten we dit vluchtig overzicht van de middeleeuwen besluiten met het bekijken van enkele van de belangrijkste artistieke prestaties - en dat zijn hoofdzakelijk prestaties van de Kerk. Omdat deze Kerk in zijn Europese context universeel was, hoeft het ons niet te verbazen dat zij samenwerkte met de gehele maatschappij, vooral de leiders van de maatschappij, om de schitterendste artistieke monumenten te produceren. Dit is duidelijk te zien in één van de grootste figuren van de middeleeuwen, Karel de Grote (742-814) en in de Karolingische cultuur in zijn geheel.

Karel de Grote, de zoon van Pepijn, werd in 768 koning der Franken en werd door paus Leo III in Rome op de kerstdag van het jaar 800 tot keizer gekroond. Het was een formidabele man met een kolossale energie. Hij was ook een groot veldheer en voerde voortdurend oorlog. Nadat hij de heerschappij had veroverd over het grootste deel van West-Europa dat vroeger tot het Romeinse Rijk had behoord, lag zijn kroning tot keizer in een Romeinse stil door de paus min of meer voor de hand. In ruil daarvoor versterkte hij op vele manieren de kerk, gaf de paus veel land in Italië en steunde ook de Anglo-Saksische missionarissen in de gebieden die hij veroverd had, vooral onder de Germaanse stammen. Karel de Grote stelde de tiendenbelasting in waardoor de kerk een krachtige organisatie kon opbouwen. Hij bouwde ook indrukwekkende kerken, waaronder de Paltsgrafelijke kapel, in 805 ingewijd, in Aken, de stad waar hij zijn oude dag doorbracht. Onder Karel de Grote werd de Kerk een meer algemene culturele kracht. De Kerk en de Staat deelden de macht en stimuleerden elkaar op cultureel gebied. Geleerden werden in hun werk aangemoedigd, en hoewel zij niet erg veel oorspronkelijks deden, was er toch een intellectuele opleving door vlijt, enthousiasme en systematische verspreiding van kennis. Uit heel Europa kwamen de geleerden naar het hof van Karel de Grote; Alcuïnus (735-804) kwam bijvoorbeeld helemaal uit York in Noord-Engeland toen hij 50 jaar was. Hij werd adviseur van Karel de Grote, hoofd van de paleisschool in Aken en trok een uitgelezen gezelschap geleerden aan. Karel de Grote nodigde zangers uit Rome naar zijn hof en stichtte een school voor de zangkunst waarover hij persoonlijk toezicht hield. Om kort te gaan, Karel de Grote en de geleerden van zijn hof legden een basis voor de eenheid van denken in heel West-Europa. Deze eenheid werd zeker ook bevorderd door de uitvinding van het prachtige Karolingische minuskelschrift, een handschrift dat overal werd overgenomen. Maar vergeet vooral niet dat alle geleerden van Karel de Grote geestelijken waren. Onderwijs was niet voor allen weggelegd.

Het schijnt dat, hoewel Karel de Grote zelf leerde lezen, hij nooit schrijven heeft geleerd. Met de wetenschappelijke opleving van het Karolingische tijdperk kwam ook een artistieke opleving. De mensen in latere eeuwen hebben zich vaak verwonderd over de kostbare en exquise juwelen, religieuze voorwerpen en boeken van die tijd. De meeste daarvan - zoals een talisman van Karel de Grote waarin zich een relikwie bevond, en een ivoren boekband van de kruisiging - benadrukken de religieuze oriëntatie van de artistieke opleving van die tijd.

We mogen bij onze beschouwingen over de cultuur van de middeleeuwen de muziek niet vergeten. Paus Gregorius I (paus van 590-604) bracht systeem in de muziek van de westerse kerk. Deze onpersoonlijke, mystieke en op de hemel gerichte muziek wordt naar hem genoemd: het gregoriaans gezang, een monofonie. Vanaf ongeveer 1100 tot 1300 waren er de troubadours, een titel die 'uitvinders' betekent. Het waren vooral aristocratische dichters -musici uit Zuid-Frankrijk die de wereldse muziek tot bloei brachten. Vanaf 1150 tot 1300 was de periode van een tijdvak in de muziek die ars antiqua wordt genoemd - waarin verschillende vormen van polyfonie werden ontwikkeld. De instrumenten van de middeleeuwen waren psalterions, fluiten, schalmeien (een blaasinstrument uit de hobofamilie), trompetten en pauken. Met de opkomst van de ars nova in de 14e eeuw in Italië en Frankrijk werden voor het eerst de componisten bij name bekend. Guillaume de Machaut (c.1300-1377), kanunnik aan de kathedraal van Reims, is de grote vertegenwoordiger van de Franse ars nova muziek. In Italië was Francesco Landini (1325-1397) van Florence de leidende Italiaanse musicus van de 14e eeuw.

Wanneer we denken aan de artistieke prestatie van de middeleeuwen, denken we gewoonlijk aan de architectuur. Het zou onmogelijk zijn te spreken over de geleidelijk aan ontwakende culturele gedachten van de middeleeuwen zonder de ontwikkelingen in de architectuur te bespreken. Laten we beginnen met de eerste grote middeleeuwse stijl - het 11e-eeuwse Romaans, met als essentiële kenmerken, de ronde bogen, de dikke muren en het schemerige interieur. De oorspronkelijke ontwikkelingen in de Romaanse architectuur betekenden een grote stap vooruit. Omdat het Romaans, zoals de naam al zegt, achterom keek naar de Romeinse stijlen, had het veel te danken aan de Karolingische kerken, zoals de Paltsgrafelijke kapel (9e eeuw) geïnspireerd was op de San Vitale in Siena (6e eeuw) en vroeg-christelijke kerken zoals St. Paulus-buiten-de-muren in Rome (4e eeuw). Maar terwijl in Italië de architecten slaafs de oude Romeinse stijl bleven volgen, zoals bij de Romaans-Byzantijnse San Marco in Venetië die in de 11e eeuw ontworpen is, kan men in de Franse en Engelse kerken een creatieve ontwikkeling waarnemen. In Frankrijk zijn de abdijkerken van Vézelay uit de 11e en 12e eeuw en van Fontevrault uit de 12e eeuw hiervan duidelijke voorbeelden.

Het beslissende moment in Engeland kwam met de Normandische invasie in 1066. De St. Janskapel in de witte toren van de Tower in Londen werd omstreeks 1080 gebouwd. De kathedraal van Winchester werd tussen 1079 en 1093 gebouwd en het werk aan de kathedraal van Durham werd in 1093 aangevangen. Deze laatste is één van de belangrijkste bronnen voor het ribgewelf - als onze ogen langs de zuilen omhooggaan, wordt onze blik naar de ribben in het plafond geleid. Dit was een voorbereiding voor de latere gotische architectuur.

Toen bouwde abt Suger in 1140 de abdij van St. Denis. Tegenwoordig is hij omgeven door een nogal grauwe voorstad van Parijs; maar het is één van de zeer bijzondere plaatsen van de wereld, omdat hier de gotische stijl is geboren en de ontwaakte culturele patronen van de middeleeuwen opnieuw een grote stap voorwaarts deden. Degene die het koor van St. Denis heeft ontworpen, is de uitvinder van de gotische stijl. Hier is de gotiek geboren, met zijn spitse bogen, de lichte interieuren door de grote hoge ramen en de lichtbeuken (de muren met vensters boven het schip van de kerk waardoor het licht van boven naar beneden komt stromen). Uit de gotiek kwam ook het wonder van het roosvenster voort. Doordat de pijlers en de ribben de constituerende elementen zijn, zijn de muren in tegenstelling tot het Romaans niet meer noodzakelijk voor het samenhouden van het bouwsel, maar opvulling die naar believen door ramen onderbroken kan worden. Wanneer we de kathedraal van Chartres, begonnen in 1194, bekijken, zien we de gotiek in al zijn zuiverheid: de spitsboog, het ribbengewelf en de pilaar. In Chartres hebben we ook schitterende voorbeelden van de vooruitgang in de beeldhouwkunst, bijvoorbeeld in de westelijke muur. Men kan de vroege of klassieke gotische periode (van 1150 tot 1250) onderscheiden van de latere gotische periode (1250 tot 1500) die meer versierd was, vooral in Engeland.

Florence vertoonde tekenen van de gotiek in zijn kunst van de 13e eeuw. Arnolfo (1232-1302), die vanaf 1266 aan het oude paleis werkte en in 1294 aan de kathedraal van Florence begon, werkte in de gotische stijl. Hoewel de Florentijnse gotiek nooit een volledig ontwikkelde gotiek was, had de vroege gotiek van Noord-Europa er invloed op. Santa Trinita (2e helft van de 13e eeuw), Santa Maria Novella (1278-1360), Santa Croce (begonnen in 1295) werden allemaal in de gotische stijl gebouwd, en de Loggia (1376-1382) is late gotiek. Hoewel het Baptisterium zelf Romaans is, zijn de panelen van de bronzen zuidelijke deur (1330-1336) -gemaakt door Andrea Pisano (c.1290-1348), bevriend met Giotto - gotisch. In Lorenzo Ghiberti's (1378-1455) noordelijke deur die hij tussen 1403 en 1424 heeft gemaakt, gebruikte Ghiberti nog de gotische lijsten voor de panelen, hoewel de onderwerpen van de panelen veel vrijer waren. Tegen de tijd dat Ghiberti het wonder van het oostelijke portaal (1425-1452) creëerde - dat door Michelangelo de Gouden Poort van het Paradijs is genoemd - waren de gotische lijsten volkomen verdwenen en was de Renaissance in volle bloei. De overgang van de gotiek naar de Renaissance kan duidelijk gezien en gevoeld worden bij de schitterende deuren van het Baptisterium.

Gedurende de overgang van het Romaans naar de gotiek begon de Mariologie zich in de kerk te ontwikkelen. De Romaanse kerken waren niet aan de Maagd gewijd, maar de gotische kerken in Frankrijk waren dat op overweldigende wijze wel. Hier zien en voelen we opnieuw een groeiende spanning: de geboortepijnen van de middeleeuwen werden gekarakteriseerd door het ontwakende culturele en intellectuele leven en een ontwakende vroomheid. Maar tegelijkertijd raakte de Kerk verder af van de leer van het oude christendom en werd de bijbelse leer in toenemende mate vervalmd. Spoedig zou het Europese denken in twee lijnen gescheiden worden, die beide tot op onze tijd zijn doorgetrokken: in de eerste plaats de humanistische elementen van de Renaissance, en in de tweede plaats de op de bijbel gebaseerde leer van de Reformatie.

Als we de Renaissance benaderen, moeten we ons voor twee fouten behoeden. Ten eerste hebben we gezien dat we niet moeten denken dat alles wat aan de Renaissance voorafging, volkomen duster was. Deze verkeerde opvatting is voortgekomen uit het vooroordeel van de humanisten (van de Renaissance en de latere Verlichting) dat alle goede dingen met de geboorte van het moderne humanisme begonnen zijn. De latere middeleeuwen waren veeleer een periode van zich langzaam ontwikkelende geboortepijnen. Ten tweede moeten we niet denken dat, hoewel de Renaissance een rijke en geweldige periode was, alles wat zij voortbracht, goed was voor de mens.

In de tweede helft van de 11e eeuw en in het begin van de 12e eeuw kwam er een golf van activiteit die de economische grondslag legde voor het hoogtepunt van de middeleeuwse cultuur in de 13e eeuw. De bevolking nam toe en ging in dorpen samenwonen, waardoor landbouw en veeteelt efficiënter werden; steden werden gebouwd. Zelfs de kruistochten bevorderden de economische expansie. Tegen het jaar 1100 was de zware ploeg overal in gebruik, een centraal punt in een proces dat de historici beschouwen als een revolutie in de bewerking van de grond. Italiaanse steden bloeiden door handel met het Oosten en Vlaamse steden werden rijk door de textiel. Langzamerhand bevrijdden de steden zich van feodale beperkingen en bereikten steeds meer politieke vrijheid, die uitgedrukt wordt in de trotse stadhuizen die in de 14e en 15e eeuw verrezen.

Ook de eerste universiteiten werden opgericht. Tegen het eind van de 13e eeuw waren er universiteiten in Parijs, Orleans, Toulouse, Montpellier, Cambridge, Oxford, Padua, Bologna, Napels, Salerno, Salamanca, Coimbra en Lissabon. Deze universiteiten boden een tegenhanger tegen het tot dan toe uitsluitend door geestelijken gegeven onderwijs. De volkstalen begonnen in geschreven vorm gebruikt te worden; er werden bijvoorbeeld delen van de bijbel vertaald in het Frans. In de 10e en de 11e eeuw waren de afkondigingen van de 'godsvrede', hoewel ze niet veel succes hadden, toch tenminste pogingen om de oorlogen tussen de edelen te beperken. En het Romaans en later de gotiek waren natuurlijk grote doorbraken in de annalen van het menselijk denken en handelen.

Nadat we dit alles gezegd hebben, moeten we inzien dat er op den duur een verandering kwam die inderdaad de naam Renaissance verdient. Maar we moeten goed begrijpen dat dit niet de wedergeboorte van de mens was; het was de wedergeboorte van een idee over de mens. Er kwam een verandering in het denken over de mens, een verandering die de mens in het centrum van alle dingen zette en deze verandering vond zijn uitdrukking in de kunst. Het woord Renaissance, dat wel 'wedergeboorte' moet betekenen, heeft een minder duidelijke betekenis als het in deze periode toege

past wordt op de politieke, economische of sociale geschiedenis, hoewel veranderingen in het denken hun uitwerking hebben op alle gebieden van het leven. In ieder geval mag het woord niet zo verstaan worden dat ieder aspect van de wedergeboorte winst voor de mensheid betekende.

De Renaissance wordt meestal in de 14e, 15e en het begin van de 16e eeuw gedateerd, maar om haar te begrijpen, moeten we de gebeurtenissen bezien die daar naartoe leidden, vooral de filosofische antecedenten in de middeleeuwen. En dat betekent dat we bijzondere aandacht aan het denken van Thomas van Aquino (1225-1274) moeten besteden. Thomas was dominicaan. Hij studeerde aan de universiteiten van Napels en Parijs. en doceerde later in Parijs. Hij was de leidende theoloog van zijn dagen en zijn denken domineert nog steeds bepaalde groepen in de rooms-katholieke Kerk. De bijdrage van Thomas aan het westerse denken is natuurlijk veel rijker dan we hier kunnen bespreken, maar zijn opvatting over de mens vraagt onze aandacht. Thomas geloofde dat de mens in opstand gekomen was tegen God en daardoor was gevallen, maar Thomas had een onvolledige opvatting van de zondeval. Hij dacht dat de zondeval de mens niet in zijn geheel had beïnvloed, maar slechts ten dele. Volgens hem was de wil gevallen of verdorven maar het intellect niet. Daarom konden de mensen op hun eigen menselijke wijsheid steunen, en dit betekende dat de mensen vrij waren om de leer van de bijbel te mengen met de leer van de niet-christelijke filosofen.

Dit wordt duidelijk geïllustreerd in het fresco dat Andrea da Firenze (?-1374) in 1365 in de Spaanse kapel in Santa Maria Novella in Florence heeft geschilderd. Thomas van Aquino zit in het midden van het fresco op een troon, en op een lager niveau bevinden zich Aristoteles, Cicero (106-43 voor Chr.), Ptolemeus (actief A.D. 121-151), Euclides (actief omstreeks 300 voor Chr.) en Pythagoras (580?-?- voor Chr.), allemaal afgebeeld op hetzelfde niveau als Augustinus. Als gevolg van deze visie werd de filosofie langzamerhand losgemaakt van de Openbaring - de bijbel - en begonnen de filosofen zich in toenemende mate onafhankelijk en autonoom op te stellen.

Thomas van Aquino steunde vooral op één van de grootste van de Griekse filosofen, Aristoteles (384-32) voor Chr.). In 1263 had paus Urbanus IV de studie van Aristoteles in de universiteiten verboden. Aquino zag kans Aristoteles aanvaard te krijgen en zo werd de oude niet-christelijke filosofie weer op de troon gezet. Om te begrijpen waar dit toe leidde, is het de moeite waard te kijken naar het schilderij De school van Athene (c.1510) van Raphaël (1483-1520) om iets van de discussies en de invloed die in de periode van de Renaissance volgden, te begrijpen. Het fresco bevindt zich in het Vaticaan. In De school van Athene schilderde Raphaël Plato met één vinger omhoog, wat betekent dat hij op absolute of idealen wees. In tegenstelling daarmee beeldde hij Aristoteles af met zijn vingers uitgespreid en naar de aarde gericht, wat betekende dat hij de nadruk legde op de afzonderlijke dingen. Onder de 'afzonderlijke dingen' verstaan we de individuele dingen zoals wij die om ons heen waarnemen; een stoel is een afzonderlijk ding, zoals ook iedere molecuul waaruit een stoel is opgebouwd een afzonderlijk ding is. De individuele persoon is ook een afzonderlijk iets. Thomas van Aquino bracht deze Aristotelische nadruk op de afzonderlijke dingen - de gegeven werkelijkheden - in de filosofie in de late middeleeuwen binnen en bereidde hiermee de weg voor de humanistische elementen van de Renaissance en het fundamentele probleem dat zij schiepen.

Dit probleem wordt vaak aangeduid als het probleem van de verhouding van natuur en genade. Als men bij de mens op zichzelf en slechts bij de afzonderlijke dingen in de wereld begint, is het de grote vraag hoe we een absoluut en een betekenis voor de afzonderlijke dingen kunnen vinden. Het belangrijkste afzonderlijke ding voor de mens is de mens zelf. Wat is, zonder absolute betekenis voor een persoon (voor mij, een individu), de zin van het leven en wat kan de basis vormen voor de moraal, waarden en voor het recht? Als men uitgaat van afzonderlijke daden en niet van een absoluut, wat kan dan enige zekerheid geven over de vraag wat goed en fout is in een afzonderlijke daad? Het probleem van natuur en genade kan als volgt worden voorgesteld:

GENADE, het hogere: God de Schepper; de hemel en de hemelse dingen; het onzichtbare en de invloed ervan op de aarde; eenheid, doch absolute waarden en normen die aan het bestaan en morele beslissingen betekenis geven.

NATUUR, het lagere: het geschapene; de aarde en de aardse dingen; het zichtbare en wat er normaal in het universum volgens de wet van oorzaak en gevolg gebeurt; wat de mens als mens op aarde doet; verscheidenheid, of afzonderlijke dingen, de gegeven werkelijkheden, of de afzonderlijke daden van de mens.

Uitgaande van de mens alleen heeft het humanisme van de Renaissance - en het humanisme van alle tijden - geen manier gevonden om tot absolute, die aan het bestaan en de morele beslissingen betekenis kunnen geven, te komen.

De positieve zijde van Aquino's leer was dat er vóór zijn tijd erg weinig nadruk werd gelegd op de normale, dagelijkse wereld en onze relatie ermee. Deze dingen zijn belangrijk omdat God de wereld geschapen heeft. Tegen het midden van de 13de eeuw begonnen bepaalde gotische beeldhouwers blaadjes en bloemen en vogels aan te brengen die ze natuurgetrouw maakten. Dankzij Thomas van Aquino kreeg de wereld en de plaats van de mens in de wereld meer aandacht dan voorheen. Het negatieve resultaat van zijn leer was dat de afzonderlijke dingen, de gegeven werkelijkheden, steeds meer onafhankelijk, autonoom werden en daardoor begon de betekenis van de afzonderlijke dingen verloren te raken. De afzonderlijke dingen, de gegeven werkelijkheden, werden langzamerhand en in toenemende mate het één en het al en verslonden aldus alle betekenis totdat er geen betekenis meer was.

Twee dingen hebben dus de grondslag gelegd voor wat er nu ging volgen: in de eerste plaats de ontwakende culturele gedachte en de ontwakende vroomheid van de middeleeuwen; en in de tweede plaats een toenemende vervorming van de leer van de bijbel en de oude Kerk. Humanistische elementen waren binnengekomen. Het gezag van de Kerk bijvoorbeeld werd boven de leer van de bijbel geplaatst; de gevallen mens werd in staat geacht tot God terug te keren door de verdienste van Christus te verdienen; en er was een vermenging van christelijk en oud niet-christelijk denken (zoals de nadruk die Thomas op Aristoteles legde). Dit opende de deur naar de gedachte dat de mens autonoom en het centrum van alles is. De ongelukkige zijde van de Renaissance was de bevestiging van de vervormingen. Maar spoedig zouden er stappen gezet worden in een andere richting - een reactie tegen de vervormingen. Er waren al vroegere aanzetten toe, maar een belangrijke stap kwam toen een professor van Oxford, John Wycliffe (c.1320-1384) leerde dat de bijbel de hoogste autoriteit was en zijn Engelse vertaling van de bijbel maakte. Zijn stem werd door heel Europa gehoord. Johannes Huss (1369-1415) werd door Wycliffe beïnvloed. Ook hij leerde nadrukkelijk dat de bijbel het hoogste gezag heeft en drong aan op een terugkeer naar de Schrift en de oude Kerk en verkondigde dat de mens alleen door het werk van Christus tot God kan terugkeren. Deze opvattingen van Wycliffe en Huss keerden zich tegen het humanisme dat langzaam maar in toenemende mate de kerk was binnengedrongen. En zo werd de weg gebaad voor twee bewegingen die tot op onze dag toe invloed zouden uitoefenen: de humanistische elementen van de Renaissance en het schriftuurlijk christendom van de Reformatie.

3 RENAISSANCE

De positieve kant van het denken van Thomas van Aquino deed zich spoedig gevoelen in de kunst. Vóór Giotto (1267?-1337) was de schilderkunst in Florence niet meer dan een minder gepolijste vorm van de Byzantijnse kunst - vlak en zonder diepte. Maria en Christus werden bijvoorbeeld niet realistisch afgebeeld; zij werden niet zozeer afgebeeld, als wel door symbolen aangeduid. In 500 jaar was er geen werkelijke verandering in de Florentijnse kunst opgetreden.

Met Giotto, die leerling was van Cimabue (1240-1302), kwam er een radicale verandering. Giotto gaf een belangrijke plaats aan de natuur, en zijn mensen waren echte mensen. Giotto's eerste grote werk, in 1304 in Padua geschilderd, was een schilderij van het laatste oordeel. Hierin verwerkte hij een natuurgetrouw portret van Enrico Scrovegni, zijn opdrachtgever. Aan Giotto's werk zaten enkele technische fouten. Hij heeft bijvoorbeeld nooit kans gezien de voeten van de mensen echt op de aarde te laten rusten. Zijn figuren schijnen altijd op hun tenen te staan. En de menselijke figuren zijn in verhouding tot de wereld om hen heen, veel te groot - de bergen, huizen en bomen zijn te klein in vergelijking met de mensen. Niettemin was het Giotto die aan de natuur de plaats ging ge

ven die haar toekwam. Dat is juist, want omdat God de wereld geschapen heeft, is de natuur inderdaad belangrijk - en de natuur werd nu afgebeeld zoals zij is. Giotto begon ook de veelzijdigheid te vertonen die karakteristiek was voor de mens van de Renaissance. Aan het eind van zijn leven ontwierp hij de klokkentoren, de Campanile, naast de kathedraal van Florence (1334-1337).

De positieve verschuiving in de richting van een kunst waarin de natuur meer nadruk kreeg, voltrok zich niet alleen in de schilderkunst maar ook in de literatuur. De schrijvers schreven op de manier waarop de schilders schilderden. Vooral Dante (1265-1321), die Giotto misschien gekend heeft en hem in de *Commedia* (1300-1320) noemt, schreef op de manier waarop Giotto schilderde. Dante werd in Florence geboren en in 1302 wegens zijn politieke activiteiten verbannen. Hij was één van de eersten die belangrijke werken in de volkstaal schreef. Zijn werk heeft een diepe schoonheid en is het werk van een genie van de bovenste plank. Maar bij de ontwikkeling van de humanistische elementen van de Renaissance volgde Dante de ongelukkige kant van Thomas van Aquino en vermengde de christelijke en de klassieke, heidense wereld. Twee voorbeelden uit *De goddelijke Kommedie*: ten eerste is Dante's gids door de hel de Romeinse dichter Virgilius, die voor Dante was wat Aristoteles was voor Thomas; ten tweede zijn de ergste zondaren in de hel Judas die Christus verraadde en Brutus en Cassius die Caesar hebben verraden.

Het is interessant dat het probleem van de natuur en de genade duidelijk wordt gereflecteerd in het contrast tussen Dante's vrouw en wat hij schrijft over Beatrice. Zijn leven lang hield Dante van Beatrice (die hij maar een paar keer heeft gezien) en zag die liefde als een romantisch ideaal. Hij schreef bijvoorbeeld in ongeveer 1293 *La Vita Nuova*, waarin hij zijn liefde voor Beatrice bezingt: 'Bij het zien van haar gelaat, zo lieflijk en schoon ... doorstroomde een warme liefde mijn hart'. Maar hij trouwde in 1285 met een vrouw die hij nooit in zijn werken noemde. Haar taak was het huishouden en het opvoeden van kinderen. In deze gedachtenschool zag men een sterk contrast tussen twee opvattingen van de liefde - de ene geheel zinnelijk, de andere geheel geestelijk. Ze begrepen wel dat zinnelijke liefde zonder het geestelijke geen werkelijke betekenis heeft; toch hielden ze deze beide niet als eenheid bij elkaar, maar scheidden ze in een soort boven- en onderverdieping. De zinnelijke liefde van de schrijvers en dichters was de benedenverdieping; de geestelijke, de ideaal geachte liefde van de lyrische dichters was de bovenverdieping. Dit leverde geen schoonheid op, maar lelijkheid. De echtgenote werd een werkpaard; de geïdealiseerde vrouw een onlichamelijke schim. Andere schrijvers volgden in het spoor van Dante. Petrarca (1304-1374) wordt terecht 'de vader van het nieuwe humanisme' genoemd. Hij had groot enthousiasme voor de klassieke Romeinse schrijvers, zoals Cicero, en een diepe liefde voor het oude Rome. Boccaccio (1313-1375), schrijver van *De Decamerone*, leerde Grieks om de klassieken beter te kunnen bestuderen. Zijn vertaling van Homerus werd één van de hoekstenen van de Renaissance en deed de belangstelling voor de Griekse literatuur na 700 jaar weer opbloeien. Vanaf Petrarca is er een hele rij van professionele humanisten. Zij vertaalden Latijnse geschriften, schreven toespraken en traden op als secretarissen. Het waren hoofdzakelijk leken, zoals de Florentijnse kanselieren Salutati (1331-1406) en Bruni (1370-1444). Hun humanisme betekende allereerst een verering voor alles wat oud was en speciaal voor de geschriften van het Griekse en Romeinse tijdperk. Hoewel de oude christelijke Kerk ook deel uitmaakte van dat tijdperk, werd het steeds meer duidelijk dat het soort menselijke autonomie dat vele van de humanisten van de Renaissance in gedachten hadden uitsluitend sloeg op de niet-christelijke Grieks-Romeinse wereld. Zo ontwikkelde de Renaissance zich in de richting van het moderne humanisme - een systeem van waarden geworteld in het geloof dat de mens zijn eigen maatstaf is, dat de mens autonoom, volkomen onafhankelijk is.

Het enthousiasme voor de Griekse en Romeinse klassieken werd door twee gebeurtenissen nog meer gestimuleerd. In de eerste plaats besprak een kerkelijk concilie in Florence in 1439 de betrekkingen met de Oosters-Orthodoxe kerk en opende daarmee de weg voor contacten met Griekse geleerden. In de tweede plaats had de val van Constantinopel in 1453 tot gevolg dat er een ware exodus van Griekse geleerden plaatsvond die manuscripten meebrachten naar Florence en andere noordelijke Italiaanse steden. Het waren de humanisten van die tijd die, in hun enthousiasme voor de klassieken, over de onmiddellijk aan hen vooraf gegane periode begonnen te spreken als over een 'donkere periode' en spraken over een 'wedergeboorte' in hun eigen tijd. Ze luisterden naar de voor-christelijke periode en stelden de mens voor als deed hij een grote sprong voorwaarts. Het ge

loof in de autonomie van de mens groeide. Met andere woorden: het humanisme in de vorm die het in de Renaissance (en na de Renaissance) aannam, was geboren.

Er was ook een positieve zijde aan alles wat er gebeurde: een nieuwe en terechte nadruk op de natuur en het genot ervan. Omstreeks 1340 beklom Petrarca een berg, Mont Ventoux, in het zuiden van Frankrijk, alleen om het genot van het klimmen - iets geheel nieuws. Hoewel deze beklimming onbeduidend kan lijken, was het een parallel van het schilderen van de natuur door Giotto. Enige tijd later, in het begin van de 15e eeuw, begon de architectuur dramatisch te veranderen door Brunelleschi (1377-1446). Zijn architectuur verlegde de nadruk van het gotische terug naar het klassieke. Zijn kerken in Florence, de San Lorenzo (1421-1434) en de Santo Spirito (in de jaren 1445-1482 naar zijn ontwerp gebouwd) laten ons zien hoe hij de klassieke vorm gebruikte. In 1421 begon hij aan het Tehuis voor Vondelingen, dat het eerste bouwwerk van de Renaissance genoemd kan worden. Zijn Dom in Florence (1434) was een enorme architectonische doorbraak: het was een samenstel van grote artistieke overwinning en een overweldigende prestatie op het gebied van de bouwkunde. Het was en is één van de architectonische en bouwkundige wonderen in de wereld. Het was niet alleen een artistieke uitdrukking, maar het toonde ook hoezeer hij de wiskunde beheerste. Bij deze dom overtrof Brunelleschi elke dom die er ooit gebouwd was - met inbegrip van het Pantheon van het oude Rome.

Voor het onderling contact van de kunsten in de periode van de Renaissance is het interessant op te merken dat de musicus Guillaume Dufáy (c.1400-1474) speciaal voor de door Brunelleschi gebouwde dom een motet schreef. Later gebruikte Michelangelo de dom van Brunelleschi als model voor de dom van de St. Peter. Dit alles is bijzonder indrukwekkend wanneer men weet dat Brunelleschi niet tot architect maar tot goudsmid was opgeleid, wat opnieuw de veelzijdigheid van de mannen van de Renaissance laat zien. De architect van de Renaissance benadrukte de eenvoudige geometrische vormen van het vierkant en de cirkel. En Leonardo da Vinci (1452-1519) maakte tekeningen waarbij de mens zelf in deze eenvoudige vormen werd gevat. Brunelleschi werkte het perspectief uit, zoals ook Ghibertu en Donatello (1386-1466), terwijl Leone Battista Alberti (1404-1472) het eerste traktaat schreef over de theorie en de techniek ervan. Het perspectief maakte het mogelijk de ruimte op een nieuwe manier af te beelden. Brunelleschi, de meester van de ruimte, beïnvloedde ook de schilders en de beeldhouwers van zijn tijdperk, die open ruimte tot een belangrijk element in hun artistieke scheppingen gingen maken.

Maar voor de mensen van de Renaissance was de nieuwe opvatting over het perspectief ook nog iets meer: het plaatste de mens in het centrum van deze ruimte, en de ruimte werd onderworpen aan de mathematische principes die uit de geest van de mens waren voortgekomen. De nadruk op de mens kwam op andere, nieuwe manieren tot uiting. We weten bijvoorbeeld erg weinig over de mensen die de kathedralen in de tijd van de gotiek bouwden of over hen die de Gregoriaanse gezangen hebben geschreven. In tegenstelling daartoe beschikken we over een gedetailleerde biografie van Brunelleschi, geschreven door een vriend. Cellini (1500-1571) schreef later over zijn eigen leven in een snoevende autobiografie waarin hij er van uitgaat dat de gewone moraal niet van toepassing is op een genie zoals hem. Nu werden ook voor het eerst portretten een algemeen aanvaarde kunstvorm. De architect Alberti maakte zelfs zelfportretten.

Nu komen we bij de volgende grote stap vooruit in de ontwikkeling van de kunst van de Renaissance. Masaccio (1401-1428), die op 27-jarige leeftijd overleed, is wel de vader van de schilderkunst in de Renaissance genoemd. Hij kende Brunelleschi en zijn werk beïnvloedde weer het werk van Ghiberti aan de noordelijke deur van het Baptisterium. De beste plaats om het werk van Masaccio te zien is de Brancacci kapel, de kerk van de karmelieten in Florence. Hij schijnt een speciale band met de karmelieten gehad te hebben, want hij had al in één van hun kerken in Tiesia gewerkt. In de panelen van deze kapel, waar Masaccio en zijn meester, Masolino (1383?-1447?), samenwerkten, overtreft zijn werk dat van zijn meester ten eerste in levensechtheid. Toen Masaccio het werk in de kapel onvoltooid achterliet, werd Filippino Lippi (1457-1504) er 50 jaar later bijgehaald om het af te maken. Ook al was de bijdrage van Lippi zo veel later, het werk van Masaccio was superieur aan dat van Lippi. In het werk van Masaccio waren veel gezichten duidelijke portretten. Hij maakte studies van het leven en was in staat zijn werk levensecht te laten zijn. De natuur was nu waarlijk op zijn verdiende plaats gekomen. Masaccio was de eerste schilder die consequent centraal perspectief gebruikte, hoewel Donatello's vroegere reliëf St. George en de Draak ook enige kennis hiervan

vertoonde. De Romeinen hadden nooit het centrale perspectief gekend, hoewel zij een soort perspectief gebruikten, dat bijvoorbeeld in de muurschilderingen van Pompei te zien is. Zo streefden in de schilderkunst de mannen van de Florentijnse Renaissance de ouden voorbij, zoals Brunelleschi's dom dat in de architectuur had gedaan. Masaccio was ook de eerste die in zijn schilderijen het licht van de natuurlijk juiste richting liet komen. Hij schilderde zo dat zijn figuren ruimtelijk waren. Men kan de sfeer rondom de figuren van Masaccio voelen, deze sfeer die opgeroepen wordt door de combinatie van perspectief en licht. Bovendien had zijn werk echte compositie; er was evenwicht in het totale werk in de verhouding van de figuren tot het geheel. Vasari (1511-1574), die ook architect en schilder was, schreef in *Het leven van de schilders, beeldhouwers en architecten* (1550) dat Masaccio de eerste kunstenaar was die de mensen schilderde met hun voeten werkelijk op de grond. Men kan dit zien door Masolino's en Masaccio's Adam en Eva, op twee tegenover elkaar liggende muren in de Carmine kapel, met elkaar te vergelijken. In het schilderij van Masaccio zijn er een zeer groot aantal doorbraken en vernieuwingen.

In het noorden van Europa worstelden de Vlaamse schilders, waarvan Jan van Eyck (c.1390-1441) de grootste was, met dezelfde technieken. Van Eyck in het Noorden werkte in dezelfde tijd als Masaccio in het zuiden van Italië. Van Eyck werd een meester op het gebied van het licht en de lucht en legde sterke nadruk op de natuur. Hij gebruikte ook een nieuwe techniek van olie plus tempera. Hierin was hij de schilders in Italië vooruit. Tegen het jaar 420 - vroeger dan de Italianen - had de Vlaamse schilder Campin (1378?-1444) al echte portretten gemaakt en van Eyck volgde. De afbeelding van Rolin in van Eycks schilderij *Madonna met kanselier Rolin* (ongeveer 1436), is bijvoorbeeld een echt portret.

De schilders in het Noorden waren ook eerder geïnteresseerd in landschappen dan hun collega's in het Zuiden. Van Eyck, die al in 1415 landschappen schilderde, was de eerste grote meester van dit onderwerp, de eerste grote landschapsschilder. Een aantal schilderijen laten deze vroege belangstelling zien, maar laten we slechts één daarvan nader bekijken: zijn *Aanbidding van het Lam* (1432) in de kathedraal van St. Bavo in Gent (zie stofomslag van dit boek). Het is een altaarstuk met prachtige beelden van Eva, Adam en zingende engelen. Maar het indrukwekkendst is het centrale thema: de rijken, de armen - mensen van alle klassen en achtergronden - komen tot Christus. En wie is deze Christus? Van Eyck verstond het bijbelse gegeven van Christus als het Lam van God die aan het kruis stierf om de morele schuld van hen die hem als verlosser aanvaardden, weg te nemen. Maar deze Christus is niet dood. Hij staat rechtop en levend op het altaar, een aanduiding dat Hij als plaatsvervanger is gestorven, geofferd, en dat Hij nu leeft! Toen van Eyck dit schilderde, moet hij bijna zeker de woorden van Jezus uit het boek *Openbaring* in gedachten hebben gehad: 'Ik ben de levende, en Ik ben dood geweest, en zie, Ik ben levend tot in alle eeuwigheden, en Ik heb de sleutels van de dood en het dodenrijk'.

De achtergrond van dit schilderij is schitterend, een echt landschap. Al gauw begon men in het Zuiden het Vlaamse voorbeeld van het schilderen van natuurlijke achtergronden na te doen - zoals bijvoorbeeld in het schilderij *De hertog van Urbino* van Piero della Francesca (1416-1492), nu in het Uffizi museum in Florence.

Terloops willen we opmerken dat het Noorden het Zuiden ook op het gebied van de muziek beïnvloedde. Josquin des Prez (1450-1521) was een Vlaming die naar Italië kwam en aan het hof van Milaan werkte. Hij was 'schilder in klank'. Hij was één van de grootste componisten aller tijden en had grote invloed op de ontwikkeling van de muziek van de Renaissance in het Zuiden. De Renaissance muziek boekte zowel technische als artistieke vooruitgang. De eerste drukker van muziek, Ottaviano Petrucci (1466-1539) werkte in Venetië. Artistiek gesproken was de belangrijkste vernieuwing misschien de kunst van de orkestratie. De hoofdinstrumenten waren de luit (het populairste solo-instrument), een antieke schuiftrambone, de schalmei, de viool, de pauze en de kromhoorn, naast een zeer grote verscheidenheid aan blaasinstrumenten die alle in families werden gebouwd zodat er over het gehele bereik van bas tot sopraan een uniform timbre beschikbaar was. Dit was in overeenstemming met het Renaissance ideaal van de homogene klank. Muziek was belangrijk in de Renaissance en de grote belangstelling voor muziek leidde spoedig tot de opbloei van de opera in Florence.

Het is van uitnemend belang te begrijpen dat met Masaccio en de anderen tot op dit moment de kunst zich nog in een bijbelse of niet-bijbelse opvatting van de natuur en de gegeven werkelijkheid (de individuele dingen, de individuele mens inbegrepen) had kunnen ontwikkelen. Tot op dit moment kon hij nog beide wegen inslaan. Het was goed dat de natuur zijn plaats kreeg. En er kon een voortdurende nadruk zijn geweest op werkelijke mensen in een werkelijke wereld die God had gemaakt - waarin de gegeven werkelijkheid, de individuele dingen, belangrijk zijn omdat God de hele wereld gemaakt heeft. Zoals we hebben opgemerkt, beeldde Masaccio Adam en Eva af zoals de bijbel over hen spreekt -als werkelijke mensen in een werkelijke wereld. Op dit punt kon ook het humanisme de overhand krijgen, met zijn nadruk op de autonomie van de dingen. Onmiddellijk na Masaccio werd de teerling geworpen en ging de beweging in deze richting. De mens maakte zichzelf in toenemende mate onafhankelijk en autonoom en hiermee gepaard ging een toenemend verlies van alles wat betekenis haai, aan de afzonderlijke dingen in de wereld en aan de mens. Hier beginnen we het dilemma van het humanisme te zien zoals dat vandaag nog bestaat.

Deze positie en het ermee verbonden dilemma is overduidelijk te zien in een verschuiving in de kunst. In Frankrijk ziet men dit bij Fouquet (c.1416-1480) in zijn schilderij De rode maagd (1450?). Het woord rood sloeg op de dominante kleur die in een deel van het schilderij werd gebruikt. Het meisje werd met één borst ontbloot getoond en iedereen die op de hoogte was van de situatie, wist dat dit een afbeelding van de maîtresse van de koning, Agnès Sorel, was. Was dit de Madonna die haar baby ging voeden? Nee, ook al is het schilderij getiteld De Rode Maagd, het meisje is niettemin de maîtresse van de koning; en wanneer men naar het schilderij keek, kon men zien hoe de borst van de maîtresse van de koning er uitzag. Vóór deze tijd werd Maria als erg hoog en heilig beschouwd. Ze werd vroeger zo verheven boven de normale mensen gezien, dat zij geschilderd werd als een symbool. Als Maria in de Renaissance als een echt persoon werd geschilderd, was dit een vooruitgang, omdat de bijbel ons vertelt dat Maria een echte vrouw en dat de baby Jezus een echte baby was. Maar nu was niet alleen de maîtresse van de koning geschilderd als Maria zonder alle heiligheid, maar ook de betekenis was bezig verloren te gaan. Aanvankelijk heeft het er misschien alleen maar op geleken dat slechts het religieuze aspect bedreigd werd. Maar zoals we achteraf kunnen zien, breidde de bedreiging zich uit tot alle kennis en tot het hele leven. Alle betekenis van alle individuele dingen werd weggedaan. De dingen werden beschouwd als autonoom, en er was niets waarmee ze in verband stonden of waardoor ze een betekenis konden krijgen.

Laten we nu naar een ander aspect van de kunst kijken om te laten zien dat het humanisme de overhand had gekregen. In de Academie in Florence bevindt zich de grote zaal van Michelangelo (1475-1564). Hier zien we aan beide zijden Michelangelo's beelden van mannen die zich uit de rots losscheuren. Hij heeft ze tussen 1519 en 1536 gemaakt. Ze zijn typisch humanistisch: de mens triomfeert. De mens als Mens scheurt zichzelf uit de rots. De Mens zal zich uit de natuur losscheuren en zich er van bevrijden. De Mens triomfeert.

Zoals de zaal in de Academie is ingericht, verkondigt hij overduidelijk de humanistische gedachte. Als we langs deze mannen gaan die zichzelf uit de rots losscheuren, komen we eindelijk, in het centrum van de zaal, bij het schitterende beeld van David (1504). Het is een kunstwerk zoals er weinige zijn. Michelangelo nam een stuk marmer dat zoveel gebreken vertoonde dat niemand dacht dat het gebruikt kon worden, en daaruit maakte hij dit overweldigende beeld. Maar laten we in de gaten hebben dat de David niet de joodse David van de bijbel is. David was alleen maar een naam. Michelangelo kende het joodse geloof, en in het beeld is de figuur niet besneden. We moeten bij dit beeld niet denken aan de bijbelse David maar aan het humanistisch ideaal. De grootheid van de mens!

Oorspronkelijk was het de bedoeling het beeld op een steunbeer van de kathedraal, twaalf meter boven de straat, te plaatsen, maar het werd voor het stadhuis in Florence opgesteld, waar nu een kopie staat. De Medici's, de grote bankiersfamilie die Florence sinds 1434 had gedomineerd, hadden de stad geleid door de hand te lichten met zijn republikeinse grondwet. Een paar jaar voordat David werd gemaakt, waren de Medici's door het volk verdreven en was de Republiek hersteld (1494). Toen het beeld voor het stadhuis werd opgesteld, werd David, hoewel Michelangelo zelf bevriend was geweest met de Medici's, door de bevolking gezien als de overwinnaar van tirannen. Florence keek met vertrouwen de toekomst tegemoet.

De David was de uitdrukking van hoe de humanistische mens verwachtte dat hij morgen zou zijn! In dit beeld hebben we de mens die, in vertrouwen op zijn eigen kracht, de toekomst tegemoet ziet. De overmatige afmetingen van de handen zegt dat de mens machtig is. Dit beeld is idealistisch en romantisch. Er was en is geen mens als de David. Als een meisje op het beeld verliefd zou worden en zou wachten tot ze zo'n man had gevonden, zou ze nooit trouwen. Het humanisme berustte op het trotse zelf van de mens en de David was daar een uitdrukking van. Er zijn tekenen die er op wijzen dat Michelangelo tegen het eind van zijn leven inzag dat het humanisme niet genoeg is. Michelangelo had in zijn latere jaren veel contact met Vittoria Colonna (1490-1547), een vrouw die onder invloed stond van het denken van de Reformatie. Sommige mensen geloven dat zij daarvan de invloed in het leven en werk van Michelangelo zien. Hoe het ook zij, het is waar dat zijn latere werk inderdaad veranderde. Veel van zijn vroegere werkstukken tonen zijn humanisme, zoals dat het geval is met zijn David. Zijn latere Piëta's (beelden van Maria die de dode Christus in haar armen houdt) in de kathedraal in Florence en in het kasteel van Milaan, wat waarschijnlijk zijn laatste is, vormen hiermee een groot contrast. In de Piëta in de kathedraal in Florence heeft Michelangelo zijn eigen gezicht gegeven aan Nicodémus (of aan Jozef van Arimathea - wie van de twee het ook is), en in deze beide Piëta's schijnt de humanistische trots verminderd, zo niet afwezig te zijn.

Nog een reus van de Renaissance, van hetzelfde formaat als Michelangelo, is Leonardo da Vinci (1452-1519) die in een historisch uitermate belangrijk tijdsgewricht leefde. Hij was scheikundige, musicus, architect, anatoom, botanicus, ingenieur en kunstenaar. Hij was de belichaming van de ware Renaissance mens: hij kon bijna alles doen en deed het goed. Het klassieke werk Leonardo da Vinci, uitgegeven in Italië en in het Engels vertaald in 1963, bevat een opstel van Giovanni Gentile (1875-1944) over het denken van Leonardo. Hij stelt met nadruk dat Leonardo het probleem van de moderne mens werkelijk begrepen heeft. Leonardo zag waar het humanisme zou eindigen.

Leonardo wordt algemeen aanvaard als de eerste moderne wiskundige. Hij paste zijn wiskundige kennis bovendien toe op allerlei technische problemen. Hij is één van de unieke genieën uit de geschiedenis, en hij begreep dat als men humanistisch met wiskunde begint, men alleen op zichzelf staande dingen heeft. Hij begreep dat de mens, uitgaande van zichzelf, nooit in staat zou zijn op de basis van de wiskunde tot een zin te komen. En hij wist dat men, als men uitsluitend afzonderlijke dingen heeft, nooit tot absolute of tot een betekenis kan komen en dat men daarom eindigt met techniek. Hierin zag hij vooruit naar waar onze generatie is aangekomen: alles, de mens inbegrepen, is een machine. Toen hij dit inzag, dacht Leonardo dat misschien de schilder, de gevoelige mens, een betekenis zou kunnen vinden, en daarom probeerde hij 'de ziel' te schilderen - niet de ziel in de christelijke betekenis van het woord, maar de universele ziel. Hij probeerde één ding te schilderen dat alle dingen van die groep zou omvatten. Zoals u zich herinnert, legde Thomas van Aquino veel nadruk op het aristotelische denken. Denk opnieuw aan het fresco van Raphaël in het Vaticaan, De school van Athene. Daar wees Plato omhoog en Aristoteles omlaag. Het aristotelische denken was gericht op de afzonderlijke dingen en leidde via Thomas van Aquino tot al de daarop volgende problemen van een nadruk op de afzonderlijke dingen ten koste van de betekenis. Maar in Florence verschoof de nadruk en kwam meer op Plato (427?-347? voor Chr.) te liggen. De westelijke belangstelling in Plato nam snel toe toen Griekse geleerden na de val van Constantinopel in 1453 uit hun land vluchtten en hun teksten meebrachten. Marsilio Ficino (1433-1499) onderwees het Neo-Platonische denken aan Lorenzo de Grote (1449-1492), en dit denken werd belangrijk in Florence. Hij had invloed op Michelangelo en andere kunstenaars zoals Sandro Botticelli (1444-1510), als ook op Lorenzo en de denkers om hem heen. Zoals het aristotelische denken de nadruk legde op de afzonderlijke dingen, benadrukte het neo-platonische denken het universele. De vroege mensen van de Renaissance hadden geprobeerd het christendom en het aristotelische denken met elkaar te verzoenen, maar hadden gefaald. Daarna probeerden de mensen van de Renaissance het christendom en het platonisme met elkaar te verzoenen - en faalden evenzeer.

Te midden van al deze gedachtenstromingen probeerde Leonardo het universele te schilderen, denkend dat de schilder misschien zou kunnen bereiken waartoe de wiskundigen niet in staat waren. Maar hij was nooit in staat het universele te schilderen op een humanistische basis, evenmin als de wiskundige op een humanistische basis tot het universele kon komen. Leonardo, de humanistische mens (bij zichzelf beginnend), faalde zowel als wiskundige als ook als kunstenaar die het universele op grond van zijn observeringen van de afzonderlijke concrete verschijningen probeerde te schilde

ren. De humanisten wisten zeker dat de mens, uitgaande van zichzelf, in staat was alle problemen op te lossen. Er was een volkomen geloof in de mens. De mens die bij zichzelf begint, zich uit de rots, uit de natuur, losscheurt, kon alles oplossen. De humanistische roep was: 'Ik kan doen wat ik wil; geef me tot morgen de tijd'. Maar Leonardo, in zijn genialiteit, zag tegen het eind van zijn leven de komende ondergang van het humanisme.

Er was een kloof tussen Leonardo's theorie en de wijze waarop het in de praktijk uitgewerkt werd. Hij kon het universele of de betekenis niet door de wiskunde of door de schilderkunst tevoorschijn brengen, en toen koning Frans I van Frankrijk (1494-1547) Leonardo als oud man naar het Franse hof liet komen, was Leonardo moedeloos geworden. Een mens is, wat hij denkt - en het humanisme begon al te laten zien dat het op pessimisme zou moeten uitlopen. We kunnen zeggen dat we naar het Florence van de Renaissance gingen en er de moderne mens vonden!

4 DE REFORMATIE

Terwijl de mensen van de Renaissance worstelden met het probleem van wat eenheid aan het leven kon geven en vooral welke absoluut betekenis aan het leven en de moraal kon geven, kwam er een andere grote beweging op in het noorden van Europa, de Reformatie. Dit was de reactie die we aan het eind van onze studie over de middeleeuwen noemden - de reactie tegen de vervormingen die langzamerhand zowel in een religieuze als in een wereldlijke vorm waren verschenen. De volle Renaissance in het Zuiden en de Reformatie in het Noorden moeten altijd naast elkaar worden gezien. Zij hielden zich met dezelfde fundamentele problemen bezig, maar gaven volkomen tegengestelde antwoorden en leidden tot volkomen tegengestelde resultaten.

Zoals we hebben gezien waren er voorlopers van de Reformatie. John Wycliffe (c.1320-1384), die Giotto, Dante, Petrarca en Boccaccio nog had meegemaakt, beschouwde de bijbel als de hoogste gezagsbron en maakte met zijn volgelingen een Engelse vertaling die in heel Europa van groot belang werd. Johannes Huss van Bohemen (in het midden van het moderne Tsjecho-Slowakije) was professor aan de universiteit van Praag. Hij leefde tussen ongeveer 1369 en 1415. Hij was dus tijdgenoot van Brunelleschi, Masaccio en van Eyck. In tegenstelling tot de humanistische elementen die in de Kerk binnen waren gedrongen - en die er toe leidden dat het gezag van de Kerk gelijk werd gesteld aan of hoger geacht werd dan het gezag van de bijbel en die grote nadruk legden op het werk van de mens als basis voor het verdienen van de verdienste van Christus - keerde Huss terug tot de leer van de bijbel en van de vroege Kerk en verkondigde met grote nadruk dat de bijbel de enige bron is die uiteindelijk gezag heeft en dat de verlossing alleen door Christus en Zijn werk tot ons komt. Hij ontwikkelde de opvattingen van Wycliffe over het priesterschap van alle gelovigen. Hij ging onder de belofte van een vrijgeleide naar het Concilie van Constance, werd verraden en op 6 juli 1415 op de brandstapel omgebracht. De opvattingen van Wycliffe en Huss waren de fundamentele opvattingen van de Reformatie die later kwam, en deze opvattingen bleven in verschillende delen van het noorden van Europa voortbestaan terwijl de Renaissance zijn humanistische antwoorden gaf in het Zuiden. De Boheemse Broeders, de voorlopers van de Moravische kerk, werden in 1457 door volgelingen van Huss gesticht, en net als later het geval zou zijn met de leer van Luther, werden hun ideeën niet alleen door hun onderwijs maar ook door hun grote aandacht voor muziek en het gebruik van gezangen verbreed. Huss zelf heeft gezangen geschreven die nog steeds gezongen worden. Nog een stem was de dominicaanse monnik Girolamo Savonarola, die grote massa's mensen trok in Florence tussen 1494 en 1498. Hij was niet zo duidelijk als Wycliffe en Huss, maar hij zag een aantal van de groeiende problemen en sprak er onomwonden over totdat hij opgehangen werd, waarna zijn lichaam op het plein in Florence werd verbrand.

Maarten Luther (1483-1546) sloeg zijn 95 stellingen aan op de deur van de slotkapel in Wittenberg op 31 oktober 1517. Om dit in het juiste historische verband te zien, is het goed als we ons herinneren dat Leonardo da Vinci leefde van 1452-1519. Luthers stellingen werden dus twee jaar voor de dood van Leonardo in de openbaarheid gebracht. Calvijn is geboren in 1509, 10 jaar voor de dood van Leonardo en in het jaar dat Leonardo stierf had Luther in Leipzig zijn dispuut met Dr. Eck. Frans 1, die in 1516 Leonardo naar Frankrijk liet komen (waar Leonardo stierf), is dezelfde Frans 1 tot wie Calvijn (1509-1564) zijn Institutie richtte in 1536. Men moet begrijpen dat deze twee dingen bijna tegelijkertijd plaatsvonden: in de eerste plaats was in het Zuiden veel van de Renaissance ge

baseerd op een humanistisch ideaal waarin de mens het centrum van alle dingen is, volkomen autonoom: in de tweede plaats gaf in het noorden van Europa de Reformatie een tegenovergesteld antwoord. Met andere woorden explodeerde de Reformatie met Luther toen de Renaissance net over zijn hoogtepunt heen was. Zoals we hebben gezegd, sloeg Luther zijn stellingen aan op de deur in Wittenberg in 1517. Zwingli leidde Zürich tot een breuk met Rome in 1523. Henri VIII van Engeland brak in 1534 met Rome. (Dit was aanvankelijk meer politiek dan religieus, maar het leidde later tot een protestant Engeland). En zoals we zeiden werd de Institutie van Calvijn in 1536 geschreven. Maar hoewel de Reformatie en de Renaissance wat de tijd betreft elkaar overlaptten en met dezelfde fundamentele vragen bezig waren, gaven ze volkomen andere antwoorden. U herinnert zich dat volgens Thomas van Aquino de wil was gevallen nadat de mens in opstand was gekomen tegen God, maar het verstand was niet gevallen. Dit leidde er toe dat de mensen geloofden dat zij de antwoorden op alle grote vragen konden bedenken door louter van zichzelf uit te gaan. De Reformatie had, in tegenstelling tot Thomas, een bijbelsere opvatting over de zondeval. Voor de mensen van de Reformatie kan de mens niet bij zichzelf beginnen, om op de basis van menselijk redeneren alleen de antwoorden uit te denken op de grote vragen waarmee de mensheid geconfronteerd wordt.

De mensen van de Reformatie leerden veel van de nieuwe kennis en instelling die door de Renaissance voortgebracht waren. Een kritische houding tegenover de dingen die vroeger zonder meer waren geaccepteerd bijvoorbeeld was erg nuttig. En terwijl de Reformators het sceptisme van Lorenzo Valla (c.1490-1457) verwierpen, maakten ze dankbaar gebruik van zijn taalstudie. Maar de kritische houding ten opzichte van de tradities die vroeger zonder meer waren aanvaard, leidde er bij de Reformators niet toe dat de mens zichzelf tot uitgangspunt nam; zij zochten het in het oorspronkelijke christendom van de bijbel en de oude Kerk. Geleidelijk aan kwamen ze tot het inzicht dat de door Christus gestichte kerk in veel opzichten vervormd was. Maar in tegenstelling tot de humanisten van de Renaissance weigerden zij de autonomie van de menselijke rede, de opvatting dat de menselijke geest oneindig is, met alle kennis binnen zijn bereik, te aanvaarden. In tegenstelling daarmee maakten zij ernst met wat de bijbel over zichzelf zegt - dat het de enige uiteindelijke gezagsbron is. En zij waren er diep van overtuigd dat de mens de antwoorden nodig heeft die door God in de bijbel gegeven zijn, niet alleen voor een open relatie met God, maar ook om de zin van het leven te weten en hoe het verschil te kennen tussen goed en kwaad. Dat wil zeggen dat de mens niet alleen een God nodig heeft die bestaat, maar een God die gesproken heeft op een wijze die verstaan kan worden.

De Reformators aanvaardden de bijbel als het Woord van God. Luther vertaalde de bijbel in het Duits en al spoedig begonnen er overal vertalingen van de bijbel te komen in de volkstalen. Voor de denkers van de Reformatie werd het gezag niet verdeeld tussen de bijbel en de Kerk. De Kerk stond onder de leer van de bijbel - niet erboven en niet op hetzelfde niveau. Het was sola scriptura, alleen de Schrift. Dit vormde een sterk contrast met het humanisme dat de Kerk na de eerste eeuwen van het christendom had geïnfiltreerd. In wezen was de Reformatie dus het verwijderen van de humanistische vervormingen die de Kerk waren binnengedrongen.

Het is de moeite waard de wegen na te gaan waarlangs de infiltratie door het humanistisch denken heeft plaatsgevonden - totdat het omstreeks 1500 ten volle ontwikkeld was. In de eerste plaats werd het gezag van de Kerk gelijkgesteld met het gezag van de bijbel. Ten tweede werd er een sterk element van menselijk werk toegevoegd aan het werk van Christus in de Verlossing. Ten derde was er na Thomas van Aquino een toenemende synthese gekomen tussen de bijbelse leer en het heidense denken. Deze synthese was niet de zaak van alleen maar het lenen van woorden, maar had te maken met de inhoud zelf. Het treedt op veel plaatsen aan de dag en kan op talloze wijzen geïllustreerd worden. Raphaël bijvoorbeeld bracht in één van zijn zalen in het Vaticaan De school van Athene (die de Griekse niet-christelijke filosofie voorstelde) samen met de Disputa, een schilderij dat de Kerk voorstelt, door ze op tegenover elkaar liggende muren aan te brengen. De Disputa houdt zich bezig met de aard van de mis. Raphaël was de kunstenaar van een synthese par excellence. Ook Michelangelo combineerde in de Sixtijnse kapel in het Vaticaan de bijbelse leer met niet-christelijke heidense gedachten; hij stelde de heidense profetessen gelijk aan de oudtestamentische profeten. In Dante's geschriften zien we dezelfde vermenging optreden.

Toen hij in Basel was, toonde Guillaume Farel (1489-1565), de Reformator van het Franssprekende Zwitserland vóór Calvijn, heel duidelijk dat er een tweede soort humanisten was waar hij zich even

sterk tegen keerde als tegen het humanisme dat in de Kerk was binnengedrongen. Dit soort humanisme zien we het duidelijkst bij Erasmus van Rotterdam (1466?-1536). Erasmus hielp de Reformatoren door een tekstuitgave van het Nieuwe Testament in het oorspronkelijke Grieks te verzorgen (1516) en door er in het voorwoord op aan te dringen dat het Nieuwe Testament vertaald zou worden in alle volkstalen. Sommigen hebben de opvattingen van Erasmus en de zijnen aangeduid met christelijk humanisme, maar het was geen consequent christendom. Erasmus en zijn volgelingen stonden maar een beperkte hervorming van de Kerk voor, in tegenstelling tot de Reformatoren die terug wilden gaan naar de Kerk zoals zij oorspronkelijk was, gebaseerd op alleen het gezag van de bijbel. Farel scheidde zich daarom van Erasmus af om duidelijk te maken dat hij principiële bezwaren had tegen beide vormen van humanisme. De verschillende takken van de Reformatie waren het niet in alles met elkaar eens, maar samen vormden zij een systeem - een eenheid - in tegenstelling tot het humanisme dat in de Kerk gekomen was aan de ene zijde en tot het Erasmiaans humanisme buiten de Kerk.

De Reformatie was zeker niet een gouden eeuw. Zij was verre van volmaakt en in veel opzichten handelde hij niet overeenkomstig de leer van de bijbel, hoewel de Reformatoren probeerden de bijbel tot norm te maken, niet alleen op godsdienstig gebied, maar op alle terreinen van het leven. Nee, het was geen gouden eeuw. Er werden bijvoorbeeld zulke overweldigende fouten gemaakt als Luthers onevenwichtige positie ten opzichte van de boerenoorlogen, en de Reformatoren toonden weinig belangstelling voor het bereiken van mensen in andere delen van de wereld met de christelijke boodschap. Maar hoewel zij inderdaad vele ernstige zwakheden vertoonden, keerden zij terug naar de bijbel en het voorbeeld van de vroege kerk.

Omdat de Reformatoren niet hun positie vermengden met humanisme, maar in plaats daarvan de bijbel zo serieus namen, hadden zij geen probleem met de betekenis van de afzonderlijke dingen in de gegeven werkelijkheid; zij kenden geen natuur-genade probleem. We kunnen zeggen dat de Renaissance zijn centrum vond in de autonome mens, terwijl de Reformatie dat deed in de oneindigpersoonlijke God die in de bijbel gesproken had. In het antwoord dat de Reformatie gaf was het probleem van de betekenis voor de afzonderlijke dingen, de mens inbegrepen, zo volkomen beantwoord dat het probleem - als probleem - niet meer bestond. De reden hiervan is dat de bijbel eenheid geeft aan het universele en de afzonderlijke dingen.

In de eerste plaats vertelt de bijbel aan de mannen en vrouwen ware dingen over God. Daarom kunnen zij ware dingen over God weten. Men kan ware dingen over God weten omdat God zich heeft geopenbaard. Het woord God was niet zonder inhoud voor de mens van de Reformatie. God was niet een onbekende filosofische grootheid omdat God over zichzelf tot de mens had gesproken. Zoals de Westminster Confessie (1645-1647) zegt: Toen God zijn eigenschappen aan de mensen openbaarde, waren de eigenschappen niet alleen waar voor de mensen maar waar voor God. Dat wil zeggen, dat wanneer God de mensen vertelt hoe Hij is, dan is wat Hij zegt niet alleen betrekkelijk waar maar absoluut waar. Als eindige wezens hebben de mensen geen uitputtende waarheid over God, maar zij kunnen waarheid over God hebben; en daarom kunnen zij waarheid weten over dat wat het hoogste absoluut is. En de bijbel spreekt tot mannen en vrouwen over de zin en betekenis van het leven, de moraal en de waarden.

Ten tweede vertelt de bijbel ons ware dingen over de mensen en de natuur. Het geeft de mannen en vrouwen geen uitputtende waarheid over de wereld en de kosmos, maar hij geeft er wel echte waarheid over. Men kan dus veel ware dingen over de natuur weten, vooral waarom de dingen bestaan en waarom ze de vorm hebben die ze hebben. Maar omdat de bijbel geen uitputtende waarheid over de geschiedenis en de kosmos geeft, is er werk voor historici en wetenschapsmensen en is hun werk niet zinloos. Laat er geen misverstand over bestaan dat er een totale breuk tussen God en Zijn schepping is, dat wil zeggen tussen God en de geschapen dingen; God is oneindig - en de geschapen dingen zijn eindig. Maar de mens kan zowel over God als over de dingen van de schepping waarheid weten omdat God Zich in de bijbel geopenbaard heeft en de mens de sleutel tot het verstaan van Gods wereld geschonken heeft.

Toen daarom de Reformatie terugkeerde naar de leer van de bijbel, verwierf het tegelijk twee rijkdommen: hij had geen probleem met de afzonderlijke dingen tegenover het universele (of het probleem van de zin der dingen), en tegelijkertijd waren de wetenschap en de kunst bevrijd om te ar

beiden op de basis van wat God in de Schrift gegeven had. Het christendom van de Reformatie stond daarom in rijk contrast tot de fundamentele zwakte en uiteindelijke armoede van het humanisme dat in die dagen bestond en het humanisme dat sinds die tijd heeft bestaan. Het is belangrijk dat de bijbel ware kennis over de mensheid geeft. De bijbelse leer geeft de zin van alle afzonderlijke dingen aan, maar dat geldt vooral van dat afzonderlijke ding dat het allerbelangrijkste is voor de mens, namelijk de individuele persoon zelf. Hij geeft de reden waarom de persoon groots is. Het ironische feit hier is dat het humanisme, dat begon met de Mens centraal te stellen, uiteindelijk geen echte betekenis voor de mensen had. Aan de andere kant is er, als men begint met de positie van de bijbel dat de mens door God geschapen is naar het beeld van God, een basis voor de waardigheid van die persoon. De bijbel zegt dat de mensen gemaakt zijn naar het beeld van God - zij zijn niet geprogrammeerd. Ieder mens heeft daarom een eigen waardigheid. Dat de mens naar het beeld van God geschapen is, geeft vele belangrijke intellectuele antwoorden, maar het heeft ook grote praktische consequenties, zowel in de dagen van de Reformatie als in onze eigen tijd. In de tijd van de Reformatie betekende het bijvoorbeeld dat alle beroepen waardigheid kregen. Het beroep van de eerlijke koopman of huisvrouw had evenveel waardigheid als dat van de koning. Dit werd nog sterker door de nadruk op de bijbelse leer van het priesterschap van alle gelovigen - dat wil zeggen dat alle christenen priester zijn. Dus zijn alle mensen als mens gelijkwaardig. Bovendien schiep het bestuur van de Kerk door ouderlingen die leken waren, de mogelijkheid voor echte democratie.

De bijbel zegt echter ook dat de mens gevallen is; hij is in opstand gekomen tegen God. Bij de historische zondeval in ruimte en tijd, weigerde de mens in de juiste verhouding te staan tot zijn oneindige uitgangspunt, dat is de persoonlijke God. Daarom zijn de mensen nu abnormaal. De Reformatie zag alle mensen ook op deze manier als gelijkwaardig - allen zijn schuldig voor God. Dit is even waar voor de koning en de koningin als de boer. In tegenstelling tot het humanisme van de Renaissance dat nooit een antwoord gaf om te verklaren wat in de mensen waarneembaar is, maakte de bijbel het mogelijk het dilemma op te lossen dat ze zagen als ze naar zichzelf keken: zij konden zowel hun grootheid als hun wreedheid begrijpen.

De bijbel geeft een andere weg aan om tot God te komen dan de leer die in de daaraan voorafgaande eeuwen in de kerk was gegroeid. De Reformators gingen terug naar de leer van de bijbel en de oude Kerk en verwijderde de humanistische elementen die waren toegevoegd. De afzonderlijke persoon, leerden zij, kon direct door geloof tot God komen door het volbrachte werk van Christus. Dat wil zeggen dat het offer van Christus aan het kruis van oneindige waarde was, en de mens kan en hoeft niets te doen om het werk van Christus te verdienen of aan te vullen. Het kon alleen als onverdiende gave aangenomen worden. Het was sola gratia, door genade alleen.

Vroeger waren zij die naar de kerk kwamen, gescheiden van wat voor hen het centrum van de eredienst was - het altaar in het koor - die scheiding bestond uit een hoog hekwerk van ijzer of hout. Dat was het koorhek, waarop of waarboven een crucifix was aangebracht. Maar met de Reformatie, toen de bijbel in al zijn unieke gezag werd aanvaard, werden deze koorhekken dikwijls verwijderd. In sommige kerken werd de bijbel precies daar geplaatst waar het koorhek geweest was, om te laten zien dat de leer van de bijbel voor alle mensen de weg opende om direct tot God te komen. Zo'n kerk bevindt zich bijvoorbeeld in Ollon in Zwitserland. Het is nog steeds te zien waar het hekwerk in de muur bevestigd was; de preekstoel is zo geplaatst dat de bijbel zich bevindt waar vroeger het koorhek had gestaan.

Guillaume Farel, de vroege Frans-Zwitserse Reformator, preekte in deze kerk en van daaruit en van het dichtbij gelegen Aigle begon de Reformatie in Franssprekend Zwitserland. Later, nadat hij in Genève en Lausanne had gewerkt, preekte Farel jarenlang in de kathedraal van Neuchâtel. Het standbeeld bij die kathedraal kan het teken van de Reformatie en het christendom worden genoemd. Het is een standbeeld van Farel die de bijbel omhooghoudt. Het is dus het sola scriptura, de bijbel en de bijbel alleen. Hierin lag voor de Reformators het grote verschil, zowel in het verstaan van de verhouding tot God als in het vinden van de intellectuele en praktische antwoorden voor het leven op aarde. Wegens hun neiging om de godsdienst te zuiveren van een overmatige nadruk op de visuele symbolen, zijn de Reformators vaak beschuldigd van een antagonistische verhouding ten opzichte van de kunst. Maar de Reformatie keerde zich niet tegen de kunst als kunst. Voor sommigen van ons zijn de beelden en schilderijen van de Madonna, de heiligen enzovoort misschien kunstvoorwerpen, en wellicht zouden we gewild hebben dat de mensen van de Reformatie deze werken

niet hadden vernietigd maar 100 jaar hadden opgeslagen. Dan zouden ze weer te voorschijn gehaald kunnen zijn en in een museum opgesteld. Maar op dat moment in de geschiedenis zou dit toch wel teveel gevraagd zijn geweest! Voor de mannen en vrouwen van die tijd waren deze voorstellingen voorwerpen van aanbidding. De mannen van de Reformatie zagen dat de bijbel nadrukkelijk zegt dat er slechts één middelaar tussen God en mens, Christus Jezus is. Daarom vernietigden ze soms onder de druk van dat historische moment de beelden - niet als kunstwerken maar als religieuze beelden die in tegenspraak waren met de leer van de bijbel dat Jezus de enige middelaar is.

We moeten echter opmerken dat de Reformatoren gewoonlijk een onderscheid maakten tussen cultische kunstwerken en andere kunstwerken en dat alleen de eerste door hen veroordeeld werden. Maar zelfs werden niet alle cultische beelden vernietigd. In heel Europa kunnen we in de kathedraal en kerken duizenden beelden zien die niet verwoest werden. De reden waarom sommige beelden vernietigd werden, wordt door Bernd Moeller (1931-) in *Imperial cities in the Reformation* aangegeven. Hij laat zien dat in bepaalde gevallen de beelden door de gevers ervan omver werden gehaald omdat zij een uiting waren van wat zij nu als onbijbels hadden verworpen. Hij schrijft: 'Zij die een beeld schonken, vereerden dat beeld niet alleen; zij die een beeld aan stukken braken haatten het niet alleen. Zowel bij de gever als bij de verwoester van de beelden ging het om de eeuwige verlossing'. De beeldenstorm kan in het tijdperk van de ecologie vergeleken worden met het omhakken door de vroege christenen van de heilige bomen die verbonden waren aan het aanbidden van heidense goden. Deze gelovigen hakten de bomen niet om omdat ze wat tegen bomen hadden of de natuur verachtten; zij hakten bepaalde bomen om omdat die een anti-christelijke religieuze betekenis hadden. Evenzo verwoestten de mensen van de Reformatie geen kunstvoorwerpen als kunstvoorwerpen. In tegenstelling tot de moderne mens leefden de mensen van die dagen niet in een versplinterde wereld. De kunst was een onderdeel van het dagelijks leven. Voorstellingen hadden meer dan een esthetische waarde gescheiden van de vragen van waarheid en godsdienstige betekenis.

Het bewijs dat de Reformatie niet tegen kunst als kunst was, wordt gezien in het effect van de Reformatie op de cultuur. We moeten niet vergeten dat Lucas Cranach (1472-1553), de Duitse schilder en graveerder, bevriend was met Luther en vele malen Luther en zijn vrouw schilderde. Cranach schilderde ook Luthers vader. Waarschijnlijk waren ook delen van het gezangenboek van 1524 door Cranach gegraveerd. Luther en Cranach waren zelfs peetvaders voor elkaars kinderen. Er is geen enkele aanwijzing dat Luther het niet eens was met Cranachs schilderwerk in al zijn vele vormen.

We kunnen ook denken aan de muziek die de Reformatie heeft voortgebracht. Daar was het levendige Geneefse Psalter, het in 1562 verschenen boek van de berijmde en op muziek gezette psalmen. Sommige mensen vonden de psalmmelodieën te lichtig en noemden ze de 'Geneefse Horlepomp'. De grote Theodorus Beza (1519-1605) die Calvijn als leider van de Reformatie in Genève opvolgde, vertaalde de psalmteksten, en deze werden op muziek gezet die door Louis Bourgeois (1510-1570) werd uitgekozen of gecomponeerd. Later werd het Psalter in Engeland, Duitsland, Nederland, Schotland en in Zwitserland gebruikt. Maar in het Duitsland van Luther is het effect van de Reformatie op de muziek het beste te zien.

Luther was zelf een goed musicus. Hij was zanger met een goede tenorstem en hij was ook zeer bedreven in het bespelen van enkele instrumenten. In 1524 gaf zijn koorleider, Johann Walther (1496-1570) een gezangenboek uit (Wittenberg Gesangbuch), dat een geweldige vernieuwing betekende. Walther en zijn vriend Conrad Rupss werkten aan deze gezangen bij Luther thuis. Luther speelde de melodieën zelf op zijn fluit. De verzameling bevatte Luthers eigen bekende gezang 'Een vaste burcht is onze God', waarvan hij zowel de woorden als de muziek schreef. Toen het koorhek in de kerken was verwijderd - omdat de mensen met een open bijbel direct toegang hadden tot God - was het de gemeente voor het eerst in vele eeuwen toegestaan in een directe benadering van God te zingen.

Zoals in andere dingen worden we ook hierin teruggebracht naar de praktijk en de leer van de oude Kerk. We kunnen denken aan Ambrosius (339-397), bisschop van Milaan, en zijn antifonale psalmmodie, omdat hij evenals Luther gezangen schreef en door zijn gemeente liet zingen. Luther schreef in het voorwoord voor het Wittenberg Gesangbuch: 'Ik wilde wel dat de jonge mensen iets anders hadden dan hun liefdesdeuntjes en oppervlakkige liedjes en in plaats daarvan gezonde dingen mochten leren en daardoor zich gewillig aan het goede overgeven; dat ook, omdat ik niet van

mening ben dat alle kunst door het evangelie teniet gedaan zal worden, zoals sommige personen beweren, maar zou willen zien dat zij, en vooral de muziek, dienaar werd van Hem die haar gegeven en geschapen heeft’.

De schrijvers van gezangen die later gecompliceerdere vormen voortbrachten, waren Hans Leo Hassler (1564-1612) en Michaël Pretorius (1571-1621). Heinrich Schutz (1585-1672) en Dietrich Buxtehude (1637-1707) moeten ook genoemd worden. Schütz stond onder invloed van de barokmuziek van Giovanni Gabrieli (c.1557-1612) uit Venetië, maar in de Reformatie kreeg zijn stijl zijn eigen karakter en richting.

Buxtehude, de organist van Lübeck, oefende diepe invloed uit op Bach. Het is interessant om op te merken dat twee jaar voordat Bach naar Lubeck kwam om Buxtehude te horen, Händel (1685-1759) daar naar toeging, niet alleen om Buxtehude te horen spelen, maar in de hoop dat hij Buxtehudes positie kon erven. In het contract was een clausule opgenomen dat de nieuwe organist de dochter van Buxtehude moest trouwen. Daar voelde Händel niet voor! De zogenaamde Abendmusiken werden door Buxtehude begonnen en zowel Händel als Bach gingen er naar luisteren. De invloed van de Reformatie op de cultuur was niet iets voor een bevoorrechte elite maar voor alle mensen. Er waren ook minder bekende mensen die in die periode opmerkelijk werk deden. We kunnen bijvoorbeeld denken aan de voorganger van Bach als organist in Leipzig, Johann Kuhnau (1660-1722), die in 1700 bijbelse sonates schreef voor klavecimbel.

Johann Sebastian Bach (1685-1750) is zeker de grootste componist die uit de Reformatie is voortgekomen. Zijn muziek was een direct gevolg van de cultuur van de Reformatie en het bijbels christendom van zijn tijd, dat zozeer een deel van Bach zelf was. Er zou geen Bach geweest zijn als er geen Luther was geweest. Bach schreef op zijn muziekpapier letters die aanduidingen waren voor zinnen als: ‘Met de hulp van Jezus’ - ‘Aan God komt de eer toe’ - ‘In de naam van Jezus’. Het laatste wat Bach de christen schreef was ‘Nu verschijn ik voor Uw troon’. Bach verbond zowel de vorm als de woorden van zijn muziek met de bijbelse waarheid. Uit de bijbelse context kwam een rijke combinatie van muziek en woorden en een verscheidenheid in eenheid voort. Dit berustte op het feit dat de bijbel eenheid aan het universele en de afzonderlijke concrete dingen geeft, en daarom hebben de afzonderlijke dingen betekenis. In de muziek uitgedrukt, betekent het dat er eindeloze variatie en verschil kan zijn zonder chaos.

We moeten natuurlijk ook aan Händel denken die in dezelfde traditie stond. De eerste gedachten gaan natuurlijk uit naar Händel’s Messiah (1741), die zowel in zijn muziek als in zijn boodschap in de traditie van het herstelde christendom stond. Händels godsdienstige muziek omvatte verder ondermeer ook Paulus (c.1738), Israël in Egypte (c.1738) en Samson (1743). De Messiah kon alleen maar ontstaan zijn in een klimaat waarin de bijbel in het centrum stond. Zelfs de volgorde van de leer van de bijbel over de Christus als de Messias wordt zeer nauwkeurig aangehouden. Händel plaatste bijvoorbeeld het ‘Hallelujah-koor’ niet aan het eind, maar op de juiste plaats in de voortgang van de verleden en de toekomstige geschiedenis van Christus. Bij veel moderne uitvoeringen wordt het vaak aan het eind geplaatst als een muzikale climax, maar Händel volgde de leer van de bijbel heel precies en plaatste het op dat historische moment in de toekomst waarvan de bijbel zegt dat Christus zal terugkomen om op aarde te heersen - op dat punt waarop de bijbel profetisch (in het boek Openbaring) de uitroep: ‘Koning der koningen en Heer der heren!’ plaatst. Händel kende waarschijnlijk Charles Wesley (1707-1788) en schreef muziek voor een gezang op de tekst van Wesley: ‘Verheugt u, de Heer is Koning’.

In het voorbijgaan moeten we opmerken dat de Engelse kerkmuziek dezelfde ontwikkeling doormaakte als de vroege muziek van de Reformatie in Duitsland. Er ontstond vraag naar een eenvoudige stijl waarbij de woorden verstaan konden worden. We kunnen hier Thomas Tallis (c. 1505/1585) en Orlando Gibbons (1583-1625) noemen. In Engeland lag evenals in Duitsland de nadruk op de inhoud. Muziek was niet een bijkomstigheid bij de terugkeer van de Reformatie naar de bijbelse leer; het was een natuurlijk vervolg, een eenheid met wat de bijbel leert. Wat de Reformatie op muzikaal gebied heeft voortgebracht, geeft ons een duidelijke bevestiging dat de Reformatie inderdaad geïnteresseerd was in de cultuur. Als dit waar was van de muziek, zo is dit ook waar op het gebied van de visuele kunst. We hebben Cranach al genoemd. We moeten ook Dürer (1471-1528), Altdorfer (1480-1538), Hans Baldung-Gruen (c.1484/1545) en de gebroeders Behan, Hans (1500-1550) en

Barthel (1502-1540), noemen. Een deel van het werk van Albrecht Dürer stamt uit de tijd van voor de Reformatie, maar toch moet hij als een kunstenaar van de Reformatie beschouwd worden. In 1521 was hij in Nederland. (U herinnert zich dat Luther zijn 95 stellingen op 31 oktober 1517 in Wittenberg heeft aangeslagen). Daar vernam Dürer het bericht dat Luther gevangengenomen was. Het gerucht was juist. Luthers vrienden hadden hem verborgen om zijn leven te beschermen, maar de meeste mensen dachten dat hij gevangen genomen was. Dürer hield een dagboek bij, en het is de moeite waard dit dagboek uitvoerig te citeren:

Op vrijdag voor Pinksteren (17 mei) in het jaar 1521 bereikte het nieuws dat Maarten Luther op zo'n verraderlijke wijze gevangen genomen is, Antwerpen. Want toen de heraut van keizer Karel de opdracht gekregen had hem met de keizerlijke garde te begeleiden, had Luther dit vertrouwd. Maar toen de heraut hem in de buurt van Eisenach naar een onherbergzame plaats had gebracht, zei hij dat hij hem niet meer nodig had en ging weg. Kort daarop verschenen er tien ridders op paarden; op verraderlijke wijze leidden ze deze misleide, vrome man, die door de Heilige Geest verlicht was en het ware christelijke geloof verkondigde, weg. En is hij nog in leven? Of hebben ze hem vermoord? - ik weet het niet. In dat geval is hij martelaar geworden voor de zaak van de christelijke waarheid omdat hij het onchristelijke pausdom, dat de bevrijding door Christus tegenwerkt door de mensen de zware lasten van menselijke wetten op te leggen, heeft aangeklaagd; en ook hierom is hij martelaar geworden, omdat wij anders nog langer dan nu beroofd zouden zijn van de vrucht van ons bloed en zweet, en omdat deze vrucht schandelijk en godslasterlijk door ijdele mensen verteerd wordt, terwijl het dorstige, uitgedroogde volk omkomt.

En vooral is de moeilijkste gedachte voor mij dat God mogelijk wil dat wij onder hun valse blinde leer blijven, die samengesteld is door mensen die zij vaders noemen. Hierdoor wordt het heerlijke woord van God onjuist geëxegeseerd en op veel plaatsen helemaal niet onderwezen.

O God in de hemel, wees ons genadig. O Here Jezus Christus, bid voor Uw volk, verlos ons te rechter tijd, houd ons bij het rechte, ware christelijk geloof, vergader Uw wijdverspreide schapen door Uw stem, het woord van God in de Schrift. Help ons dat we deze Uw stem zullen herkennen en geen andere verleidende roep, die slechts menselijke verbeelding zou zijn, volgen, zodat we U, Here Jezus Christus, nooit verlaten! ... O God! U hebt nooit een zo grote last van menselijke wetten op de mensen gelegd als wij nu onder de stoel van Rome moeten dragen; wij die dagelijks verlangen vrije christenen, verlost door Uw bloed te zijn. O Allerhoogste, hemelse Vader! Stort door Uw Zoon Jezus Christus zoveel licht in ons hart uit, dat we mogen herkennen welke boodschappers we niet moeten gehoorzamen, zodat we de last van anderen in goed geweten mogen afwerpen en in staat mogen zijn U, eeuwige hemelse Vader, met een blij en dankbaar hart te dienen.

En zo we deze man, die helderder dan wie ook in de laatste 140 jaar heeft geschreven en aan wie U zo'n evangelische geest gegeven hebt, verloren hebben, dan bidden wij U, o hemelse Vader, dat U Uw Heilige Geest weer aan iemand geeft die Uw heilige christelijke kerk mag vergaderen zodat we opnieuw op christelijke wijze mogen leven en dat door onze goede werken alle ongelovigen, zoals daar zijn de Turken en de heidenen, tot jaloersheid verwekt mogen worden en het christelijk geloof mogen aanvaarden ... O Here! Schenk ons daarna het nieuwe, als een bruid getooide Jeruzalem dat uit de hemel nederdaalt, waarover in de Openbaring geschreven staat, het heilige zuivere evangelie, dat niet door menselijke leringen is verduisterd.

Per slot van rekening kan ieder die de boeken van Maarten Luther leest, zien hoe helder en transparant zijn leer is wanneer hij het heilig evangelie uiteenzet. Daarom dienen ze geëerd en niet verbrand te worden; tenzij men zijn tegenstanders, die de waarheid te allen tijde bestrijden, in hetzelfde vuur zou werpen te zamen met hun opvattingen, die van de mensen goden willen maken; en dan zou men de boeken van Luther opnieuw moeten drukken. O God, als Luther dood is, wie zal dan het heilig evangelie met zoveel helderheid verkondigen? O God! Wat zou hij nog niet in 10 of 20 jaar hebben kunnen schrijven?

In een brief aan George Spalatin schreef Dürer in 1520:

In alle onderdanigheid moge ik Uwe Genade vragen de prijzenswaardige doctor Luther aan u te mogen aanbevelen, voor de zaak van de christelijke waarheid, die voor ons meer waarde heeft dan alle rijkdommen of macht in deze wereld, want dit alles gaat met de tijd voorbij, alleen de waarheid blijft eeuwig. En moge God mij helpen dat ik naar Dr. Martinus Luther moge gaan, zodat ik hem nauwkeurig kan uittekenen en hem in koper kan etsen als een duurzaam aandenken aan deze christelijke man die mij in mijn grote noden zo geholpen heeft. En ik vraag u, edelachtbare heer, dat als Dr. Martinus iets nieuws in het Duits schrijft, dat u het mij voor geld stuurt.

Er zijn een aantal dingen die we in deze citaten moeten opmerken. Dürer zegt dat Luther duidelijker geschreven heeft dan wie ook in 140 jaar. John Wycliffe leefde van 1320-1384, Johannes Huss van 1369-1415. Dürers dagboek is in 1521 geschreven. Wanneer we 140 jaren van deze datum aftrekken, komen we uit op 1381, en dat valt in het leven van zowel Wycliffe als Huss. Dürer heeft mogelijkwijze aan beide mannen gedacht, maar waarschijnlijk dacht hij in de eerste plaats aan Huss, want de invloed van Huss was in Zuid-Duitsland sterk gebleven. Eén ding is duidelijk: Dürer stond in de lijn van deze mannen van vóór de Reformatie die vele van de fundamentele opvattingen van de Reformatie hadden ontwikkeld, vooral het geloof dat de bijbel de enige hoogste gezagsbron is. Merk op hoe dit aansluit bij wat Dürer over Maarten Luther schreef. Een tweede hoofdgedachte van Huss - dat de verlossing niet komt door toevoeging van het werk van de mensen maar door Christus en Zijn werk alleen - wordt ook in het dagboek teruggevonden.

Dürer was dus inderdaad een man in de stroom van de Reformatie toen hij zijn grote houtsnijwerken maakte van de Openbaring (1498) en zijn kopergravures van De Ridder, de Dood, en de Duivel (1513) en St. Hiëronymus in zijn cel (1514), ook al maakte hij hen voordat Luther zijn stellingen aansloeg. Merk verder op dat hij twee keer uit het boek Openbaring citeert. Dit sluit duidelijk aan bij zijn vroegere houtsnijwerk en laat zien dat deze gedachten hem vervulden toen hij ze maakte. Zijn kunst is evenzeer een cultureel resultaat van de Reformatie als de muziek van Bach. Dürer leefde in dezelfde tijd als Raphaël, Michelangelo en Leonardo. Toen hij 13 jaar oud was, nam hij de natuur al serieus. Zijn schitterende waterverfschilderijen van bloemen, konijnen enzovoort waren een duidelijke uiting van zijn geloof dat Gods wereld waarde, een echte waarde heeft.

Ik zeg helemaal niet dat de kunst van de Reformatie als kunst altijd groter was dan de kunst van het Zuiden. Het gaat erom dat het onzin of oneerlijk is om te zeggen dat de Reformatie geen hoge dunk voor kunst en cultuur had of dat het geen kunst of cultuur heeft voortgebracht.

Het zijn niet alleen de christenen die kunnen schilderen met schoonheid, net zo min als alleen christenen kunnen liefhebben of creatief kunnen zijn. Ook al is het beeld nu vervormd, de mensen zijn geschapen naar het beeld van God. Dit is wat de mensen zijn, of zij dit kennen of erkennen of niet. God is de grote Schepper, en een deel van het unieke menszijn van de mens, als geschapen naar Gods beeld, is creativiteit. De mens als mens schildert, vertoont creativiteit in de wetenschap en de techniek enzovoort. Voor zulke activiteit is er niet een speciale impuls van God nodig, en het betekent niet dat de mensen niet van God vervreemd zijn en het werk van Christus om tot God terug te keren niet nodig hebben. Het betekent dat de mens als mens, in tegenstelling tot de niet-mens, creatief is. Iemands wereldbeschouwing speelt echter vrijwel altijd mee bij zijn creatieve uitingen. Dat geldt op alle terreinen - bijvoorbeeld in de kunst van de Renaissance vergeleken met die van de Reformatie, of in de richting waarin de creatieve neigingen van de mens in de wetenschap leiden, en

of en hoe deze neigingen zullen voortgaan. In het geval van de Reformatie vertoonde de kunst de kentekenen van zijn bijbelse fundament.

Niet alleen in Duitsland beïnvloedde de Reformatie de schilderkunst. Het duidelijkste voorbeeld van de invloed van de Reformatie op de schilderkunst is Rembrandt (1606-1669). Rembrandts leven vertoonde fouten (zoals dat bij alle mensen het geval is), maar hij was een waar christen; hij geloofde in de dood van Christus voor hem persoonlijk. In 1633 schilderde hij de Oprichting van het kruis voor Prins Frederik Hendrik van Oranje. Het hangt nu in het museum Alte Pinakothek in München. Een man met een blauwe schildersbaret tilt Christus op. Die man is Rembrandt zelf - een zelfportret. Op deze wijze verkondigde hij aan de hele wereld dat zijn zonden Christus naar het kruis hadden doen gaan.

Rembrandt laat in al zijn werk zien dat hij een man van de Reformatie was; nooit idealiseerde of vernederde hij de natuur. Bovendien maakte Rembrandts bijbelse basis het mogelijk dat hij schitterend mensen met psychologische diepte kon schilderen. De mens was groot, maar de mens was ook wreed en gebroken, omdat hij in opstand is gekomen tegen God. Rembrandts schilderwerk was daarom verheven maar tegelijkertijd met beide benen op de grond. Hij had het niet nodig in een wereld van illusie te leven, zoals zoveel van de schilderkunst van de barok die uit de katholieke contra-Reformatie voortkwam. De natuur was voor deze Nederlandse kunstenaar van de Reformatie iets om van te genieten als schepping van God. We kunnen denken aan Rembrandts schilderij *Danae* (1636) in het museum in Leningrad. Dit is een schilderij van Rembrandts naakte vrouw die in bed op hem wacht. Rembrandt is zelf niet in beeld. En toch is hij, terwijl zij hem van links verwacht binnen te komen, hoewel hij nog verborgen is, het centrum van het beeld. Hier is liefde en tederheid. Rembrandt begreep dat Christus de Heer van het hele leven is. Als christen leefde hij midden in Gods wereld en hoefde zichzelf niet God te maken. In plaats daarvan kon hij Gods wereld en de vorm ervan in zijn schilderkunst gebruiken.

Veel andere Nederlandse kunstenaars stonden in de stroom van de cultuur van de Reformatie. Er waren portretschilders, landschapschilders en schilders van stillevens; zij allen zagen de realiteit van alle dag als Gods schepping en daarom als belangrijk. Dit was de goede richting, een juiste opvatting van de natuur. Tot op een zeker punt had de ontwikkeling van de Renaissance in het Zuiden in een goede of een verkeerde richting kunnen gaan. Maar het humanisme kreeg de overhand - alles werd autonoom gemaakt en de betekenis ging verloren. In de Reformatie werd de goede richting teruggevonden, en de natuur en het gehele leven waren dingen van waardigheid en schoonheid.

In 1860 wees Jacob Burckhardt (1818-1897) in *De kunst der Renaissance in Italië* op een fundamenteel verschil tussen de Renaissance en de Reformatie. Hoewel tegenwoordig niemand het geheel met Burckhardt eens is, is zijn bespreking van het contrast tussen de Renaissance en de Reformatie nog steeds de opmerkelijkste die we hebben en schijnt nog steeds belangrijk te zijn. Hij zei dat de vrijheid in het Noorden door de Reformatie en in het Zuiden door de Renaissance werd geïntroduceerd. Maar in het Zuiden ontaardde hij in losbandigheid; in het Noorden niet. De reden was dat in het humanisme van de Renaissance de mens geen mogelijkheid had om aan de afzonderlijke dingen van het leven betekenis te geven en geen plaats van waaruit hij absolute morele normen kon vinden. Maar in het Noorden hadden de mensen van de Reformatie, staande op de leer van de Schrift, vrijheid en tegelijkertijd dwingende absolute waarden.

5 DE REFORMATIE - Vervolg

We hebben gezien dat de Reformatie niet tegen de cultuur en evenmin tegen de kunst als kunst was. Laten we ook de politieke vrijheid zien die de terugkeer tot het bijbelse christendom langzaamaan voortbracht. Het accent ligt hier op het woord langzaamaan, want alle resultaten kwamen niet onmiddellijk. Laten we opnieuw met nadruk zeggen dat de Reformatie geen gouden eeuw was; en wij moeten er niet naar terugkijken alsof het ons perfecte model zou kunnen zijn. Mensen hebben nooit de bijbelse leer volkomen gerealiseerd. Waar de bijbelse leer echter ingang heeft gevonden, zelfs al is hij door de mens besmeurd, heeft hij niet alleen over een open benadering van God door het werk van Christus gesproken, maar heeft hij ook gevolgen gehad voor de maatschappij, de politieke in

stellingen inbegrepen. Secundaire resultaten worden door de verkondiging van het evangelie zowel in de kunst als in de politiek bewerkt.

De Reformatie bracht geen sociale of politieke volmaaktheid, maar het bracht langzaamaan een grote en unieke verbetering. Wat de terugkeer van de Reformatie tot de bijbelse leer aan de maatschappij gaf was de mogelijkheid tot een geweldige vrijheid, maar zonder chaos. De mens heeft vrijheid omdat er een consensus was, gebaseerd op de absolute normen van de bijbel, en daarom echte waarden waarbinnen men vrijheden kan hebben, zonder dat deze vrijheden tot chaos leiden. De wereld had nog nooit zoiets meegemaakt. In Noord-Europa werd deze opvatting gezien in de vorm van de maatschappij die er het gevolg van was.

De kleine Griekse stadstaten probeerden korte tijd sociale en politieke deelname voor zorgvuldig beperkte segmenten van de bevolking te hebben. En de Romeinse wet gaf bepaalde vrijheden aan Romeinse burgers - zoals we bijvoorbeeld zien in het leven van de apostel Paulus. Maar dit was niets vergeleken bij wat de Reformatie voortbracht.

De basis voor vrijheid zonder chaos wordt voorgesteld in de muurschildering van Paul Robert (1851-1923) getiteld Gerechtigheid verheft de naties (1905). Om er zeker van te zijn dat iedereen zou begrijpen wat hij bedoelde, schilderde hij de titel op de muurschildering zelf. Het bevindt zich op de trap in het oude gebouw van het Hooggerechtshof in Lausanne waar de rechters, op weg naar een proces, altijd langs moesten gaan. Robert wilde hen er aan herinneren dat de plaats die de Reformatie aan de bijbel gaf, niet alleen voorzag in een basis voor de moraal maar ook voor de wet. Robert schilderde vele soorten gerechtelijke zaken op de voorgrond, en de rechters in hun zwarte toga's staande achter de tafel. Het probleem is duidelijk gesteld: Hoe zullen de rechters recht doen? Op welke basis kunnen zij zo recht spreken dat het geen willekeur is?

Boven hen schilderde Robert de Gerechtigheid zonder blinddoek, met haar zwaard niet omhoog gericht, maar omlaag wijzend naar een boek, en op dat boek is geschreven: 'De wet van God'. Dit schilderij gaf uitdrukking aan de sociologische basis, de basis van het recht was, in Noord-Europa na de Reformatie. Paul Robert begreep de betekenis van de Reformatie op het gebied van het recht. Het is de bijbel die de basis geeft voor het recht.

Robert gaf op een later tijdstip uitdrukking aan wat sommige mensen in de stroom van de Reformatie al hadden begrepen en schriftelijk uitgedrukt. Alexandre Vinet (1797-1847) was hoogleraar in de theologie aan de Academie van Lausanne (nu de Universiteit). Hij was de denker in het Kanton Vaud die in de stroom van de Reformatie stond die aan hem in Zwitserland was vooraf gegaan. Hij was de belangrijkste vertegenwoordiger van het Franse protestantisme in de Franssprekende wereld van zijn dagen. Hij zei: 'Het christendom is het onsterfelijke zaad van de vrijheid van de wereld'. De unieke vrijheden van Zwitserland berustten op deze basis. Vinet sprak en schreef niet alleen over deze dingen, maar was de uitgesproken leider voor zowel de vrijheid van godsdienst als gewetensvrijheid met betrekking tot de staat. Een standbeeld van Vinet met het hierboven genoemde citaat erop, staat slechts tientallen meters van het oude gebouw van het Hoge Gerechtshof vandaan waarin Robert later zijn muurschildering schilderde.

In de Anglo-Saksische wereld had de Reformatie duidelijk gevolgen voor Engeland, evenals voor Holland en in verschillende mate de andere landen die tot de Reformatie overgingen. Al te dikwijls denken we echter bij recht alleen aan het burgerlijk en strafrecht, vergetend dat het te maken heeft met de gehele structuur van een samenleving, zijn regeringsvorm inbegrepen. Hier had de terugkeer tot de bijbel in de Reformatie een belangrijke weldadige invloed. De exacte betekenis in een bepaalde plaats of land hing af van de omstandigheden en mogelijkheden. Maar in het algemeen brachten de grondwettelijke ideeën van een Martin Bucer (1491-1551) die een van de leiders van de Reformatie in Straatsburg en belangrijk in alle landen van de Reformatie was, of -een Johannes Calvijn concrete vruchten voort omdat zij - in tegenstelling tot de zieltogende contract-ideeën van de late middeleeuwen - het contact met het dagelijkse leven niet verloren. Bucer was een van de nuchterste en zachtmoedigste Reformatoren en had grote persoonlijke invloed op de diep gewortelde conciliaire opvattingen van Calvijn in de kerkelijke zaken in Genève en in de verhouding van Kerk en Staat. Het grondwettelijk model, impliciet verbonden aan de gereformeerde wijze van kerkbestuur, was niet alleen maar een voorbeeld maar een opvoeding in het principe dat politieke macht beperkt moet worden. En waar het presbyterianisme niet triomfeerde, zoals in Engeland,

werden de politieke ideeën ervan door de vele complexe groepen die samen het puriteinse element in het Engelse openbare leven vormden, doorgegeven en speelden ze een creatieve rol in het beperken van de macht van de Engelse koningen. Ten gevolge daarvan ontdekte de gewone burger een vrijheid ten opzichte van willekeur van politieke machthebbers in een eeuw waarin in andere landen de ontwikkeling in de richting van de absolute politieke macht de vrijheid van meningsuiting beperkte.

De bijbelse nadruk op de verantwoordelijkheid van de mens -zelfs van de koning - aan Gods wet deed daarom het politieke getij in die landen waar de Reformatorische nadruk op de bijbel als de enige uiteindelijke gezagsbron wortel schoot, keren. In de andere landen was het politiek vanzelfsprekend dat de centraliserende monarchen de hulp van de gecentraliseerde roomse Kerk verwelkomden bij het onderdrukken van politieke (alook religieuze) ketterij. In Engeland was de dreiging van het absolutisme afgewend. Het werd een land waar de mensen in toenemende mate zonder vrees voor willekeurige wraak konden leven. . Vele goede dingen in Engeland kwamen uit Schotland. Het duidelijkste voorbeeld van het Reformatorische principe dat een volk de politieke controle heeft over zijn vorst, is een boek geschreven door een Schot, Samuel Rutherford (1600-1661). Het boek is *Lex Rex: De wet is koning*. Toen het in 1644 uitgegeven werd, was Rutherford één van de Schotse gevolmachtigden bij de Westminster Vergadering in Londen. Later werd hij rector van de universiteit van St. Andrew in Schotland. Wat Paul Robert voor de rechters in het gebouw van het Hooggerechtshof schilderde, had Samuel Rutherford al in dit boek beschreven. Hier was een concept van vrijheid zonder chaos omdat er een vorm was. Of om het op een andere manier te zeggen, hier was een regering op grond van een wet in plaats van een willekeurige beslissing van mensen - omdat de bijbel als de uiteindelijke gezagsbron de basis vormde. Dit ging verder dan de conciliaire beweging en de vroege middeleeuwse parlementen, want deze hadden geen andere basis dan inconsequente kerkelijke uitspraken en de veranderende wind van politieke gebeurtenissen.

Samuel Rutherfords werk had grote invloed op de grondwet van de Verenigde Staten, ook al hebben de moderne Anglo-Saksen hem vrijwel vergeten. Deze invloed werd via twee kanalen uitgeoefend. De eerste was John Witherspoon (1723-1794), een presbyteriaan die *Lex Rex* van Samuel Rutherford direct volgde en de principes er van toepaste bij het schrijven van de Grondwet en het omschrijven van de vormen en vrijheden. Witherspoon had zijn opleiding genoten aan de universiteit van Edinburgh, en werd president van het college van New Jersey (nu Princeton University) in 1768. Hij was lid van het Congres van 1776-1779 en 1780-1782. Hij was de enige geestelijke die de Verklaring van Onafhankelijkheid ondertekende, en hij speelde een belangrijke rol in een aantal commissies van het Congres.

De tweede persoon door wie de invloed van Rutherford werd doorgegeven was John Locke (1632-1704), die de presbyteriaanse traditie seculariseerde, maar er niettemin veel aan ontleende. Hij legde grote nadruk op onvervreembare rechten, een regering bij instemming, scheiding van de wetgevende, uitvoerende en rechterlijke macht, en het recht van revolutie. Maar de bijbelse basis hiervoor wordt ontdekt in het werk van Rutherford. Zonder deze bijbelse achtergrond zou het hele systeem geen fundament hebben. Dit wordt gezien in het feit dat Lockes eigen werk aan een innerlijke tegenstrijdigheid lijdt. Zijn empiricisme, zoals beschreven in zijn *Essay Concerning Human Understanding* (1690), heeft eigenlijk geen plaats voor 'natuurlijke rechten'. Empiricisme baseert alles op ervaring. Maar 'natuurlijke rechten' zijn of aangeboren aan de natuur van de mens en niet gebaseerd op ervaring (en daarmee in conflict met het empiricisme) of zij moeten een duidelijke basis buiten de ervaring van de mens hebben. Het probleem van Locke was dat hij niet de christelijke basis van Samuel Rutherford had. Hij geloofde in de resultaten die waren voortgekomen uit het bijbelse christendom zonder dat hij de basis had waar ze uit waren voortgekomen. Dat wil zeggen dat hij de christelijke leer probeerde te seculariseren.

Thomas Jefferson (1743-1826) nam de geseclariseerde vorm over en verbond deze vaak met klassieke voorbeelden. Niet alle mannen die de grondslag legden voor de Grondwet van de Verenigde Staten waren christen, velen van hen waren deïst. Maar we moeten begrijpen dat het woord christen op twee verschillende wijzen gebruikt kan worden. De allereerste betekenis is een persoon die door het werk van Christus tot God is gekomen. De tweede betekenis moet er duidelijk van onderscheiden worden maar heeft ook waarde. Het is mogelijk dat iemand leeft binnen een christelijke levenssfeer, zelfs al is hij geen christen in de eerste zin van het woord. Dit kan op vele gebieden waar zijn

- bijvoorbeeld in de kunst of in het politieke denken. Velen van de mannen die de grondslag legden voor de Grondwet van de Verenigde Staten waren geen christen in de eerste betekenis van het woord en toch bouwden ze direct door de Lex Rex traditie of indirect door Locke op de basis van de Reformatie. In de mate waarin een maatschappij ruimte geeft aan de leer van de bijbel, is die samenleving in staat vorm en vrijheid in de maatschappij en de regering te hebben.

De prediking van het evangelie door de Reformatie bracht dus twee dingen voort die secundair waren aan de centrale boodschap van het evangelie maar niettemin erg belangrijk: een belangstelling voor de cultuur en een waarachtige basis voor vorm en vrijheid in de maatschappij en de regering. Hieraan is direct een belangrijke gevolgtrekking verbonden, namelijk dat 51 procent van de stemmen nooit de uiteindelijke bron voor goed en kwaad kan zijn, omdat de absolute normen van de bijbel de bron vormen om een maatschappij te oordelen. De 'kleine man', de gewone burger, kan op elk moment opstaan en op basis van de bijbelse leer zeggen dat de meerderheid fout is. Daarom kan men, in de mate waarin de bijbelse leer in praktijk wordt gebracht, het despotisme van de meerderheid, een persoon of een groep binnen de perken houden.

De Reformatie in Noord-Europa droeg ook bij tot het beperken van de macht van de regering. Dit idee was natuurlijk niet nieuw in de 16e eeuw. In het middeleeuws politieke denken is er hier en daar al iets van te vinden, en een bijzondere vorm ervan treffen we aan in het zogenaamde Polybiaanse republicanisme, waarin elementen van de Griekse en Romeinse praktijk bij elkaar zijn gebracht. Het Polybiaanse republicanisme is genoemd naar Polybius (c. 98-117 voor Chr.), een Griek die een geschiedenis van de groei van de Romeinse Republiek schreef met de bedoeling zijn mede-Grieken de Romeinse overheersing te doen aanvaarden. Het Polybiaanse republicanisme - dat aangehangen werd door Niccoló Machiavelli (1469-1527) - was economisch en politiek echter elitair. Toen Machiavelli de ondergang van de Florentijnse republiek had meegemaakt, was hij geïnteresseerd in de Polybische theorie van de politieke kringloop, met zijn cyclische geschiedbeschouwing. Daarom schreef Machiavelli *Il Principe* (De Vorst) waarin hij een sterke autocratische regering voorstond, omdat volgens zijn opvatting alleen het dictatoriale regiem van de 'ideale' vorst de cyclus van de politieke geschiedenis verder kon brengen; alleen de uitoefening van een meedogenloos gezag kon de kringloop verbeteren. Machiavelli liet in zijn dagen al zien dat de humanistische Renaissance op politiek gebied evenmin als op het persoonlijk gebied een absolute norm had voor de moraal. Machiavelli's *Il Principe* - bestemd om als handboek voor de politieke praktijk te worden gebruikt door staatshoofden als Benito Mussolini (1883-1945) en Adolf Hitler (1889-1945) - vormt een scherp contrast met de traditie van het inperken van de politieke macht zoals die door de Reformatie werd aangemoedigd.

De Reformators waren niet romantisch aangaande de mens. Met hun sterke nadruk op de zondeval begrepen zij dat het, omdat ieder mens zondaar is, nodig is de macht van de mensen in te perken. Daarom had Calvijn in Genève niet het gezag dat hem zo vaak wordt toegeschreven. Zoals we hebben gezien, werd Calvijn ten sterkste beïnvloed door het denken van Bucer op dit gebied. In tegenstelling tot een formeel of institutioneel gezag, was Calvijns invloed moreel en informeel. Dit was niet alleen het geval in politieke zaken (waarin de historici erkennen dat Calvijn weinig of geen directe macht had), maar ook in kerkelijke aangelegenheden. Hij gaf er bijvoorbeeld de voorkeur aan het Heilig Avondmaal wekelijks te vieren, maar hij liet de wil van de meerderheid van de predikanten in Genève de doorslag geven. Daarom werd het Heilig Avondmaal slechts eens in drie maanden gevierd.

In ieder land van de Reformatie werd de macht op een andere wijze ingeperkt. Zwitserland (waarvan het nationale politieke leven door de reformatorische traditie werd gevormd ook al volgden niet alle kantons de Reformatie) is in dit opzicht vooral interessant. Sinds het midden van de 19e eeuw hebben de Zwitsers de wetgevende en uitvoerende delen van de regering geografisch gescheiden van de rechterlijke macht, door het eerste in Bern te lokaliseren en het laatste in Lausanne. In Groot-Brittannië werd het evenwicht gezocht door de macht te verdelen over een koning, twee Houses of Parliament en de Gerechtshoven. Tegenwoordig heeft de kroon minder gezag dan toen de scheiding van de macht werd gemaakt, maar het idee van de inperking van de macht wordt nog steeds gehandhaafd. In de Verenigde Staten van Amerika is het enigszins anders, maar het basisprincipe is gelijk. Het Witte Huis heeft de uitvoerende macht, het Congres, in twee elkaar in evenwicht houdende delen, de wetgevende macht; het Hoogerechtshof heeft de rechterlijke macht. In

de landen van de Reformatie was er een oplossing voor het probleem van 'vorm' en 'chaos' in de maatschappij.

We moeten herhalen dat er in de tijd dat de christenen die voortkwamen uit de traditie van de Reformatie meer invloed hadden op de Noord-Europese cultuur (en daarbij kunnen ook de Verenigde Staten, Canada, Australië, Nieuw Zeeland worden inbegrepen) dan tegenwoordig, zij de perfectie zeker niet bereikten. Zelfs toen de Reformatie meer invloed op het algemeen aanvaarde denken had dan in onze dagen, bestonden er, bij het voortgaan der eeuwen, zwakheden, en zekere zwakheden ontwikkelden zich geleidelijk. Op bepaalde punten waren de mensen in de stroom van de Reformatie niet consequent in het volgen van de bijbelse leer. Er waren veel gebieden waarop de bijbel niet gevolgd werd zoals het had moeten gebeuren, maar twee springen er bijzonder uit: in de eerste plaats een verwrongen idee over rassen en in de tweede plaats het zonder mededogen verzamelen van steeds meer rijkdom.

Op het gebied van de rassenleer waren er twee soorten misstanden. De eerste was de slavernij gebaseerd op ras; de tweede was rassenwaan als zodanig. Beide waren verkeerd en allebei waren ze aanwezig toen de christenen een sterkere invloed in de maatschappij vormden dan nu - en toch sprak de Kerk, als Kerk, er zich niet voldoende tegen uit.

De omstandigheden op de slavenschepen, waarbij duizenden tijdens de overtocht stierven, de behandeling die de slaven dikwijls ondergingen, en vooral de slavernij gebaseerd op huidskleur vormden een groot onrecht. Om complexe redenen waarover de historici nog lang niet uitgesproken zijn, koesterden de Engelsen, de Europeanen en Amerikanen de fictie dat de zwarte man niet een persoon was en daarom als ding behandeld kon worden. Deze fictie bedekte hun huichelachtigheid. Zij baseerden zich op een definitie van Aristoteles van de slaaf als een levend stuk gereedschap en waren ver verwijderd van de bijbelse leer. En in deze situatie bewaarde de Kerk als Kerk al te dikwijls het stilzwijgen. We kunnen geen ander woord dan zonde gebruiken om deze situatie te beschrijven, waar de praktijk zover verwijderd is van wat de bijbel leert. De meest effectieve wijze voor christenen om in het heden duidelijk te maken op welke punten ze het oneens zijn met de opvattingen van het verleden, is de bijbel op deze punten te volgen. De slavernij werd natuurlijk niet alleen aange troffen in deze christelijke landen. In sommige mohammedaanse landen bestaat de zwarte slavernij zelfs tot op vandaag voort. Maar dat vermindert niet de schuld van een verwrongen opvatting over de rassen in de landen waar de Kerken van de Reformatie er veel meer aan hadden moeten doen.

Ook het gebrek aan barmhartigheid in het gebruik van rijkdom, speciaal na de industriële revolutie, moet duidelijk onder ogen gezien worden. We moeten natuurlijk niet alle goede dingen vergeten die de industrialisatie met zich heeft meegebracht. Het was de eeuw van de uitvinders en de ingenieurs die eerst de kracht van het water en toen de kracht van de stoom leerden gebruiken. En vanaf die tijd kwam er een voortdurende stroom van betere dingen (een klein voorbeeld daarvan is het betere aardewerk voor de werkende mensen), en de basis werd gelegd voor een grotere stroom van goederen voor de mensen in het algemeen. Als de industrialisatie gepaard was gegaan met een sterke nadruk op het onzelfzuchtig gebruik van de toenemende rijkdom en op de waardigheid van iedere mens, zou de industriële revolutie inderdaad een revolutie ten goede geweest zijn. Maar in Engeland en in andere landen zweeg de Kerk maar al te vaak over de nadruk die het Oude en het Nieuwe Testament legt op het onzelfzuchtig gebruik van rijkdom. Individuele liefdadigheid vormde geen verontschuldiging voor dit stilzwijgen. Na de industrialisatie vond er schreeuwende uitbuiting plaats.

Dit betekende niet dat de meerderheid van de mensen slechter af waren dan onder de daaraan voorafgaande agrarische situatie, maar dat de rijkdom die door de industriële revolutie geproduceerd werd, niet met naastenliefde werd gebruikt. Het resultaat hiervan was de groei van de sloppen in Londen en andere steden en industriegebieden, de uitbuiting van kinderen en vrouwen (die vooral leden) en het geweldig grote verschil tussen de enorme rijkdom van enkelen en de ellende van de massa (die gemiddeld 12-16 uur per dag werkten). Zelden verhief de Kerk als Kerk haar stem tegen zulk 'utilisme' (de leer dat het nut de grond is voor alle ethische vragen).

Het is van betekenis dat het kwaad van de slavernij en het zelfzuchtig gebruik van rijkdom elkaar op dit punt vonden, omdat de eigenaren van slaven de argumenten van het utilisme gebruikten om hun zaak te verdedigen. Het moet eerlijkheidshalve gezegd worden dat Jeremy Bentham (1748-

1832), de vader van het utilisme, zelf voorstelde dat de regering tussenbeide zou komen om de werkende kinderen te beschermen en de huisvesting en de arbeidsvoorwaarden te verbeteren. Maar als het utilisme tot norm is gemaakt - als er geen absolute norm is om de dingen aan af te meten of als de maatstaf van de bijbel niet wordt toegepast - dan kan het concept van 'het grootste geluk voor het grootste aantal mensen' makkelijk tot manipulatie leiden.

Het wordt vaak vergeten dat Thomas Robert Malthus (1766-1834), wiens waarschuwingen over de bevolkingsgroei in zijn *An Essay on the Principle of the Population* (1798) tegenwoordig veelvuldig geciteerd worden, ook voorstander was van een politiek van niet-inmenging door de overheid met betrekking tot sociale hervormingen. Voor hem was armoede onvermijdelijk, en sociale hervormingen zouden de problemen alleen maar doen toenemen. Sommige volgelingen van hem hebben vandaag dezelfde opvatting en zeggen bijvoorbeeld dat medische verzorging voor alle mensen een kwaad in plaats van een goed is. Hetzelfde kunnen we horen bij David Ricardo (1772-1823), die in 1817 het eerste echte economische handboek schreef: *The Principles of Political Economy and Taxation*. Een tragisch voorbeeld van de aanvaarding van deze opvattingen was de houding van Charles Edward Trevelyan (1807-1886), die de leiding had van het hulpverleningsprogramma van de overheid in Ierland, ten opzichte van de Ierse aardappelhongersnood. Hij weigerde overheidshulp te verlenen aan de Ieren en de reden daarvoor was dat hij vond dat zij zichzelf moesten helen en dat ze anders aangemoedigd zouden worden om lui te zijn. Het was niet dat hij geen bewogenheid of een sociaal geweten had (zijn latere carrière laat dat duidelijk zien), maar dat op een belangrijk moment een niet-christelijke gedachte de leer van Christus in de bijbel ontkrachtte, en daarmee bevestigde hij het lot van Ierland.

Deze opvattingen waren niet het product van de algemene mening van de christenen, maar de Kerken van die tijd moeten gekritiseerd worden voor het feit dat ze niet luid genoeg tegen deze dwalingen hebben geprotesteerd. De Kerken zouden in die dagen de dingen hebben kunnen veranderen als ze met helderheid en moed hadden gesproken. De centrale reden waarom de Kerk zich helder en moedig voor deze dingen had moeten uitspreken, is dat de bijbel het opdraagt. Als de Kerk trouw geweest was aan de leer van de bijbel over het gebruik van rijkdom ten behoeve van de armen, zou zij later niet zoveel arbeiders verloren hebben. En als zij zich helder had uitgesproken tegen het gebruik van de rijkdom als wapen in een soort 'survival of the fittest', zou dit concept, zoals het in de geseculariseerde wetenschap is opgenomen, naar alle waarschijnlijkheid niet zo automatisch zijn aanvaard. Natuurlijk was het stilzwijgen van de Kerk niet alleen een probleem in Engeland. Het was evenzeer een probleem in de Verenigde Staten. En op het gebied van de slavernij verdienden de Verenigde Staten speciale kritiek, omdat de slavernij gebaseerd op ras daar tot zo'n late datum heeft voortbestaan.

Om de zaak in evenwicht te houden: in de eerste plaats moet er gezegd worden dat er ook veel niet-christelijke invloeden werkzaam waren in de cultuur. Evenzo dat veel invloedrijke mensen die zichzelf automatisch christen noemden, in het geheel geen christen waren; het was alleen maar sociaal gangbaar om die naam te dragen en de uiterlijke vormen in stand te houden. In de tweede plaats moeten we opmerken dat veel christenen krachtig en uitgesproken leiding gaven aan het gevecht tegen deze wantoestanden. Vele christenen streden om de sociale werkelijkheid meer christelijk te maken. Predikanten en anderen spraken profetische taal en betaalden daarvoor dikwijls een hoge prijs. De bijbel maakt het duidelijk dat de maatschappij de gevolgen dient te vertonen van de prediking van het evangelie en er waren mensen die hun stem verhieven om de nadruk te leggen op dit feit.

John Howard (1726-1790), een vriend van John Wesley, zwoegde onvermoeibaar voor de hervorming van de gevangenen. Een Quaker, Elisabeth Fry (1780-1845), had een diepe en praktische bewogenheid voor de gevangenen in Newgate. De beter bekende Lord Shaftesbury (1801-1885) voerde een eindeloze strijd om de uitbuiting van vrouwen en kinderen in de mijnen en fabrieken tegen te gaan; hij begreep heel wel dat rijkdom ten dienste van de armen aangewend moet worden. John Wesley (1703-1791) was zelf een sterke tegenstander van de slavernij en sprak dat op een niet mis te verstane wijze uit, ook ten opzichte van de slavernij die hij in de Verenigde Staten had gezien. John Newton (1725-1807) was nadat hij christen werd, niet langer slavenhandelaar maar keerde zich tegen deze handel. Thomas Clarkson (1760-1846), die zich zo duidelijk uitsprak tegen de

slavenhandel, was de zoon van een geestelijke van de Church of England en een groot bewonderaar en geschiedschrijver van de Quakers.

William Wilberforce (1759-1833) maakte gebruik van het pionierswerk van Clarkson. Wilberforce vocht jarenlang in het parlement tegen de slavenhandel, waar hij opkwam voor de fundamentele erkenning van de menselijkheid van de zwarte man onder God. Wilberforce de christen - en omdat hij christen was - was de leidende stem tegen de slavenhandel in Engeland. Tenslotte werd de slavenhandel in 1807 in Engeland verboden en toen Wilberforce stierf, was de slavernij zelf afgeschaft. De slavernij werd in alle Britse koloniën verboden bij een wet die in 1833 aangenomen en in 1834 van kracht werd. De Britse belastingbetalers betaalden 20 miljoen pond sterling als schade-loosstelling aan de eigenaars van slaven. Men zou kunnen wensen dat de Verenigde Staten een vooraanstaand christen van de kracht van Wilberforce hadden gehad, iemand in een invloedrijke positie die hetzelfde resultaat in de Verenigde Staten op dezelfde datum, of liever nog veel eerder had kunnen bewerken! Of nog beter, die de slavernij volkomen buiten de Verenigde Staten had kunnen houden.

De zwarte Kerk in de Verenigde Staten kan natuurlijk niet betrokken worden in onze kritiek op het stilzwijgen van de Kerken. Zij schonk de Verenigde Staten veel in velerlei opzichten, haar culturele erfenis - waarvan het wonder van haar muziek een belangrijk onderdeel vormde - inbegrepen, maar zij had geen enkele mogelijkheid effectief over de slavernij te spreken. Dat was vooral het geval in die Staten waar de zwarte slavernij werd toegepast. Ieder die de neiging heeft de ellende van de slavernij in de Verenigde Staten te minimaliseren, moet de *American Notes* (1842) van Charles Dickens (1812-1870) maar eens lezen. Hij begint dit deel van het boek met te zeggen: 'Over de verdedigers van de slavernij in Amerika - en over de afschuwelijke wreedheden van dit systeem zal ik geen woord schrijven waarvoor ik niet ruim voldoende bewijs heb ...' Vervolgens citeert hij pagina's krantenadvertenties die overduidelijk voor zichzelf spreken. Hier zijn vier voorbeelden uit de tientallen die Dickens citeert: 'Weggelopen, een negerjongen van ongeveer 12 jaar oud. Had om zijn nek een halsband met 'de Lampert' erin gegraveerd'. 'Ingesloten op het politiebureau, de negerin Myra. Heeft verschillende littekens van zweepslagen en heeft ijzers om haar voeten'. '\$100 beloning voor neger, Pompoy, 40 jaar oud. Hij heeft een brandmerk op zijn linkerkaak'. Weggelopen, een negervrouw en 2 kinderen. Een paar dagen voordat zij weggingen, heb ik haar met een heet ijzer gebrandmerkt, op de linkerzijde van haar gezicht. Ik probeerde de letter M te maken'.

In de Verenigde Staten waren er groepen die protest aantekenden. De Reformed Presbyterian Church in de Verenigde Staten besloot als denominatie al in 1800 dat een slavenhouder geen lid van haar gemeenschap kon zijn.

We moeten ook de invloed vermelden van de opwekkingen van George Whitefield (1714-1770) en John Wesley en van de vroege methodisten en anderen die uit de opwekkingen voortkwamen, met hun sterke nadruk op hervormingen op politiek, onderwijskundig en economisch gebied. Het is zelfs zo dat J. H. Plumb (1911-), historicus in Cambridge, het waarschijnlijk heeft gemaakt dat het niet teveel gezegd is, dat Engeland zonder de invloed die de opwekkingen van Whitefield en Wesley bij het gewone volk hadden, waarschijnlijk een Engelse variant van de Franse revolutie niet had kunnen vermijden.

6 DE VERLICHTING

Op het gebied van politieke hervormingen zijn de resultaten van de Reformatie indrukwekkend. Men kan denken aan de *Tale of Two Cities* (1859) van Dickens - waarin Parijs aan de godin van de rede overgegeven is en Londen, met al zijn inconsequenties, getekend wordt als gebaseerd op de Reformatie.

De verandering in Engeland in 1688 kon bloedeloos zijn en was het ook. We moeten de vroegere burgeroorlogen niet vergeten, maar de beslissende veranderingen in Engeland waren bloedeloos. In die tijd werden Willem III van Oranje en Maria koning en koningin, en het werd duidelijk gemaakt dat het parlement een gelijkwaardige partner van de kroon was. Hierdoor werd de macht van de monarchie binnen duidelijk omschreven wettelijke grenzen gehouden.

De Franse filosoof Voltaire (1694-1778), die dikwijls de 'vader van de Verlichting' wordt genoemd, werd, toen hij in Engeland in ballingschap verkeerde (1726-1729), sterk beïnvloed door de resultaten van deze bloedeloze revolutie. De invloed van de onbloedige revolutie en de daaropvolgende vrijheid van meningsuiting wordt duidelijk uit Voltaires *Letters Concerning the English Nation* (1733). Hij schreef: 'De Engelsen zijn het enige volk op aarde dat in staat is geweest grenzen te stellen aan de macht van de koningen door hun te weerstaan en dat tenslotte na een serie machtsworstelingen ... die wijze vorm van regering heeft gevestigd waarin de vorst alle macht heeft om goed te doen, en terzelfder tijd weerhouden wordt van het doen van kwaad ... en waar het volk zonder verwarring bij de regering betrokken is'. Hoewel Voltaire soms wat al te flatterend over de Engelse omstandigheden spreekt, kunnen we hem dat niet al te kwalijk nemen vanwege het ongelooflijk grote contrast met Frankrijk. Er waren inderdaad talloze dingen in Frankrijk die rechtgezet moesten worden, maar toen de Franse revolutie trachtte de Engelse omstandigheden te reproduceren zonder de basis van de Reformatie, maar op de basis van de humanistische Verlichting van Voltaire, was het resultaat een bloedbad, spoedig gevolgd door de autoritaire regering van Napoleon Bonaparte (1769-1821).

De utopische droom van de Verlichting kan in vijf woorden worden samengevat: Rede, Natuur, Geluk, Vooruitgang en Vrijheid. De Verlichting was volkomen gesecculariseerd in haar denken. De humanistische elementen die tijdens de Renaissance waren opgekomen, kwamen tijdens de Verlichting tot een hoogtepunt. Hier was de mens die volkomen van zichzelf uitging. En zoals de humanistische elementen van de Renaissance een scherp contrast vormden met de Reformatie, zo was de Verlichting daar het volkomen tegengestelde van. De twee waren gericht en gebaseerd op absoluut verschillende dingen op een absolute manier, en zij produceerden absoluut verschillende resultaten.

Volgens de denkers van de Verlichting konden de mens en de maatschappij volmaakt gemaakt worden. En de Fransen hielden zelfs aan deze gedachte vast tijdens het Schrikbewind. Voltaire schetste vier tijdperken in de geschiedenis, waarvan de zijne het hoogtepunt was. Marquis de Condorcet (1743-1794), een wiskundige, die één van de filosofen van Voltaires kring was en het boek *Sketch for a Historical Picture of the Progress of the Human Mind* (1793-1894) schreef, kon over negen stadia van vooruitgang spreken terwijl hij zich op een zolderkamertje in Parijs verborgen hield tijdens het Schrikbewind! Terwijl hij ondergedoken was voor de geheime politie van Robespierre, schreef hij: 'We zijn getuigen van de ontwikkeling van een nieuwe leer die de doodssteek zal toebrengen aan alle vooroordeel. Het is het idee dat de menselijke soort zonder enige beperking vervolmaakt kan worden...' Later zag hij kans uit Parijs te ontsnappen, werd herkend, gearresteerd en in de gevangenis gestopt; hij stierf in de gevangenis terwijl hij wachtte op zijn beurt om met de guillotine terechtgesteld te worden.

Als deze mensen een religie hadden, was het het deïsme. De deïsten geloofden in een God die de wereld geschapen had maar die er nu geen contact mee onderhoudt en die geen waarheid aan de mensen geopenbaard heeft. Als er een God was, dan was Hij een zwijgende God. En Hij hoefde voor Voltaire ook niet te spreken - behalve toen Voltaire, na de aardbeving van 1755 in Lissabon, zich er onlogisch over beklaagde dat Hij niet tussenbeide was gekomen. De mensen van de Franse Verlichting hadden geen andere basis dan hun eigen eindigheid. Zij keken naar de andere kant van het Kanaal naar een Engeland van de Reformatie, probeerden te bouwen zonder de christelijke basis, en eindigden met een massamoord en Napoleon als autoritair machthebber.

In juni 1789 was de eerste fase van het liberale bourgeoisplan van de Franse Revolutie op zijn hoogtepunt. Jacques-Louis David (1748-1825) heeft dit afgebeeld in zijn schilderij *De eed van de tennisbaan*. Hier zwoeren de leden van de Nationale Vergadering een Grondwet te maken. Hun basis was heel bewust zuiver en alleen een humanistische theorie van mensenrechten. Op 26 augustus 1789 gaven zij de Verklaring van de Rechten van de Mens uit. Het klonk uitstekend, maar het was op niets gefundeerd. In de Verklaring van de Rechten van de Mens was dat wat 'het Opperwezen' genoemd werd, gelijkgesteld aan 'de soevereiniteit van de natie' - dat wil zeggen de algemene wil van het volk. Niet alleen was er een sterk contrast met de onbloedige revolutie van Engeland, maar ook met wat er in de Verenigde Staten voortkwam uit de Verklaring van Onafhankelijkheid, die 13 jaar eerder was gemaakt. De ene had het fundament van de Reformatie, de andere niet.

De Nationale Wetgevende Vergadering had twee jaar nodig om een grondwet op te stellen (1789-1791). Binnen een jaar was het een dode letter. Tegen die tijd was wat dikwijls de Tweede Franse revolutie genoemd wordt, in volle gang en leidde tot een bloedbad dat eindigde met het vermoorden van de revolutionaire leiders zelf.

Om hun bedoelingen duidelijk te maken, veranderden de Fransen de kalender en noemden 1792 het 'jaar 1' en vernietigden vele dingen van het verleden, waarbij ze zelfs de verwoesting van de kathedraal in Chartres overwogen. Zij proclameerden de godin van de rede in de Notre-Dame in Parijs en in andere kerken in Frankrijk, waaronder in Chartres. In Parijs werd de godin gepersonifieerd door een actrice, Demoiselle Candeille, die op de schouders van in Romeinse kostuums geklede mannen de kathedraal werd binnengedragen.

Zoals de humanisten van de Renaissance schoven ook de mannen van de Verlichting de christelijke erfenis terzijde en keken terug naar de oude voor-christelijke tijden. Voltaire hing in zijn huis, aan de muur bij het voeteneind van zijn bed zodat dat het eerste was wat hij iedere dag zag, een schilderij van de godin Diana met een kleine wassende maan op haar hoofd en een heel grote onder haar voeten. Zij reikt omlaag om de mensen te helpen. Hoe snel leidden alle humanistische idealen tot grote teleurstelling! In september 1792 begon de moordpartij waarbij 1300 gevangenen werden gedood. Voordat het afgelopen was, doodde de regering 40.000 mensen waaronder veel boeren. Maximilien Robespierre (1758-1794), de revolutionaire leider, werd zelf in juli 1794 geëxecuteerd. Deze verwoesting kwam niet van buiten het systeem; het werd door het systeem zelf voortgebracht. Zoals bij de latere Russische revolutie hadden de revolutionairen op hun humanistische fundament slechts de keuze uit twee dingen - anarchie of onderdrukking.

De parallellen tussen het verloop van de Franse revolutie en de latere Russische revolutie, die beiden op dezelfde basis berustten, zijn opmerkelijk. Soms wordt de Franse revolutie vergeleken met wat er enige tijd daarvoor in de Verenigde Staten gebeurde. Dit is onjuist. Hoewel er wel enkele historische dwarsstromen tussen de Verenigde Staten en Frankrijk zijn, vinden we de echte overeenkomsten tussen de onbloedige revolutie in Engeland en de revolutie in de Verenigde Staten. In scherpe tegenstelling tot deze beide is er de gelijkenis tussen de Franse revolutie en de latere Russische revolutie. Een factor in de parallel tussen de Franse revolutie en de Russische is dat Napoleon in 1799 als elite Frankrijk begon te regeren - zoals later Lenin, ook als een elite, de heerschappij over Rusland aan zich trok.

Nu de latere Russische revolutie genoemd wordt, moeten we opmerken dat er zich iets heel anders afspeelde in de politieke ontwikkelingen in die delen van Europa die structureel door het herstel van het bijbels christendom in de 16e eeuw beïnvloed waren dan in de landen waar die invloed niet had gegolden. In geo-politieke termen kunnen we ruwweg zeggen dat er een contrast is tussen het noorden van Europa en het Zuiden en het Oosten. In het algemeen kunnen we zeggen dat de inspiratie voor de meeste revolutionaire veranderingen in het zuiden van Europa een kopie was, maar dikwijls in verwrongen vorm, van de vrijheden die de Reformatie in het Noorden had gebracht. In Italië leidde Giuseppe Garibaldi (1807-1882) zijn idealen af van het noorden van Europa en moest ze met geweld het schiereiland binnenbrengen. In Spanje, waar de Inquisitie tot in de 18e eeuw doorging, bestaat vervolging en gebrek aan vrijheid in de ene of de andere vorm tot in onze dagen voort.

En wat de Reformatie voortbracht - in een natuurlijk groeiproces zoals in Engeland of door imitatie zoals in Italië - staat in een gigantisch contrast tot wat de communistische landen proberen te produceren. Het marxistisch-leninistisch communisme heeft, bouwend op zijn materialistische fundament, nergens de macht gekregen en gehouden zonder onderdrukking. En ze hebben niet alleen de politieke vrijheid beperkt maar de vrijheid op alle gebieden van het leven, de kunst inbegrepen. Om alleen maar enkele vroege voorbeelden uit de muziek te noemen: Igor Stravinsky (1882-1971) en Sergei Rachmaninoff (1873-1943) verlieten Rusland om vrijheid te hebben terwijl Sergei Prokofiev (1891-1953) en Dimitri Shostakovich (1906-) verkozen te blijven en voortdurend in hun werk belemmerd werden.

We moeten niet vergeten dat het niet de leninisten, de bolsjewieken waren die de eerste greep naar de vrijheid in Rusland deden. Dat gebeurde al in de 'februari-revolutie' van 1917. Prins Georgi Lvov (1861-1925) werd eerste minister van de voorlopige regering en werd in juli opgevolgd door Aleksandr Kerensky (1881-1970). Kerensky was een sociale hervormer maar geen leninist. Vladi

mir Ilyich Lenin (1870-1924), Leon Trotsky (1879-1940) en Joseph Stalin (1879-1953) kwamen zelfs pas na de overwinning van de februari-revolutie naar Rusland terug. Lenin kwam uit Zwitserland in april, Trotsky uit New York in mei. Stalin kwam in maart uit Siberië. In oktober 1917 trokken zij de leiding aan zich van een revolutie die anderen hadden gemaakt, en vanaf het moment dat Lenin de macht had, bouwden ze een regiem van onderdrukking. Solzhenitsyn zegt in *Communism: A Legacy of Terror* (1975): 'Ik herhaal, dit was maart 1918 - slechts 4 maanden na de oktoberrevolutie - alle vertegenwoordigers van de fabrieken in Petrograd vervloekten de communisten - die hen met al hun beloften hadden bedrogen. Wat meer is, ze hadden niet alleen Petrograd vanwege de koude en de honger verlaten, en waren naar Moskou gevlucht, ze hadden ook bevel gegeven massa's arbeiders, die de verkiezing van onafhankelijke fabriekscommissie's eisten, op de pleinen van de fabrieken neer te schieten'.

De bolsjewieken vormden slechts een klein percentage van het Russische volk en ongeveer een kwart van de wetgevende vergadering die in november gekozen werd. Toen de vergadering voor het eerst in januari 1918 bij elkaar kwam, joegen de troepen van de bolsjewieken hen met geweld uit elkaar. Dat was de eerste en laatste vrije verkiezing in Rusland. Voordat de leninisten de macht in oktober overnamen, schreef Lenin een boek getiteld *De lessen van de Parijse commune*. Daarin analyseerde hij de redenen waarom de Parijse commune in 1871 had gefaald. Zijn belangrijkste conclusie was dat de commune niet voldoende vijanden had gedood. Toen Lenin de macht greep, handelde hij in overeenstemming met deze analyse en begon een regiem van onderdrukking.

De communisten spreken over 'socialisme' en 'communisme', waarbij ze zeggen dat het socialisme een tijdelijk stadium is, dat gevolgd zal worden door een utopisch communisme. Meer dan een halve eeuw is er voorbij gegaan en ze hebben niet alleen het doel van 'communisme' niet bereikt, ze zijn zelfs nog niet gekomen tot een vrij socialisme. De 'tijdelijke dictatuur van het proletariaat' is overal waar de communisten de macht hebben gekregen, steeds in werkelijkheid de dictatuur van een kleine elite geweest -en niet tijdelijk maar permanent. Geen enkele plaats met een communistisch fundament heeft vrijheid gebracht van het soort dat onder de Reformatie in Noord-Europa verworven is.

Het communisme heeft moeten functioneren op de basis van innerlijke onderdrukking. We kunnen denken aan de onderdrukking die onder Lenin begon, aan de zuiveringen van Stalin, de muur in Berlijn, in 1961 gebouwd om de mensen van Oost-Duitsland door geweld binnen te houden, of aan het verdwijnen van de vrijheid in China. Naar buiten toe houden zij hun 'bondgenoten' door dwang vast - de duidelijkste voorbeelden daarvan zijn de geheime executie van duizenden Poolse officieren, die in het Katya Woud begraven liggen, toen de communisten zich voorbereidden om Polen hun 'bondgenoot' te maken, de Russische tanks in Oost-Duitsland in 1953, in Hongarije in 1956, in Tsjecho-Slowakije in 1968. In Tsjecho-Slowakije eindigde de onderdrukking niet met de tanks; later werden een half miljoen volgelingen van Alexander Dubcek (1921-) uit de communistische partij weggezuiverd.

Bij het zien van de tegenstelling van de landen van de Reformatie en het zuiden van Europa en de communistische landen moeten we de rijkdommen in regering en maatschappij die het gevolg waren van de Reformatie niet geringschatten. Zelfs in die gebieden waar de Reformatie niet zo diep doorwerkte, waren er op het fundament van de bijbelse wereldbeschouwing absolute van waaruit onrecht bestreden kon worden. Mensen zoals Shaftesbury, Wilberforce en Wesley konden zeggen dat het kwaad en het onrecht dat zij zagen absoluut fout was. En zelfs als we met verdriet moeten zeggen dat de christenen maar al te vaak gezwegen hebben toen ze hadden moeten spreken, vooral op het gebied van de rassenkwestie en de uitbuiting in de tijd van de industriële revolutie, waren de christenen die zwegen inconsequent ten opzichte van hun uitgangspunt.

In tegenstelling hiermee heeft het humanisme uiteindelijk geen basis waarop het kan zeggen dat bepaalde dingen goed en bepaalde dingen slecht zijn. Voor een humanist is het hoogste wat bestaat - het onpersoonlijke universum - neutraal en het zwijgt over goed en kwaad. Het humanisme heeft geen absolute normen en waarden. Als een logisch resultaat van het uitgangspunt van het humanisme is het humanisme in de persoonlijke moraal en het politieke leven overgelaten aan willekeur.

Een goede illustratie hiervan is het feit dat het huwelijk aanvankelijk in Rusland, op de basis van het Communistisch Manifest van 1848 van Karl Marx (1818-1883), beschouwd werd als deel van het

kapitalisme (privé-prostitutie, zoals hij het noemde) en er daarom weinig betekenis aan het gezin werd gehecht. Later kwam de staat met strikte wetten op het gebied van het gezin. Dit was zuiver en alleen een 'willekeurig norm' dat opgelegd werd omdat het beter werkte. Er is geen basis voor goed of kwaad en de willekeurige normen kunnen op elk moment vervangen worden door volkomen tegengestelde. Voor de communisten hebben de wetten altijd alleen maar een grond in de veranderende historische situatie.

Op de bijbelse basis zijn er normen en daarom kunnen we zeggen dat bepaalde dingen goed of fout zijn, rassendiscriminatie en sociaal onrecht inbegrepen. Zie Jezus zoals Hij voor het graf van Lazarus staat. Het Nieuwe Testament zegt dat Jezus niet alleen weende, maar boos was. Degene die beweerde dat Hij God was, kon boos zijn op de abnormaliteit van de dood zonder boos te zijn op zichzelf. Voor een christen is op de basis van wat de bijbel leert, niet alleen de dood abnormaal, maar ook de wreedheid van mens tot mens. Deze dingen bestonden niet toen God de wereld schiep. Een christen kan de abnormaliteit bestrijden die het gevolg is van de opstand van de mens tegen God zonder de uiteindelijke werkelijkheid van wat er is te bestrijden - dat wil zeggen zonder tegen God te strijden. Daarom, omdat God bestaat en er normen zijn, kan gerechtigheid gezien worden als absoluut goed en niet als alleen maar nuttig.

Dit zijn geen theoretische, maar uitermate praktische zaken, zoals men uit de resultaten ervan in Engeland en de Verenigde Staten in tegenstelling tot die in Frankrijk in de tijd van de Verlichting en later in Rusland, kan aflezen.

7 DE OPKOMST VAN DE MODERNE WETENSCHAP

Twee tijdsgewrichten in de geschiedenis kwamen bijna tegelijkertijd: de Volle Renaissance en, in tegenstelling daarmee, de Reformatie. Een derde verschijnsel waarmee we ons moeten bezighouden, begon in ongeveer dezelfde tijd. Het wordt vaak de 'wetenschappelijke revolutie' genoemd.

We kunnen de opkomst van de moderne wetenschap laten beginnen met Copernicus (1475-1543), de Poolse astronoom en Vesalius (1514-1564) die Italiaan was. Maar dat wil niet zeggen dat er vóór hen geen natuurwetenschap bedreven werd. De Grieken, de Arabieren en de Chinezen hadden diepe kennis van de wereld. De Chinezen ontwikkelden echter weinig wetenschappelijke theorieën gebaseerd op hun kennis, en de middeleeuwse wetenschap accepteerde in grote lijnen Aristoteles als de uiteindelijke autoriteit. In de Arabische wereld was er veel discussie op dit gebied, maar het heeft er veel van weg dat de principes van waaruit zij de wereld probeerden te begrijpen, gevormd werden door de gezamenlijke invloed van Aristoteles en het neo-platonisme. De Arabische geleerden deden opmerkelijk werk, vooral op wiskundig gebied - in de trigonometrie, de algebra en de astronomie bijvoorbeeld. Omar Khayyam (c.1048-c.1122) - die meer bekend is om zijn Rubaiyat, waarin hij het mohammedaanse concept van het lot tot zijn logische conclusie doortrekt - berekende de lengte van het zonnejaar en bracht de algebra verder dan voorheen. Maar bij de Arabieren was het hetzelfde als bij de middeleeuwse Europeanen: de wetenschap werd als een aspect van de filosofie beschouwd, waarbij de tradities van de filosofen, vooral Aristoteles, de heerschappij hadden. Dat wil zeggen dat de middeleeuwse wetenschap gebaseerd was op gezag en niet op observatie. Zij ontwikkelde zich door logica in plaats van door experimenten, hoewel er opmerkelijke uitzonderingen bestonden.

We kunnen zeggen dat de grondslag voor de moderne wetenschap gelegd is in Oxford toen geleerden daar de leer van Thomas van Aquino aanvielen door te bewijzen dat zijn belangrijkste gezagsbron, Aristoteles, bepaalde fouten had gemaakt met betrekking tot natuurlijke verschijnselen. Roger Bacon (1214-1294) behoorde tot deze groep in Oxford, maar de belangrijkste man was Robert Grosseteste (c.1175-1253) die de filosofische grondslagen legde voor het loslaten van de Aristotelische wetenschap. Er waren natuurlijk ook andere factoren bij betrokken, maar het aanvechten van het gezag van Aristoteles opende de deur voor het vrije denken. De bestrijding van de concepten van Aristoteles ontwikkelde zich vruchtbaar aan de universiteit van Padua in de 15e en de 16e eeuw.

Toen de roomse Kerk Copernicus en Galilei (1564-1642) aanviel, was dat niet omdat hun leer iets bevatte wat in strijd was met de bijbel. De kerkelijke autoriteiten dachten dat wel, maar dat was

omdat allerlei Aristotelische elementen onderdeel van de kerkelijke orthodoxie geworden waren, en de opvattingen van Galileï daar duidelijk mee in strijd waren. Galileï verdedigde zelfs dat Copernicus en de bijbel met elkaar verenigbaar waren, en dit was één van de factoren die tot zijn proces leidden.

Laten we terugkeren naar het feit dat de Renaissance en de Reformatie de wetenschappelijke revolutie overlappen. Laat me er de nadruk op mogen leggen dat ik niet probeer te zeggen dat de Reformatie de opkomst van de moderne wetenschap veroorzaakte. Ik zeg hier alleen dat de Volle Renaissance, Reformatie en de wetenschappelijke revolutie op dat punt in de geschiedenis samenvielen. Laten we een paar data bekijken om de verbanden in de tijd goed te zien: Leonardo da Vinci leefde tussen 1452 en 1519. De 95 stellingen van Luther werden aan de deur van de kerk aangeslagen in 1517. De Institutie van Calvijn werd in 1536 gepubliceerd. In 1546 stierf Luther. Copernicus, de astronoom, leefde van 1473-1543 en kwam in 1530 met zijn theorie - dat de aarde om de zon draait en niet de zon om de aarde. In de veertiger jaren van deze eeuw gebeurden er drie dingen: in de eerste plaats werd *De Revolutionibus Orbium* (over de baanbewegingen) van Copernicus postuum gepubliceerd; in de tweede plaats publiceerde Vesalius zijn boek *De Fabrica* (over de structuur van het menselijke lichaam); ten derde werd de eerste uitgave van de Latijnse vertaling van de verzamelde werken van Archimedes (c.287-212 voor Chr.) in 1544 gepubliceerd in Bazel. Dit introduceerde een aantal deskundige methoden die essentieel waren voor de ontwikkeling voor de moderne wetenschappen.

Francis Bacon leefde van 1561-1626. Hij was jurist, schrijver, voorzitter van het Hogerhuis en tevens hoogste rechter van Engeland. Hoewel de historici tegenwoordig hem niet zo'n belangrijke plaats geven als voorheen, trad hij niettemin op tegen de oude orde van de scholastiek met zijn slaafse afhankelijkheid van aanvaarde autoriteiten. Hij legde grote nadruk op nauwkeurige observatie en systematische verzameling van informatie om de 'geheimen van de natuur te ontsluiten'. In 1609 begon Galileï de pas uitgevonden telescoop te gebruiken en wat hij zag en schreef, gaf aan dat Aristoteles het met zijn uitspraken over de structuur van het heelal niet bij het rechte eind had gehad. Galileï was niet de eerste die zich baseerde op experimenteel bewijs. Tycho Brahe (1546-1601) was op grond van observaties tot soortgelijke conclusies gekomen, maar Galileï publiceerde zijn ontdekkingen tijdens zijn eigen leven in zijn moedertaal zodat ieder kon lezen wat hij schreef. In 1632 werd hij door de roomse Inquisitie veroordeeld en gedwongen zijn werk te herroepen; maar zijn geschriften gingen door te getuigen, niet alleen dat Copernicus gelijk had, maar ook dat Aristoteles fout was.

De opkomst van de moderne wetenschap was niet in tegenspraak met wat de bijbel leert; op een beslissend moment berustte de wetenschappelijke revolutie zelfs op wat de bijbel leert. Zowel Alfred North Whitehead (1861-1947) als J. Robert Oppenheimer (1904-1967) hebben nadrukkelijk gezegd dat de moderne wetenschap geboren is uit de christelijke wereldbeschouwing. Whitehead was een zeer bekend wiskundige en filosoof, en Oppenheimer schreef, nadat hij directeur was geworden van het Institute for Advanced Studies in Princeton in 1947, over een groot aantal onderwerpen die met de wetenschap te maken hebben, naast zijn werk op zijn vakgebied, de structuur van het atoom en de atoomenergie. Voor zover ik weet waren geen van beide mannen christen of zeiden van zichzelf dat ze christen waren, maar beiden zeiden onomwonden dat de moderne wetenschap voortgekomen is uit de christelijke wereldbeschouwing.

Oppenheimer schreef dit bijvoorbeeld in een artikel 'On Science and Culture' in *Encounter* in oktober 1962. In de Harvard University Lowell lezingen getiteld *Science and the modern world* (1925) zei Whitehead dat het christendom de moeder van de wetenschap is vanwege 'middeleeuwse leer van de redelijkheid van God'. Whitehead sprak ook over zijn vertrouwen 'in de begrijpelijke redelijkheid van een persoonlijk wezen'. Hij zei ook in deze lezingen dat de vroege wetenschapsmensen vanwege de redelijkheid van God een 'onuitroeibaar geloof hadden dat iedere gebeurtenis op een volkomen duidelijke wijze in verband kan worden gebracht met zijn antecedenten, als voorbeeld van algemene principes. Zonder dit geloof zouden de ongelooflijke inspanningen van de wetenschapsmensen zonder hoop geweest zijn'. Omdat dus de vroege geleerden geloofden dat de wereld geschapen was door een redelijk God, waren ze niet verbaasd te ontdekken dat de mensen ware dingen konden ontdekken over de natuur en het heelal op de basis van de rede.

Dit is een goed moment om de nadruk te leggen op dingen die ik niet zeg. In de eerste plaats was de redelijkheid van de geschapen orde op basis van de schepping door een redelijk God niet iets nieuws van de Reformatie, maar een opvatting die zowel door de Kerk van vóór de Reformatie als door de Reformatoren gedeeld werd.

Het geloof dat Whitehead beschreef hadden beiden gemeen: de hemelen en de aarde zijn door God geschapen, en God is een redelijk God zoals de bijbel zegt.

Hier wil ik herhalen wat ik heb gezegd met betrekking tot de kunst die uit de Reformatie voortvloeide, namelijk dat niet alleen een christen schoonheid kan schilderen of creatieve opwellingen heeft op het gebied van de wetenschap. Deze creatieve inzichten zijn geworteld in het feit dat de mens is gemaakt naar het beeld van God, de grote Schepper, of die persoon dat nu weet en erkent of niet, zelfs al is het beeld van God in de mens nu verwrongen. Deze creativiteit - in de kunst, de wetenschap, de techniek - is een deel van het unieke mens-zijn van de mens als gemaakt naar het beeld van God. In tegenstelling tot al het andere is alleen de mens creatief. Maar de wereldbeschouwing van iemand wordt in zijn werk zichtbaar. Ook bij het creatieve werk in de wetenschap. De wereldbeschouwing bepaalt in welke richting deze creatieve neigingen zullen gaan, en hoe - en of die neigingen zullen voortgaan of opdrogen.

Ten derde waren niet alle geleerden die we hier hebben genoemd, zulke consequente christenen. Maar zij leefden allemaal binnen de gedachtenvormen die door het christendom zijn voortgebracht. En in dit klimaat heeft de menselijke creativiteit een basis om op voort te bouwen. De christelijke denkvorm van de vroege geleerden gaf, om Whitehead nog eens te citeren, hun 'het geloof in de mogelijkheid van de wetenschap'.

Vanuit het concept dat de wereld geschapen is door een redelijk God konden de geleerden met vertrouwen werken, in de verwachting dat ze door observatie en experimenteren in staat zouden zijn kennis te vergaren. Dit was hun epistemologische basis - het filosofische element waardoor zij zeker wisten dat zij konden weten. (Epistemologie is de theorie van de kennis - hoe we weten, hoe we weten dat we kunnen weten). Omdat de wereld door een redelijk God geschapen was, waren ze niet verbaasd dat ze een verband vonden tussen zichzelf als waarnemer en dat wat ze waarnamen - dat wil zeggen tussen het onderwerp en het voorwerp, het subject en het object. Deze basis is normatief voor iemand die binnen het christelijk raam functioneert, of hij nu een stoel observeert of de moleculen waaruit die stoel is opgebouwd. Zonder dit fundament zou de westerse moderne wetenschap niet zijn geboren.

Hier moeten we een belangrijke vraag bezien: heeft het werk van de Renaissance een rol gespeeld bij de geboorte van de moderne wetenschap? Natuurlijk is dit het geval. Bovendien heeft het langzame intellectuele en culturele ontwaken in de middeleeuwen invloed uitgeoefend. De toenemende kennis van het Griekse denken - in de universiteit van Padua bijvoorbeeld - heeft nieuwe deuren geopend. Natuurlijk speelden elementen van de Renaissance en van de Griekse intellectuele tradities een rol bij het ontwaken van de natuurwetenschap. Maar als we zouden zeggen dat de Griekse traditie op zichzelf voldoende stimulans geweest zou zijn voor de wetenschappelijke revolutie, zouden we in strijd zijn met de feiten. De beslissende factor was het christendom. Whitehead en Oppenheimer hebben gelijk. Het christendom is de moeder van de moderne natuurwetenschap omdat het stelt dat de God die de wereld geschapen heeft, Zichzelf in de bijbel geopenbaard heeft als de God die Hij werkelijk is. Daarom is er voldoende basis voor de natuurwetenschap om het heelal te bestuderen. Later, toen de christelijke basis verloren ging, was er inmiddels een sterke traditie op gang gekomen, en de pragmatische noodzakelijkheid van de technologie en zelfs de beheersing door de staat stuwt de wetenschap voort, maar zoals we zullen zien, met een subtiele en tegelijkertijd belangrijke verandering in benadering.

Francis Bacon, die de belangrijkste profeet van de wetenschappelijke revolutie genoemd kan worden, nam de bijbel serieus, inclusief de historische zondeval, de opstand van de mens in de geschiedenis. Hij zei in *Novum Organum Scientiarum* (1620):

'Door de zondeval viel de mens tegelijkertijd uit zijn staat van onschuld en verloor hij zijn heerschappij over de schepping. Maar deze beide verliezen kunnen zelfs in dit leven tot op zekere hoogte ongedaan gemaakt worden; de eerste door godsdienst en geloof, de laatste door de kunst en

de natuurwetenschappen'. Merk op dat Bacon de natuurwetenschap niet beschouwde als autonoom. De mens, inclusief zijn wetenschap, is niet autonoom. Hij dient wat de bijbel leert over de geschiedenis en over dat wat volgens de bijbel in het heelal is voor gevallen, au serieux te nemen. Tegelijkertijd is de wetenschap en de kunst op de basis van het bijbels onderwijs van grote waarde zowel voor de mens als voor God. Dit gaf een sterke aanmoediging voor de creativiteit in de wetenschap.

We gaan door met de stichters van de moderne wetenschap: Johannes Kepler, een Duitse astronoom, leefde tussen 1571 en 1630, in dezelfde tijd als Galileï. Hij was de eerste mens die aantoonde dat de banen van de planeten elliptisch en niet cirkelvormig zijn. Sir Isaac Newton (1642-1727) kwam, toen hij nog maar een jonge professor was aan de universiteit van Cambridge, tot de conclusie dat er een universele aantrekkingskracht tussen elk lichaam in het heelal is en dat het te berekenen moet zijn. Die kracht noemde hij zwaartekracht. Hij heeft dit later uitvoeriger uiteen gezet in *The Mathematical Principles of Natural Philosophy* (1687). Dit werd een van de invloedrijkste boeken in de geschiedenis van het menselijk denken. Door te experimenteren in Whewell's Court in Trinity College van de universiteit van Cambridge was hij in staat de snelheid van het geluid vast te stellen door het tijdsverloop op te nemen tussen het geluid van een voorwerp dat hij liet vallen en de terugkeer van de echo vanaf een bekende afstand.

In zijn hele leven probeerde Newton trouw te zijn aan wat hij geloofde dat de bijbel zegt. Men heeft wel gezegd dat de 17e eeuwse geleerden zich beperkten tot het hoe zonder belangstelling voor het waarom. Dit is niet juist. Net als de andere vroege wetenschapsmensen had Newton geen probleem met het waarom omdat hij begon met het bestaan van een persoonlijk God die het heelal had geschapen.

In zijn latere jaren schreef Newton meer over de bijbel dan over de wetenschap, hoewel slechts weinig daarvan is gepubliceerd. De humanisten hebben gezegd dat zij wensten dat hij al zijn tijd aan zijn wetenschap had besteed. Ze denken dat hij zijn tijd verspilde met zijn bijbelstudie, maar ze zijn echt een beetje blind wanneer ze dit zeggen. Zoals Whitehead en Oppenheimer met nadruk zeiden, zouden Newton en anderen zonder bijbelse basis helemaal geen basis voor hun wetenschap hebben gehad. Dat wil niet zeggen dat men het eens moet zijn met alle speculaties van Newton op het gebied van de metafysica of het dogma. Maar het punt is dat de intense belangstelling van Newton voor de bijbel voortkomt uit zijn opvatting dat dezelfde God die het heelal had geschapen, de mensen waarheid heeft gegeven in de bijbel. En zijn opvatting was dat de bijbel hetzelfde soort waarheid bevat als men kan leren van een studie van het heelal. Newton en die andere wetenschapsmensen zouden zich verbaasd hebben over een wetenschap die geobsedeerd is met de vraag hoe het heelal functioneert, maar als wetenschap de vraag 'waarom?' niet stelt.

Hoewel hij later gedesillusioneerd raakte in de wetenschap, maakte Blaise Pascal (1623-1662) de eerste succesvolle barometer en deed belangrijk werk op het gebied van het evenwicht van vloeistoffen. Hij wilde niet alleen in het laboratorium werken, maar nam een buis kwik mee naar de top van de berg Puy de Dôme (in midden-Frankrijk) en legde de veranderingen in het kwikniveau naar gelang de hoogte vast. Hij was ook een belangrijk wiskundige wiens werk de ontwikkeling van de differentiaalrekening versnelde. Sommigen beschouwen hem bovendien als de grootste schrijver van Frans proza die ooit geleefd heeft. Hij benadrukte als vooraanstaand christen dat hij de mens niet beschouwde als verloren stukje stof in het heelal (dat nu zoveel groter en gecompliceerder geworden was dan de mensen hadden gedacht), want de mensen konden iets van het heelal begrijpen. De mensen konden de sterren begrijpen; de sterren begrijpen niet. En bovendien waren de mensen voor Pascal belangrijk omdat Christus voor hen op het kruis stierf.

René Descartes (1596-1650) was belangrijk om zijn nadruk op de wiskundige analyse en de theorie van de wetenschap. Persoonlijk zou ik zijn filosofische opvattingen verwerpen. Maar hij beschouwde zichzelf als goed katholiek en het was zijn godsdienst die hem, in het licht van zijn filosofische opvattingen, bewaarde voor solipsisme - dat wil zeggen van het leven in de cocon van zichzelf.

In de vroege dagen van de Koninklijke Londense Maatschappij ter Bevordering van de Natuurwetenschap, gesticht in 1662, waren de meeste leden belijdende christenen. George N. Trevelyan (1876-1962) schrijft in *English Social History* (1942): 'Robert Boyle, Isaac Newton en de eerste leden van de Koninklijke Maatschappij waren godsdienstige mannen, die de sceptische opvattingen van Hobbes afwezen. Maar zij maakten hun landgenoten vertrouwd met het idee van de wetmatig

heid in het heelal en met de wetenschappelijke methoden van onderzoek om waarheid te ontdekken. Zij geloofden dat deze methoden nooit tot conclusies zouden leiden die in tegenspraak waren met de bijbelse geschiedenis; Newton leefde en stierf in dat geloof'. We moeten nooit denken dat de christelijke basis de uitoefening van de wetenschap belemmerde. Integendeel. De christelijke basis maakte de moderne wetenschap mogelijk.

De traditie van Bacon en Newton en de vroege dagen van de Koninklijke Maatschappij werd tot en met de 19e eeuw krachtig voortgezet. Michael Faraday (1791-1867) leverde zijn grote bijdragen op het gebied van de elektriciteit. De kroon op zijn werk was de ontdekking van het opwekken van elektrische stroom. Faraday was eveneens christen. Hij behoorde tot een groep die zei: 'Waar de Schrift spreekt, spreken wij; waar de Schrift zwijgt, zwijgen wij'. In de overtuiging dat de kennis van Gods schepping iets is waarvan alle mensen mogen genieten, en niet slechts een elite van geleerden, gaf hij beroemde openbare demonstraties van zijn pionierswerk met de elektriciteit. James Clerk Maxwell (1831-1879), die evenals Faraday met elektriciteit werkte, geloofde ook in een persoonlijk God. Inderdaad, de meerderheid van de mannen die de grondslag legden voor de moderne wetenschap, vanaf Copernicus tot Maxwell, bewogen zich op een christelijk fundament. Velen van hen waren belijdend christen, maar zelfs als zij dit niet waren, leefden zij binnen de gedachtenvormen die door het christendom waren voortgebracht, speciaal het geloof dat God als schepper en wetgever in Zijn schepping wetten heeft gelegd die de mens kan ontdekken.

Maar we zouden kunnen vragen: 'Bevindt zich de wetenschap nu niet in een nieuw stadium, waarin het concept van een ordelijk universum passé is?' Het wordt vaak gezegd dat de betrekkelijkheid als filosofie, als wereldbeschouwing, gesteund wordt door de relativiteitstheorie van Albert Einstein (1879-1955). Maar dit is een vergissing omdat de relativiteitstheorie van Einstein er van uitgaat dat overal in het heelal het licht zich in een vacuüm met een constante snelheid voortbeweegt. Daarom moeten we met de allergrootste kracht zeggen dat filosofisch gesproken er niets minder relatief is dan de relativiteitstheorie. Einstein zelf verzette zich zelf ten sterkste tegen zo'n toepassing van zijn gedachten. We kunnen denken aan zijn vaak geciteerde woorden in de London Observer van 5 april 1964: 'Ik kan niet geloven dat God met de kosmos zit te dobbelen'.

Dan kan men zich afvragen of het principe van onzekerheid (1927) van Werner Heisenberg (1901-1976), en de wijde aanvaarding van de kwantummechanica niet hebben bewezen dat de opvattingen van Einstein verouderd zijn. Opnieuw is het antwoord nee. Het principe van de onbepaaldheid heeft te maken met een bepaald gebied van observatie, namelijk de locatie van een voorwerp en zijn snelheid. Als we bijvoorbeeld de preciese positie en snelheid van twee atoomdeeltjes die met elkaar gaan botsen, proberen vast te stellen, zullen we nooit in staat zijn precies te voorspellen hoe zij terugspringen. De fysicus kan niet tegelijkertijd een nauwkeurige observatie maken van zowel hun locatie als hun snelheid. De kwantumtheorie van het licht of de deeltjes leidt evenmin tot het concept van het toeval. Of het licht nu wordt beschouwd als een golf of een deeltje, het functioneert niet willekeurig en het is een gevolg dat oorzaken voortbrengt. Zelfs het theoretische bestaan van 'zwarte gaten' in de ruimte, zoals uiteengezet door John G. Taylor (1931-), is gebaseerd op het concept van een ordelijk heelal en berekeningen die op dat concept rusten. Als een vliegtuig moet kunnen vliegen, dient het zodanig geconstrueerd te zijn dat het past in de bestaande orde van het heelal. Wat de mensen ook zijn gaan geloven, nog steeds proberen ze elke gebeurtenis te verklaren uit andere vroegere gebeurtenissen. Als dit niet mogelijk zou zijn, zou niet alleen alle verklaring ophouden, maar zou de wetenschap niet op een betrouwbare wijze in de technologie gebruikt kunnen worden. Omdat er een eenheid van natuurlijke oorzaken is, is het mogelijk zodanig in ons heelal te functioneren dat de mens honderdduizenden kilometers kan reizen naar de maan en binnen een paar meter van zijn doel kan landen, of een atoomwapen kan richten op een doel aan de andere kant van onze planeet en het binnen drie meter van dat doel raken. We weten dat we in een heelal leven dat veel gecompliceerder is dan de mensen, de natuurkundigen inbegrepen, vroeger dachten, maar dat is nog iets heel anders dan een concept van een toevallig heelal.

Op de christelijke basis kan men verwachten door onze rede iets waars te ontdekken over het heelal. Er waren zeker ook andere resultaten van het christelijk wereldbeeld. Er was bijvoorbeeld de zekerheid dat er 'daarbuiten' iets was - een objectieve werkelijkheid - die de wetenschap kon onderzoeken. Wat we schijnen te observeren is niet alleen maar een uitbreiding van het wezen van God, zoals het denken van de hindoe en de boeddhist zegt. Het christelijke wereldbeeld geeft ons een wer

kelijke wereld die objectief bestudeerd kan worden. Nog een gevolg van de christelijke basis was dat het de moeite waard is de wereld te onderzoeken, want daarmee bestudeert men de schepping van God. En de mensen waren vrij om de natuur te onderzoeken, want de natuur werd niet gezien als zijnde vol goden en daarom als taboe. Alle dingen zijn geschapen door God en staan open voor onderzoek door de mens. God zelf heeft tegen de mens gezegd dat hij over de natuur moet heersen, en we hebben gezien dat voor iemand als Francis Bacon de wetenschap daar deel van uitmaakt. Er was een reden voor voortdurende belangstelling.

In dit klimaat was er een basis van waaruit de creatieve opwellingen van de mensen zich konden ontwikkelen en voortgezet worden. Om Bacon nog eens te citeren: 'Laat daarom niemand uit een zwakke waan van bescheidenheid, of in een verkeerd toegepaste nederigheid denken of beweren dat de mens te ver kan zoeken of te veel kan studeren in het boek van Gods woord of in het boek van Gods werk'. 'Het boek van Gods woord' is de bijbel; 'Het boek van Gods werken' is de wereld die God heeft gemaakt. Voor Bacon en andere geleerden die werkten op de basis van het christelijk geloof was er daarom geen scheiding of conflict tussen wat de bijbel en wat de wetenschap leren.

De Grieken, de mohammedanen en de Chinezen verloren na verloop van tijd hun belangstelling voor de wetenschap. Zoals we al eerder hebben gezegd, hadden de Chinezen al vroeg een diepe kennis van de wereld. Joseph Needham (1900-) legt in zijn boek *The grand titration* (1969) uit waarom dit zich nooit tot een echte wetenschap heeft ontwikkeld: 'Er was geen vertrouwen dat de code van de wetten van de natuur ooit ontsluitend en gelezen zou kunnen worden, omdat er geen zekerheid was dat er ooit een nog rationeler goddelijk wezen dan onszelf zulk een code, die gelezen zou kunnen worden, had geformuleerd'. Maar voor de geleerden die functioneerden vanuit een christelijke basis, was er alle reden om het zoeken naar de objectieve waarheid voort te zetten omdat zij goede redenen hadden te weten dat dat bereikbaar was. En met de bijbelse nadruk op de arbeid en op de waardigheid van alle beroepen, was het een natuurlijke zaak dat de dingen die ontdekt werden, praktisch toegepast zouden gaan worden en niet slechts een zaak van pure intellectuele nieuwsgierigheid zouden blijven, en dat dus de technologie, in de weldadige zin, geboren werd. Wat was de opvatting van deze moderne geleerden op een christelijke basis? Zij hielden vast aan het concept van de uniformiteit van de natuurlijke oorzaak in een open systeem, of zoals het ook uitgedrukt kan worden, aan de uniformiteit van de natuurlijke oorzaken in een bepaald tijdsverloop. God heeft een heelal gemaakt van oorzaak en gevolg; daarom kunnen we uit de gevolgen iets leren over de oorzaken. Maar (en het maar is erg belangrijk) het is een open heelal omdat God en de mens buiten de uniformiteit van de natuurlijke oorzaken staan. Alles wat bestaat is dus niet één grote kosmische machine waarin alles inbegrepen is. Natuurlijk, als iemand voor een rijdende auto springt, zal hij aan den lijve ondervinden dat het heelal van oorzaak en gevolg functioneert; maar God en de mens zijn niet een onderdeel van een totale kosmische machine. De dingen gaan voort in een keten van oorzaak en gevolg, maar op een punt in de tijd kan de richting door God of door mensen veranderd worden. Dus is er plaats voor God, maar is er ook een echte plaats voor de mens. Dit leidt tot iets diepzinnigs - dat de machine, de kosmische machine of de machine die de mensen maken, noch een meester noch een bedreiging is - omdat niet alles in de machine is inbegrepen. Er is iets dat 'buiten' de kosmische machine staat, en er is voor de mens plaats om mens te zijn.

8 DE INSTORTING VAN DE FILOSOFIE EN DE NATUURWETENSCHAPPEN

In het eerste hoofdstuk hebben we gezegd dat we drie lijnen moeten natrekken, als we willen begrijpen waar we ons vandaag de dag in onze intellectuele ideeën en ons dagelijks leven (ons cultureel en politiek leven inbegrepen) bevinden: de filosofische, de wetenschappelijke en de religieuze. We hebben dit in de vorige hoofdstukken gedaan en zijn nu aangekomen in het tijdperk van de moderne mens. Nu we doorgaan naar wat ik de instorting noem, zullen we hier de filosofische en wetenschappelijke kant en hun onderlinge betrekking beschouwen.

Alfred North Whitehead heeft opgemerkt dat de hele geschiedenis van de Europese filosofie een serie voetnoten bij Plato is. Dat gaat te ver. Niettemin begreep Plato iets van fundamenteel belang - niet alleen voor het theoretisch denken maar ook voor het praktische leven. Hij zag dat als er geen absolute zijn, dat dan de afzonderlijke dingen van de gegeven werkelijkheid geen betekenis hebben. Met afzonderlijke dingen bedoelen we alles wat we om ons heen zien. Afzonderlijke stenen op

een strand. De moleculen waaruit die stenen zijn opgebouwd. Het totale strand is een afzonderlijk iets. Ik ben opgebouwd uit moleculen en de moleculen zijn afzonderlijke dingen. En ik als individu en u als individu zijn afzonderlijke gegevenheden.

Plato begreep dat de afzonderlijke dingen, over welk soort we ook spreken, geen betekenis hebben, als er geen absolute zijn. Het universele of absolute is dat waaronder alle afzonderlijke dingen passen - dat wat eenheid, verband en betekenis aan het geheel geeft. We kunnen dit toepassen in de taal. Er zijn veel verschillende soorten appels. Maar dat zeggen we niet iedere keer door de namen van alle soorten appels te noemen. We sommen ze op door het woord appels. Evenzo zijn er veel soorten peren en we vatten ze samen met het woord peren. Op een hoger niveau zijn er vele soorten fruit. Maar die sommen we niet iedere keer allemaal op, we zeggen eenvoudigweg: fruit.

Het gaat hier echter niet om een probleem van de taal maar van de werkelijkheid: wat kan alles wat er is verenigen en betekenis geven? Jean-Paul Sartre (1905-), de Franse existentiële filosoof, heeft dit probleem in onze eigen generatie sterk naar voren gehaald. Zijn concept was dat een eindig punt absurd is als het geen oneindig referentiepunt heeft. Dit concept wordt het gemakkelijkste verstaan op het gebied van de moraal. Als er geen absolute morele norm is, dan kan men niet echt zeggen dat iets goed of slecht is. Met absoluut bedoelen we iets dat altijd van toepassing is, dat wat een uiteindelijke norm geeft. Er moet een absoluut zijn anders is er geen echte moraal, en er moet een absoluut zijn anders zijn er geen echte waarden. Als er geen absoluut is boven de ideeën van de mens, dan is er geen hogere instantie die tussen mensen en groepen waarvan de morele oordelen met elkaar in strijd zijn, recht kan spreken. We worden met onze strijdige meningen aan ons lot overgelaten.

Maar we hebben niet alleen absolute nodig op het gebied van de moraal en om waarden te hebben; we hebben absolute nodig anders heeft ons bestaan geen zin - mijn bestaan, uw bestaan, het bestaan van de mens. En nog dieper: we hebben absolute nodig als we een gegronde epistemologie (een kennistheorie - hoe we weten, of hoe we weten dat we weten) willen hebben. Hoe kunnen we er zeker van zijn dat wat we denken dat we over de wereld buiten onszelf weten, werkelijk overeenkomt met dat wat er is? En op al deze niveaus, de één dieper dan de andere, zijn de dingen voor ons verloren tenzij er een absoluut is: de moraal, waarden, de zin van het bestaan (de betekenis van de mens inbegrepen), en een basis voor onze kennis.

De niet-christelijke filosofen van de tijd van de Grieken af tot aan vlak voor onze moderne periode toe hadden drie dingen gemeen. In de eerste plaats waren het rationalisten. Dat wil zeggen dat zij er van uitgingen dat de mens (hoewel hij eindig en beperkt is) bij zichzelf kan beginnen en voldoende afzonderlijke dingen kan verzamelen om zijn eigen absolute te maken. Het rationalisme verwerpt elke kennis buiten de mens zelf, vooral elke kennis die van God zou komen.

Het tweede punt dat ze gemeen hadden was dat ze de rede au serieux namen. Zij accepteerden de geldigheid van de rede - dat de geest denkt in termen van antithese. Dat wil zeggen dat de mensen met hun gedachten tot de conclusie kunnen komen dat bepaalde dingen waar zijn terwijl bepaalde andere dingen niet waar zijn, dat bepaalde dingen goed zijn in tegenstelling tot andere dingen die fout zijn. De eerste lessen in de klassieke logica waren:

A is A en A is niet niet-A.

De niet-christelijke filosofen vóór de 18e eeuw waren behalve rationalisten die geloofden in de geldigheid van de rede, ook optimistisch. Zij dachten dat zij konden en zouden slagen in hun poging door de rede alleen een verenigde en ware kennis van wat de werkelijkheid is, te bereiken. Wanneer dat zou gebeuren, zouden er afdoende verklaringen zijn voor alles wat de mensen in het heelal tegenkomen en voor alles wat de mensen zijn en alles wat zij denken. Zij hoopten op iets dat alle kennis en het hele leven tot een eenheid zou maken.

Maar er traden drie verschuivingen op en deze verschuivingen hebben de moderne mens en de moderne maatschappij gemaakt tot wat zij zijn. Ten eerste zullen we kijken naar de verschuiving in de wetenschap, daarna naar de verschuiving in de filosofie en later naar de verschuiving in de theologie. We hebben al gezien dat de wetenschappelijke revolutie berustte op een christelijke basis. De vroege moderne natuurkundigen geloofden in het concept van de uniformiteit van de natuurlijke oorzaken in een open systeem. God en de mens stonden buiten de machine van gevolg en oorzaak

van de kosmos en daarom konden zij beiden de machine beïnvloeden. Voor hen was alles wat bestaat niet één grote kosmische machine waarin alles is inbegrepen. De verschuiving van de moderne wetenschap tot wat ik de moderne moderne wetenschap noem, was een verschuiving van het concept van de uniformiteit van de natuurlijke oorzaken in een open systeem naar het concept van de uniformiteit van de natuurlijke oorzaken in een gesloten systeem. In de laatste opvatting is er niets buiten een totale kosmische machine; alles wat bestaat, vormt er een onderdeel van.

Natuurkundigen in de 17e en 18e eeuw gebruikten het woord God voortdurend, maar schoven God meer en meer naar de rand van hun systeem. Tenslotte gingen de natuurkundigen in deze gedachtenstroom er toe over te geloven in een volkomen gesloten systeem. Daarin was geen plaats meer voor God. Maar evenmin was er plaats over voor de mens. De mens verdween, om nu beschouwd te worden als een vorm van een gedetermineerde machine. Alles is een onderdeel van de kosmische machine, de mens inbegrepen. Om het op een andere manier te zeggen: voor de opkomst van de moderne moderne wetenschap (dat is de naturalistische of de materialistische wetenschap) werden de wetten van gevolg en oorzaak toegepast op de fysica, de astronomie en de chemie. Vandaag wordt het mechanische perspectief van gevolg en oorzaak evenzo toegepast op de psychologie en de sociologie. Merk vooral op dat de wetenschapsmensen die de vroegere grote doorbraken in de wetenschap tot geboorte hebben gebracht, dit concept niet zouden hebben aanvaard. Het kwam niet op uit wat door de wetenschap aangetoond kon worden, maar omdat de natuurkundigen die deze nieuwe opvatting aan gingen hangen, een andere filosofische basis hadden aanvaard. De ontdekkingen van de wetenschap als zodanig hebben hen niet tot deze opvatting gedwongen. Hun wereldbeschouwing heeft hen tot dit punt gebracht. Zij werden naturalistisch of materialistisch in hun vooronderstellingen.

De Duitse filosoof Ludwig Feuerbach (1804-1872) was een vroege exponent van een materialistische filosofie, evenals de Duitse fysicus Ludwig Büchner (1824-1899), wiens boek *Force and matter* (1855) 21 edities kreeg en vertaald werd in alle belangrijke talen. Het is van groter belang dan het lijkt dat Richard Wagner (1813-1883), de Duitse componist van opera's, Feuerbach al in 1828 las. Wagner werd in deze periode van zijn leven zeer diep door Feuerbach beïnvloed, en het was Wagner die Ludwig II van Beieren aanmoedigde Feuerbach te lezen. Op deze manier had het werk van Feuerbach niet alleen invloed op het abstracte denken maar ook op de kunst en op de Staat. Ernst Haeckel (1834-1919), bioloog aan de universiteit van Jena, schreef *The riddle of the universe at the close of the 19th century* (1899), en ook dit werd een bestseller. In dit werk stelde Haeckel dat materie en energie eeuwig zijn en dat de menselijke geest of ziel verklaard moet worden op basis van het materialisme. Hij zag waartoe dit zou leiden en aanvaardde dat de mens geen wilsvrijheid heeft.

Omdat de mensen op deze manier begonnen te denken, was er geen plaats voor God of voor de mens als mens. Toen de psychologie en de sociale wetenschap onderdelen van een gesloten systeem van gevolg en oorzaak werden, samen met de fysica, de astronomie en de chemie, was het niet alleen God die stierf. De mens stierf. En binnen dit raam stierf de liefde. Er is geen plaats voor liefde in een volkomen gesloten systeem van gevolg en oorzaak. Er is geen plaats voor moraal in een volkomen gesloten systeem van gevolg en oorzaak. Er is geen plaats voor de vrijheid van de mens in een volkomen gesloten systeem van gevolg en oorzaak. De mens wordt een nul. De mensen en alles wat zij doen worden slechts onderdelen van de machine.

In het humanisme van de Volle Renaissance, dat tot zijn rijpheid kwam in de Verlichting, werd de mens opgeroepen zichzelf autonoom te maken. Deze stroom gaat door en tegen de tijd dat we komen bij de moderne moderne wetenschap heeft de mens zichzelf verslonden: de mens als mens is dood. Het leven is zinloos, ontdaan van betekenis.

Büchner en Haeckel hadden gezegd dat materie en energie eeuwig zijn. Nu ging de wereldbeschouwing van het materialisme verder door de mens te verklaren uit de uniformiteit van gevolg en oorzaak in een gesloten systeem. Charles Lyell (1797-1875) was vooral degene die hiervoor in zijn *Principle of Geology* (1830-1833) de deur opende door de nadruk te leggen op de uniformiteit van de natuurlijke oorzaken op het gebied van de geologie. Zijn gedachte was dat er in het verleden geen krachten waren behalve die nu actief zijn.

Charles Darwin (1809-1882) breidde de concepten van Lyell uit tot het begin van het biologische leven. In zijn boek *The origin of species by means of natura selection or the preservation of favoured races in the struggle for life* (1859) zette Darwin het concept uiteen dat al het biologisch leven voortkwam uit eenvoudiger vormen door een proces dat 'the survival of the fittest' genoemd kon worden. Er bestaan nog steeds vragen over dit concept. Het darwinisme, het neo-darwinisme en het reductionisme hebben allemaal hun problemen met het uitleggen hoe de processen dan wel werken. Er zijn ook statistische problemen, zoals duidelijk gemaakt is door Murray Eden (1920-) in zijn artikel van 1967 'Heresy in the Halls of Biology - Mathematicians Question Darwin' (Scientific Research, november 1967). Dit probleem werd ook op een meer technische wijze behandeld in het artikel van Eden 'Inadequacies of Neo-Darwinian Evolution as a Scientific Theory' dat verscheen in *Mathematical Challenges to the Neo-Darwinian Interpretation of Evolution* (1967). Statistische studies wijzen er op dat louter toeval de biologische gecompliceerdheid in de wereld niet uit chaos kan hebben voortgebracht in tijdsperioden die tot nu toe zijn genoemd. 'Is er genoeg tijd geweest voor de natuurlijke selectie, zoals het door het oog van het darwinisme of het neo-darwinisme wordt gezien, om de geobserveerde fenomenen in de natuur te laten ontstaan? Nee, zeggen deze wiskundigen'. We kunnen zelfs verder gaan; de studie van de statistiek werpt de vraag op of louter toeval ooit een voortgaande toenemende complexiteit zou kunnen voortbrengen. Als er alleen toeval aan het werk is, waarom zou dan wat bestaat (de biologische structuur inbegrepen) zich in de richting bewegen van een consequente toename van de complexiteit?

En het allerbelangrijkste is dat niemand nog heeft kunnen aantonen hoe de mens uit niet-mens voortgebracht is alleen door tijd plus toeval. Deze positie leidt uiteindelijk tot het ontkennen van het mens-zijn van de mens of tot een plotselinge romantische explosie in een woordenvloed. Jacob Bronowski (1908-1974) beëindigt zijn boek *The ascent of man* (1973) met allerlei romantische volzinnen zoals: 'Wij zijn het unieke experiment van de natuur om de rationele intelligentie zich als verstandiger dan de reflectie te laten bewijzen. Kennis is onze bestemming. Zelfkennis, het uiteindelijk samenbrengen van de ervaring van de kunst en de verklaring van de wetenschap, wacht ons'. De humanistische denkers, die autonoom bij zichzelf beginnen, komen tot de conclusie dat er geen waarden en geen zin bestaan of proberen plotseling waarden en betekenis te produceren door rhetorische volzinnen te schrijven. Er zijn dus zowel problemen van het hoe als van het waarom. Het concept van een ongebroken lijn van moleculen tot mens op basis van alleen tijd plus toeval geeft op deze allerfundamenteelste vragen van het hoe en het waarom geen antwoord.

Darwins idee werd populair gemaakt door Thomas Huxley (1825-1895). Herbert Spencer (1820-1903), die de uitdrukking 'survival of the fittest' creëerde, verklaarde de theorie van de biologische evolutie van toepassing op het gehele leven, de ethiek inbegrepen. Spencer zei: 'De armoede van de zwakke ... de honger van de luiaard en het wegduwen van de zwakken door de sterken ... zijn de decreten van een grote, verziende weldaad'. Het was niet nodig de biologische evolutie uit te breiden tot een 'sociaal darwinisme'. Maar het was natuurlijk dat deze mannen dit deden omdat zij een verenigend principe wilden vinden dat de autonome mens in staat zou stellen alles te verklaren door middel van de naturalistische wetenschap, dat wil zeggen op de basis van de uniformiteit van de natuurlijke oorzaken in een gesloten systeem. Dit was het raam geworden waardoor zij aan de afzonderlijke dingen, de gegeven werkelijkheden, aan de details van het heelal en aan de geschiedenis van de mens eenheid probeerden te geven. Walter Bagehot (1826-1877) ging in *Physics and politics: thoughts on the application of principles of natural selection and inheritance to political science* (1872) zelfs verder dan Spencer door deze concepten op het vooruitgaan van groepen toe te passen. Op deze manier openden deze concepten de deur ervoor dat racisme en uitbuiting in de naam van de 'wetenschap' gesanctioneerd werden.

Later produceerden deze ideeën een zelfs nog verder reikende, maar logische conclusie: de nazibeweging in Duitsland. Heinrich Himmler (1900-1945), de leider van de Gestapo, stelde dat de natuurwet zijn loop moet hebben in de survival of the fittest. Het resultaat was de gaskamers. Hitler zei talloze malen dat het christendom en zijn notie van de naastenliefde vervangen moest worden door de ethiek van de kracht boven zwakheid. Natuurlijk speelden vele factoren een rol bij de opkomst van het nationaal-socialisme in Duitsland. Het christelijk gehalte van Duitsland was bijvoorbeeld grotendeels verloren gegaan doordat het aan de wereldse zijde ondermijnd was door een rationalistische filosofie en een romantisch pantheïsme, en in de universiteiten en vele kerken door een

liberale theologie (wat een aanvaarding van het rationalisme was in theologische terminologie. Zodoende vormde het bijbelse christendom niet langer het leefklimaat van de Duitse maatschappij. Na de Eerste Wereldoorlog kwamen er politieke en economische chaos en een stortvloed van vrije moraliteit over Duitsland. De situatie werd dus door veel factoren geschapen. Maar in dit geheel sanctioneerde de theorie van de 'survival of the fittest' wat er gebeurde.

De nazi-beweging was niet het laatste resultaat van deze wijze van denken. Op een rustiger manier, maar even belangrijk, gebruiken sommige voorstanders van de genetische manipulatie dezelfde argumenten om de positie te verdedigen dat de zwakken niet door medische vooruitgang in leven gehouden moeten worden om zodoende een zwakkere volgende generatie te produceren. Zij vinden dat zij integendeel alles moet doen om de sterksten zich te laten voortplanten. Het humanisme heeft tot doel de mens autonoom te maken; maar de resultaten ervan zijn niet wat de voorstanders van het humanisme in hun idealisme hadden gedacht.

Nu we de verschuiving in de wetenschap hebben gezien, keren we ons tot de verschuiving in de filosofie. We hebben al opgemerkt dat de oudere filosofische opvattingen optimistisch waren, omdat zij er vanuit gingen dat de mensen door gebruik van alleen de rede in staat zouden zijn een verenigde en ware kennis van wat de werkelijkheid is op te bouwen en dat zij wanneer dat zou gebeuren, een voldoende verklaring zouden hebben voor alles wat ze in het heelal zouden tegenkomen en voor alles wat de mensen zijn en denken.

De geschiedenis van deze rij niet-christelijke filosofen kan als volgt worden voorgesteld: Iemand zegt: 'Hier is een cirkel die de verenigde en ware kennis van de werkelijkheid weergeeft: O. De volgende man zegt: 'Nee!' En streept de cirkel door: \emptyset . Dan zegt hij: 'Hier is de cirkel': O. Een derde zegt: 'Nee!' En streept die cirkel door: \emptyset En zegt: 'Hier is de cirkel': O. Zo ging het de eeuwen door. Ieder toonde dat de vorige filosofen gefaald hadden en probeerde dan zijn antwoord te geven, waarop latere denkers weer hetzelfde deden met zijn gedachten en aantoonde dat zijn gedachten niet in staat waren om alle kennis en al het leven te omvatten.

De oudere filosofen vonden de cirkel niet, maar geloofden in hun optimisme dat iemand dat eens zou doen. Toen werd de lijn van doorgestreepte cirkels verbroken en trad een drastische verschuiving op. Door deze verschuiving is de moderne mens de moderne mens.

Veel geleerden noemen René Descartes (1596-1650) de vader van de moderne filosofie en niemand moet zijn belangrijkheid onderschatten. Toch schijnt het mij toe dat hij onder de oudere filosofen geplaatst moet worden om de volgende twee redenen: in de eerste plaats was hij er volkomen van overtuigd dat men door alleen het menselijk denken kan en moet twijfelen aan alle noties die gebaseerd zijn op gezag, en dat men bij zichzelf kan beginnen ('Ik denk, dus ben ik'). In de tweede plaats geloofde hij dat de wiskunde een eenheid zou geven - als een model - voor alle soorten onderzoek. Hij was optimistisch gestemd over de mogelijkheid dat de wiskunde en de wiskundige analyse een factor zou geven die eenheid zou schenken aan alle kennis. Het filosofisch denken is een vloeiende stroom en Descartes speelde zeker een belangrijke rol ter voorbereiding wat zou volgen; maar volgens mij kwam de verschuiving in de volgende eeuw, de 18e.

Vier mensen leidden de verschuiving van deze oudere optimistische opvatting naar de moderne beschouwing waarin voor deze optimistische hoop geen plaats meer is. De verschuiving trad op omdat het humanistische ideaal had gefaald. Na al deze eeuwen van voorgestelde cirkels was de humanistische verwachting, dat de autonome mens een eenheid zou vinden voor alle kennis en het hele leven, vastgelopen. De mensen hadden telkens nieuwe variaties van dezelfde antwoorden gevonden en het was alsof ze in een grote, donkere, ronde kamer rondgingen en naar een uitweg zochten - en het begon hun langzaam te dagen dat er geen uitweg was. Dat besef brak in de 18e eeuw door, en daarmee veranderde de humanistische mens van optimistisch tot pessimistisch. Hij gaf de hoop op een verenigd antwoord op.

Over het betrekkelijke belang van deze vier mensen kan gediscussieerd worden, maar toen de invloed van deze vier samen (met de verdere uitwerking door hun volgelingen) was uitgeoefend, was het oude optimisme van een verenigende en ware kennis op de basis van de rede alleen verdwenen. Dit heeft nog steeds een enorm effect op de westerse cultuur en de samenleving tot en met de een

voudigste mens. Deze vier sleutelfiguren waren Jean-Jacques Rousseau, Immanuel Kant, Georg Wilhelm Hegel, en Soren Kierkegaard.

De eerste, Jean-Jacques Rousseau (1712-1778), was een Franssprekende Zwitser uit Genève. U herinnert zich dat het humanisme van de Volle Renaissance problemen kreeg omdat er, wanneer de mens alleen van zichzelf uitgaat, spanning ontstaat tussen de afzonderlijke dingen, en de zin er van. We kunnen het als volgt voorstellen:

UNIVERSELE DINGEN die zin geven aan de afzonderlijke dingen

AFZONDERLIJKE DINGEN, waaronder ieder mens

In de tijd van Rousseau ontwikkelde dit humanistische probleem zich verder. Rousseau formuleerde hetzelfde probleem op een andere wijze en dit kan als volgt worden voorgesteld:

VRIJHEID

AUTONOME NATUUR

Er waren twee kanten aan deze nieuwe formulering van het oude humanistische probleem. In de eerste plaats waren er mensen die zich bewust waren dat de mensen op het gebied van de rede meer en meer tot het punt kwamen dat alles als een machine werd gezien, zelfs de mens.: Aan het eind van zijn leven had Leonardo da Vinci voorzien dat als men op de humanistische wijze met de wetenschap begint, men alleen afzonderlijke dingen heeft en nooit tot universele dingen of tot betekenis kan komen, maar zal eindigen met niets anders dan machines. Het humanistisch denken had er 250 jaar voor nodig om op de plaats te komen die Leonardo had voorzien, maar omstreeks de 18e eeuw was het zover. Alles is een machine, de mensen inbegrepen.

In de tweede plaats zag Rousseau zelf de spanning vooral op het gebied van de samenleving, het politieke leven en de cultuur. Hij beschouwde de primitieve mens, 'de edele wilde', als hoger dan de geciviliseerde mens. Hij schreef: 'Als de mens van nature goed is, en ik geloof dat ik heb aangetoond dat hij dat is, dan volgt daaruit dat hij zo blijft zolang niets hem bederft'. Hij onderging een soort 'bekering' in 1749 toen hij tot de conclusie kwam dat de Verlichting, met zijn nadruk op de rede en de kunst en de wetenschappen, de mens meer had doen verliezen dan winnen. Zo gaf hij zijn geloof in 'de vooruitgang' op.

Rousseau en zijn volgelingen begonnen minder hoog van de rede te denken en zij zagen de beperkingen die de beschaving ondergaat als een kwaad: 'De mens is als vrij wezen geboren, maar overall is hij geketend!' Rousseau zag de primitieve mens als onschuldig en de autonome vrijheid als het hoogste goed. We moeten begrijpen dat de vrijheid die hij voorstond niet alleen vrijheid van God of de bijbel was, maar vrijheid van elke soort beperking - vrijheid van de cultuur, vrijheid van elk gezag, een absolute vrijheid voor het individu - een vrijheid waarin het individu het centrum van het heelal is.

Theoretisch zou deze individuele vrijheid op volmaakte wijze tot uitdrukking komen in de 'algemene wil' door het sociale contract. Het utopische van dit concept bleek tijdens het Schrikbewind van de Franse revolutie, die niet alleen verlies van vrijheid voor het individu betekende maar de heerschappij van de guillotine. Men hoefde overigens niet te wachten tot het Schrikbewind om het probleem te zien. Het was al in de geschriften van Rousseau aanwezig.

Rousseaus concept van de autonome vrijheid leverde onmiddellijk problemen op toen hij over de maatschappij ging spreken. In *Le contrat social* (1762) schrijft hij: 'Opdat het sociale contract niet een lege formule zal zijn, is de verbintenis, die alleen aan de rest kracht kan geven, stilzwijgend inbegrepen, dat ieder die weigert de algemene wil te gehoorzamen, er door het collectief toe zal worden gedwongen. Dit betekent niet minder dan dat hij gedwongen wordt vrij te zijn'. Opnieuw eindigt een humanistische utopie in tirannie, of dit nu in de geschriften van Rousseau is of in het Schrikbewind dat zijn opvattingen tot zijn logische conclusies doortrekt. Robespierre was een toegewijd discipel van Rousseau en rationaliseerde zijn daden op de basis van Rousseau. In verband met deze verhouding van de Verlichting en de Franse revolutie is het interessant om op te merken

dat er in het château van Voltaire in Ferney twee levensgrote standbeelden in volkomen evenwicht aan weerskanten van de hoofdingang staan - een beeld van Voltaire en een beeld van Rousseau.

Rousseaus concept van de vrijheid kwam op vele wijzen tot uiting. In zijn *Confessions* (1782) stelt hij dat de beste opvoeding eigenlijk de afwezigheid van opvoeding is. Dit had grote invloed op de latere opvoedkundige theorieën van de zelfexpressie die tot op onze dagen grote aanhang vinden. We zijn allemaal inconsequent, maar het moet vermeld worden dat Rousseau de vijf kinderen die zijn maîtresse hem schonk in weeshuizen liet opnemen, terwijl hij over opvoeding schreef. Zijn concepten waren op het persoonlijke vlak even utopisch als zij op politiek terrein bleken te zijn. De invloed van Rousseau werd niet alleen door zijn proza uitgeoefend maar ook door de opera's die hij componeerde. *Le Devin du Village* (1752) speelde een belangrijke rol in de ontwikkeling van de stijl van de Franse Opéra comique, terwijl zijn latere werk *Pygmalion* (in 1775 geschreven) de grondslag legde voor het melodrama. Met zijn roep 'Terug tot de natuur' oefende Rousseau een duurzame invloed uit op de muziek van zijn tijd als ook op de nieuwe bewegingen in de literatuur en de schilderkunst.

In het boek *Rousseau and revolution* (1967), geschreven door Will en Ariel Durant, wordt Rousseau voorgesteld als de belangrijkste invloed op het moderne denken en daarom begint hun boek met hem. Ik geloof dat zij hierin gelijk hebben. Rousseau had een zeer diepe invloed op de gedachten en het leven van hen die hem volgden. Zijn denken heeft het denken van onze tijd op veel manieren beïnvloed. Daarom zal ik meer aandacht aan zijn concepten en invloed geven dan aan Kant, Hegel en Kierkegaard. Rousseaus concept van de autonome vrijheid leidde tot het ideaal van de bohémien, waarin de held de man is die tegen alle maatstaven, waarden en beperkingen van de maatschappij strijdt. Giacomo Puccini (1858-1924) gaf hieraan uiting in zijn populairste opera *La Bohème* (1896). En in het recente verleden was dit ideaal een van de factoren die leidden tot de hippiebeweging van de zestiger jaren.

Maar Rousseau stond niet alleen. In Engeland werkte de Schotse filosoof David Hume (1711-1776) in precies dezelfde tijd. Ook hij kritiseerde de rede als een methode om waarheid te leren kennen en verdedigde het centrale belang van de menselijke ervaring en het gevoel. In zijn kritiek op de rede als een methode om kennis te vergaren plaatste Hume vraagtekens achter het bestaan van het concept van gevolg en oorzaak zelf. Hume had grote invloed zowel op de Britse filosofie als op de Duitse filosoof Emmanuel Kant, die we hieronder zullen bespreken.

Een van de mensen die in de stroom van Rousseau stonden, was de Duitse dichter-filosoof Johann Wolfgang Von Goethe (1749-1832). Goethe stelde de natuur en de waarheid op één lijn. Goethe verving niet zomaar de bijbel door de natuur; voor hem was de natuur God. Hier hebben we het vage pantheïsme dat zoveel van het denken in die tijd beheerste. Goethe werd pantheïstisch in een bewuste poging een absoluut te vinden voor alle waargenomen afzonderlijke dingen in de werkelijkheid, ook al waren die afzonderlijke dingen dikwijls met elkaar in tegenspraak. De wreedheden van de Franse revolutie werden bijvoorbeeld begaan in een uitzonderlijk goed wijnjaar! In zijn naturalisme - dat een vage pantheïstische richting insloeg in plaats van een open materialisme - hoopte Goethe, romantisch genoeg, een plaats voor de mens open te laten. Zoals Goethe het uitdrukte, is de natuur de uiteindelijke sanctie voor alle oordelen van de mens.

Onder invloed van Rousseau werd de romantiek in Duitsland geboren met Goethe, Johann Christoph Friedrich Von Schiller (1759-1805) en Gotthold Lessing (1729-1781). Alle drie waren zij aanvankelijk volgelingen van de Verlichting voordat zij Rousseau gingen volgen. De rede was de held van de Verlichting; de emotie werd de held van de Romantiek. De regel van Schiller: 'Alle schepselen drinken in vreugde aan de borst van de natuur' vat zijn denken duidelijk samen.

Beethoven (1770-1827) volgde in deze stroom en gaf er uitdrukking aan in de muziek. Beethovens muziek geeft meer dan de muziek van welke componist voor hem, de indruk dat het een directe uitstorting is van zijn persoonlijkheid. We voelen er al de nadruk in die de moderne mens legt op de zelfexpressie. Beethovens laatste kwartetten (1825-1826) openen de deur tot de muziek van de 20e eeuw.

De Engelse romantische dichter William Wordsworth (1770-1850) en Samuel Taylor Coleridge (1772-1834) bevonden zich in dezelfde stroom. Wordsworth vond zijn waarden in de instincten van

de mens in plaats van in zijn kennis. De Engelse schilder John Constable (1776-1837) schilderde niet alleen de bomen en de wolken maar bracht op de één of andere manier de natuur die hij zag in verband met een concept van de morele grandeur van het heelal. We horen de echo's van het concept van Rousseau van de edele wilde: Wat 'natuurlijk' is, is moreel goed.

De poging om de natuur de basis van de moraal te maken, werd uitgebreid tot het gebied van het burgerlijk recht. Het was een poging in deze 18e-eeuwse periode om principes voor het recht te hebben 'ook al is er geen God'. Deze juristen dachten dat men een compleet en perfect systeem van recht op kon bouwen op de principes van de natuurwet. Maar er was een ernstig probleem bij het pogen een systeem van recht op de natuur op te bouwen. De natuur is zowel wreed als niet-wreed.

Zie het dilemma waarvoor een volgeling van Rousseau, Gauguin (1848-1903), de Franse schilder, zich geplaatst zag, die, op zoek naar volkomen vrijheid, zijn gezin in de steek liet en naar Tahiti ging waar hij het probeerde te vinden in de edele wilde. Nadat hij enige tijd in Tahiti had gewoond, kwam hij tot de conclusie dat het ideaal van de edele wilde een illusie was. In zijn laatste grote schilderij - *Waar komen we vandaan? Wat zijn we? Waarheen gaan we?* (1897 en 1898), dat in het Museum voor de Schone Kunsten in Boston hangt - liet hij zien dat de mens in zichzelf geen antwoord heeft op de laatste vragen - en dit geldt zowel voor de primitieve mens als voor de beschaafde mens. Hij schilderde de titel direct op het schilderij zodat niemand de betekenis zou kunnen ontgaan. Hij schreef over dit schilderij terwijl hij er aan werkte en hij noemde het een filosofisch werk, vergelijkbaar met het evangelie.

Maar wat een 'evangelie!' We zien een primitieve oude vrouw op haar sterfbed. En Gauguin zelf schrijft in een brief aan Daniel De Montfreid: 'Waarheen? Vlakbij de dood van een oude vrouw concludeert een vreemde domme vogel: Wat? O verdriet, gij zijt mijn meester. Lot, hoe wreed zijt gij, en altijd overwinnaar. Ik protesteer'. Wat hij vond in Tahiti (waar hij naar toe ging om de onbelemmerde vrijheid van de mens te vinden die voor Rousseau en Gauguin het ideaal was, bleek dood en wreedheid te zijn. Toen hij dit schilderij voltooidde, probeerde hij zelfmoord te plegen, hoewel hij daar niet in slaagde.

We kunnen het probleem van het nemen van de natuur als de morele norm ook op een andere manier illustreren, door Marquis de Sade (1740-1814) te beschouwen, die de logische conclusie van deze vergoddelijking van de natuur heel wel begreep. Hij wist dat als de natuur het één en al is, dat dan wat is goed is, en dat er meer niet gezegd kan worden. Het natuurlijk resultaat hiervan was zijn 'sadisme', zijn wreedheid, vooral tegenover vrouwen. Hij schreef in *La Nouvelle Justine* (1791-1797): 'Omdat de natuur ons (de mannen) sterker heeft gemaakt, kunnen wij met hen (de vrouwen) doen wat we willen'. Er zijn geen morele waarden. Wat *is* is goed. Dus is er geen basis voor de moraal of het recht.

De Nederlandse schilders van de Reformatie schilderden met vreugde de eenvoudige dingen van het leven, want zij schilderden in een kader dat uit twee delen bestond: allereerst de schepping van de natuur door een persoonlijke en goede God; ten tweede de huidige abnormaliteit van de natuur door de zondeval. Maar dat was iets heel anders dan de natuur te nemen zoals hij nu is en hem tot maatstaf van het goede te maken. Want als de natuur zoals hij bestaat de norm wordt waar de mensen naar moeten leven, wordt wreedheid gelijkgesteld aan niet-wreedheid.

Het moet opnieuw gezegd worden dat het concept van Rousseau van de autonome vrijheid regelrecht tot een conclusie leidde die in de loop van de tijd steeds dominanter zou worden. Het werd duidelijk dat zij die de rationele positie innamen op de basis van hun eigen rede, in toenemende mate gedwongen werden te concluderen dat alles, de mens inbegrepen, een machine is. Maar men kan niet tegelijkertijd geloven dat alles een machine is en vasthouden aan het ideaal van de vrijheid van de mens. Dus kwam het concept van een samenhangende kennis van de gehele werkelijkheid (op de basis van de rede alleen) - dat bijna alle vroegere denkers hadden nagestreefd - onder grote spanning te verkeren. In de tijd van Rousseau en zijn volgelingen krijgen de concepten (alles is een machine en de vrijheid van de autonome mens) de neiging uit elkaar te splijten en hun eigen weg te gaan.

De tweede van de vier sleutelfiguren die de verschuiving van de oudere, optimistische opvatting van de filosofie leidde naar de moderne kijk waarbij de hoop verloren is, was de Duitse filosoof

Immanuel Kant (1724-1804). Zijn boeken, die al in zijn eigen tijd zo belangrijk geacht werden en het nog steeds zijn, zijn de *Kruik der reinen Vernunft* (1781), *Kritik der praktischen Vernunft* (1788), en *Kritik der Urteilskraft* (1790). Hij bracht het probleem van zijn tijd op een andere wijze onder woorden dan Rousseau, maar het is nog steeds hetzelfde probleem:

DE NOUMENALE WERELD - Concepten van waarden waarde

DE FENOMENALE WERELD - De wereld die gewogen en gemeten kan worden,
de uiterlijke wereld, de wereld van de wetenschap

Kant probeerde ook deze twee werelden bij elkaar te houden. Een groot deel van de drie genoemde boeken is gewijd aan de oplossing van dit probleem (dit geldt speciaal van *Kritik der Urteilskraft*), maar hij vond evenmin als Rousseau een manier om de eenheid voort te brengen. Met zijn werk was de hoop op een samenhangende kennis van de gehele werkelijkheid bij het punt aangeland dat er een splitsing zou komen in twee delen die in het geheel niet met elkaar te maken hebben. Het humanistische dilemma dat in de Renaissance ontstond - van de afzonderlijke dingen aan de ene kant en de betekenis en de waarden aan de andere kant - stond nu op springen. Het was niet mogelijk, als men bij de mens alleen begint, de noumenale en de fenomenale wereld samen te brengen.

De Romantiek, die begonnen was bij de volgelingen van Rousseau, ontwikkelde zich nu verder met een versterkt verlangen om in iets te geloven - om te ontsnappen - zelfs als dit betekende dat men de oude hoop van de niet-christelijke filosofen moest opgeven dat de mensen uitgaande van zichzelf door hun rede een samenhangend antwoord voor alles zouden kunnen vinden.

De derde van de vier sleutelfiguren was een andere Duitser, Georg Wilhelm Friedrich Hegel (1770-1831). Zijn belangrijkste werken zijn *Mnomenologie des Geistes* (1807), *Wissenschaft der Logik* (1812-1816), *Enzyklopaedie der Philosophischen Wissenschaften* (1817). Uit zijn geschriften is het duidelijk dat hij de noodzaak van de eenheid van de noumenale en de fenomenale wereld begreep. Hij worstelde hiermee in een complexe serie van religieuze concepten, maar in werkelijkheid liet hij ons slechts een stroom religieuze woorden na. We kunnen aan zijn woorden denken zoals Walter Kaufmann (1921-) die ons gegeven heeft in zijn boek *Hegel. Reinterpretation, Texts, and Commentary* (1965): 'Niet het concept maar de extase, niet de koude voortgaande noodzakelijkheid van het onderwerp maar het bruisende enthousiasme wordt beschouwd als de beste houding en gids naar de uitgebreide rijkdommen van de substantie'.

Het systeem van Hegel legt grote nadruk op de centrale plaats van de staat en op de stroom der geschiedenis. In *The universe next door* (1976) vat James W. Sire (1933-) de studie over Hegel van Frederick Copleston (1907) samen in deel 7 van *The History of Philosophy* (1963). Deze samenvatting is zo beknopt dat ik hem hier zal citeren omdat de behandeling van Copleston zelf te lang is om volledig geciteerd te worden: 'Volgens Hegel ontvouwt het heelal zich voortdurend, en evenzeer het begrip van de mens er van. Geen enkele propositie over de realiteit kan werkelijk reflecteren wat het geval is. In het hart van de waarheid van een bepaalde propositie vindt men dan ook zijn tegengestelde. Wanneer dit herkend is, ontvouwt het zich en vormt de oppositie tot de these. Maar er is waarheid in zowel de these als de antithese, en wanneer dit wordt verstaan, wordt er een synthese gevormd en een nieuwe propositie brengt de waarheid van de nieuwe herkende situatie onder woorden. Maar op zijn beurt bevat dit weer zijn eigen tegenspraak en het proces gaat door ad infinitum. Zodoende ontvouwt het heelal en het begrip van de mens er van zich dialectisch. Het universum met zijn bewustzijn - de mens -evolueert'.

Het resultaat ervan is dat alle mogelijke posities inderdaad worden gerelativeerd. Hoewel het een oversimplificatie van Hegels gehele positie is, heeft dit geleid tot de gedachte dat de waarheid niet in de antithese maar in de synthese gezocht moet worden. In plaats van de antithese (dat sommige dingen waar zijn en hun tegengestelde niet waar), zullen de waarheid en de morele goedheid gevonden worden in de stroom van de geschiedenis, een synthese er van. Dit concept heeft het niet alleen gewonnen aan de andere zijde van het ijzeren gordijn; het heeft ook aan deze kant gewonnen. Tegenwoordig ziet onze generatie de oplossingen in de filosofie, de politiek, de regering en de individuele moraal in termen van synthese en niet van absoluten. Wanneer dit gebeurt, is de waarheid, wat de mensen tenminste altijd onder de waarheid hebben verstaan, dood.

De laatste van de vier sleutelfiguren was Soren Kierkegaard (1813-1855), een Deen. Hij schreef zowel stichtelijke als filosofische boeken. Enkele van zijn filosofische werken zijn *Of-Of* 1843, *Filosofische brokjes* (1844), en *Afsluitend onwetenschappelijk naschrift* (1846). Er kan en zal onder de geleerden een voortdurende discussie zijn over de vraag of de wereldse en religieuze denkers die op Kierkegaard voortbouwen, hem recht hebben gedaan. Maar wat het seculair en religieus Kierkegaardianisme genoemd kan worden, bracht de notie dat de rede altijd tot pessimisme zal leiden, ten volle naar voren. Dat wil zeggen dat men moet proberen optimistische antwoorden met betrekking tot de zin en waarden te vinden op een 'hoger niveau' buiten de rede. Door een 'sprong in het geloof' moet men proberen een zin te vinden die niet op de rede is gebaseerd.

U herinnert zich dat de humanistische mens in de Volle Renaissance, van zichzelf uitgaande, problemen had met betrekking tot de zin en de waarde van de dingen en met de absoluten. Met Rousseau werd het een probleem van AUTONOME VRIJHEID/ AUTONOME NATUUR. Bij Kant was het de NOUMENALE WERELD/ FENOMENALE WERELD. Bij Kierkegaard ging het een stap verder en werd nu:

NIET-REDE = GELOOF-OPTIMISME

REDE = PESSIMISME

Optimisme zal nu dus altijd op het gebied van de niet-rede gevonden moeten worden.

De moderne mens leeft in een dichotomie. Onder dichotomie verstaan we een volkomen scheiding in twee elkaar uitsluitende orden, waartussen geen eenheid of relatie bestaat. De dichotomie die hier bedoeld wordt, is de totale scheiding tussen het gebied van de betekenis en de waarden, en het gebied van de rede. De rede, die tot wanhoop leidt, moet volkomen gescheiden worden houden van het blinde optimisme van de niet-rede. Hierdoor ontstaat een beneden- en een bovenverdieping, waarbij de benedenverdieping van de rede tot pessimisme leidt, zodat de mens optimisme probeert te vinden in een bovenverdieping waarin geen plaats is voor de rede. Op dit punt werden de oudere rationalistische denkers (met hun optimistische hoop dat ze de eenheid tussen de wereld van de rede en die van de betekenis en de waarden zouden kunnen bewaren) achtergelaten. Dit is het kenmerk van de moderne mens.

In onze dagen bevestigt de humanistische rede dat er slechts een kosmische machine is, die alles omvat, de mensen inbegrepen. Voor mensen die deze opvatting delen, wordt alles wat de mensen zijn, of doen, verklaard door één of andere vorm van determinisme, een vorm van behaviourisme, een soort reductionisme. De termen determinisme of behaviourisme geven aan dat alles wat de mensen denken of doen op een machine-achtige manier bepaald wordt en dat elk gevoel van vrijheid of keuze een illusie is. In een van de vormen van het reductionisme wordt de mens verklaard door hem te reduceren tot de kleinste deeltjes waaruit zijn lichaam is opgebouwd. De mens wordt slechts als molecule gezien, meer complex maar niet wezenlijk anders.

Ik heb dit nooit duidelijker horen zeggen dan toen ik lezingen hield in Acapulco in Mexico. George Wald (1906-), professor in de chemie aan de universiteit van Harvard, hield daar voor dezelfde mensen eveneens lezingen. Met grote kracht bracht hij het moderne concept onder woorden dat alle dingen, de mens inbegrepen, slechts door toeval zijn ontstaan. Nadat hij telkens opnieuw had benadrukt dat alle dingen, te beginnen bij de molecule en eindigend bij de mens, slechts een product van het toeval zijn, zei hij: '400 jaar geleden was er een verzameling moleculen die Shakespeare heette en Hamlet voortbracht'. Volgens deze theorieën is dat alles wat de mens kan zijn. De mens die begon met zijn trotse, trotse humanisme probeerde zichzelf autonoom te maken, maar in plaats dat hij groot werd, kwam hij uiteindelijk tot de conclusie dat hij niet meer was dan een verzameling moleculen.

Dit alles heeft te maken met de vraag naar de oorsprong: Wat is het begin van alles? Uiteindelijk zijn er niet veel antwoorden op deze vraag mogelijk. In de eerste plaats zouden we kunnen zeggen dat alles uit het niets is voortgekomen - dat wil zeggen vanuit het echte niets, wat ik het *niets-niets* noem. Dit betekent dat er eens geen massa, geen energie, geen beweging en geen persoonlijkheid was. Dit is theoretisch een mogelijkheid, maar ik heb nog nooit iemand deze opvatting horen aanhangen, omdat het ondenkbaar schijnt te zijn. Als we niet geloven dat alles voortgekomen is uit het

niets-niets, dan betekent dit dat er altijd al iets heeft bestaan. In de tweede plaats is er een mogelijkheid van een persoonlijk begin - dat al het andere door een persoonlijkheid gemaakt is die het heelal (het continuum van ruimte en tijd) voort kon brengen toen het nog niet in welke vorm dan ook bestond. Dit is niet uit het *niets-niets*, want deze persoonlijkheid ging er aan vooraf.

Ten derde is er de mogelijkheid van een onpersoonlijk begin - dat één of andere vorm van het onpersoonlijke altijd heeft bestaan, zelfs in een vorm die zeer sterk verschilt van wat wij nu kennen. Dit idee van een onpersoonlijk begin heeft veel verschillende vormen, waaronder het gebruik van het woord God om het allerhoogste onpersoonlijke aan te duiden, zoals in het geval van het pantheïsme. Een accurater woord dan pantheïsme om deze positie te beschrijven is pan-alles-isme. Het woord pantheïsme roept te zeer de gedachte van een persoonlijkheid op, ook al sluit het dit concept per definitie uit. In het moderne denken laten velen alles beginnen met de onpersoonlijkheid van het atoom of de molecule en dan komt alles - het leven en de mens inbegrepen - door toeval daaruit voort.

Dit is werkelijk zeer opmerkelijk omdat Louis Pasteur (1822-1895), de Franse chemicus, de onmogelijkheid van het in zijn tijd aanvaarde concept van de spontane generatie van het leven - dat wil zeggen dat het leven uit niet-levende dingen voortkomt - had aangetoond. Pasteur liet in 1864 zien dat als niet-levende dingen werden gepasteuriseerd, er geen leven uit kon voortkomen. Wat voorheen beschouwd werd als spontane generatie van leven uit niet-levende dingen was dus een vergissing - het leven komt altijd voort uit het leven. Wanneer pasteurisatie alle levenselementen had gedood, kwam er geen leven uit niet-levende dingen voort. Maar toen keerden de mensen van diezelfde tijd naar het concept van de spontane generatie van het leven terug door een nieuwe factor toe te voegen: Lange tijdsperioden.

Deze opvatting dat het onpersoonlijke plus de tijd plus het toeval de totale configuratie van het universum en alles wat er in is heeft geproduceerd, is niet anders dan een geloof van de moderne mens. En als hij dit in geloof aanvaardt, wat heeft hij dan voor uiteindelijke waarde over? In zijn lezing in Acapulco eindigde George Wald met slechts één uiteindelijke waarde. Het was dezelfde die de Engelse filosoof Bertrand Russell (1872-1970) overhield. Voor Wald en Russell en voor vele andere moderne denkers is de uiteindelijke waarde de biologische continuïteit van het menselijk ras. Als dit de enige echte waarde is, vraagt men zich af waarom dit dan enig belang heeft.

Nu we de reis gemaakt hebben van de trots van de mens in de Volle Renaissance via de Verlichting tot aan de huidige wanhoop, kunnen we begrijpen waar de moderne mensen zich bevinden. Ze hebben geen plaats voor een persoonlijk God. Maar evenmin hebben zij plaats voor de mens als mens, of voor liefde of voor vrijheid, of voor een zin. Dit brengt een levensgroot probleem naar voren. De mens die bij zichzelf begint, eindigt ermee dat de mens slechts een machine is. Maar zij die dit geloven, kunnen niet als machines leven! Als zij dat konden, zou er geen spanning bestaan in hun intellectuele positie of in hun leven. Maar zelfs mensen die geloven dat zij machines zijn, kunnen niet als machines leven en daarom moeten zij 'naar boven springen', tegen hun rede in proberen iets te vinden dat aan hun leven betekenis kan geven, zelfs al moeten zij daarvoor hun rede ontkennen.

Dit was een oplossing die Leonardo da Vinci en de mannen van de Renaissance nooit aanvaard zouden hebben, zelfs als zij, zoals Leonardo, hun denken beëindigden in zwaarmoedigheid. Zij zouden dat niet gedaan hebben, omdat zij het als intellectuele zelfmoord zouden hebben beschouwd de betekenis en de waarden op deze manier te scheiden van de rede. En zij zouden gelijk hebben gehad. Zo'n oplossing is intellectuele zelfmoord, en men kan vraagtekens zetten achter de intellectuele integriteit van hen die zo'n positie aanvaardden wanneer hun uitgangspunt gelegen was in de trotse overtuiging dat de menselijke rede zichzelf genoeg is.

9 DE MODERNE FILOSOFIE EN DE MODERNE THEOLOGIE

De moderne mensen hebben allerlei dingen 'boven' geplaatst in het gebied van de niet-rede in een wanhopige poging om enig optimisme over de zin en de waarden te vinden. We zullen eerst de dingen bespreken die de gesecculariseerde existentiële filosofen daar hebben geplaatst in hun poging om betekenis voor het leven te vinden.

De meest bekende existentialist is waarschijnlijk Jean-Paul Sartre (1905-). Hij stelde dat op het gebied van de rede alles absurd is, maar niettemin kan men zichzelf poneren door een daad van de wil; iedereen moet de houding van de toeschouwer opgeven en handelend optreden in een doelloze wereld. Maar omdat, zoals Sartre het zag, de rede van dit zichzelf poneren gescheiden is, kan de wil in elke richting handelen. Op de basis van zijn leer kunt u zich poneren door een arme oude dame te helpen bij het oversteken, maar ook door haar bewust aan te rijden. De rede is er niet bij betrokken en niets kan de richting aangeven die u moet nemen. Albert Camus (1913-1960) wordt altijd in één adem met Sartre genoemd als één van de twee leiders van het Franse existentialisme. Maar Camus ging nooit zover als Sartre bij het trekken van de consequenties uit hun beider vooronderstellingen. Omdat hij minder consequent was, was hij menselijker en daarom meer geliefd door de jonge mensen die het Franse existentialisme volgden.

Maar Sartre kon ook niet consequent met zijn positie leven. Door het Algerijnse Manifest (1960) te tekenen, dat de Algerijnse oorlog een vuile oorlog noemde - door dus een oordeel te vellen dat niet zomaar een sprong van de niet-rede was - vernietigde hij zijn eigen positie. Deze daad zei dat de mens zijn rede kan gebruiken om tot de conclusie te komen dat bepaalde dingen goed en andere dingen slecht zijn. Sartres latere linkse politieke opvattingen deden hetzelfde.

Martin Heidegger (1889-1976), een Duitse filosoof, was een existentialist die feitelijk dezelfde idee poneerde: dat de antwoorden gescheiden zijn van de rede. Zijn vroege boeken zijn *Sein und Zeit* (1927) en *Was ist Metaphysik?* (1929). Als jongeman introduceerde Heidegger de term angst als een woord dat de houding van de moderne mens in de wereld definieert. Deze angst moet niet verward worden met vrees. In de definitie van Heidegger heeft vrees een voorwerp, terwijl angst het algemene gevoel van onbehagen is dat men in het universum ervaart. Het is vrees zonder een bepaald voorwerp. Volgens Heidegger geeft deze stemming van angst aan de mensen de zekerheid van het bestaan, en daardoor worden ze opgeroepen tot het maken van beslissingen. Uit deze stemming komt dus betekenis voor het leven en voor de keuze voort, zelfs tegen iemands rede in. Maar let op: dit berust op niets anders dan een vaag gevoel van onbehagen, zo nevelig dat het niet eens een duidelijk onderwerp heeft waarop het zich richt. We zullen zien dat deze opvatting later voor Heidegger te zwak was en dat hij daarom zijn positie veranderde.

Karl Jaspers (1883-1969) was een Duitse existentialist, maar hij wordt meestal als Zwitser beschouwd omdat hij daar woonde en lange tijd doceerde in Bazel. In bepaalde opzichten heeft hij de grootste invloed uitgeoefend op het denken en de vormen van leven die op de weg van het existentialistische denken zijn gevolgd. Jaspers zei dat we een 'laatste ervaring' in het leven kunnen hebben. Voor hem was laatste ervaring een technische term. Hij bedoelde daarmee te zeggen dat, ook al vertelt ons verstand ons dat het leven absurd is, we toch één of andere geweldige ervaring kunnen ondergaan die ons de moed geeft te geloven dat het leven betekenis heeft.

Het dilemma van het existentialisme van Jaspers kan met een voorbeeld duidelijk gemaakt worden. Een jongeman uit Nederland die volgeling van Jaspers was, kwam bij mij in Zwitserland studeren. Hij had in Amsterdam op een avond een ervaring gehad in een theater, toen hij naar het toneelstuk *Groene weiden* keek. De rede had daarin geen aandeel gehad, maar het was een zeer emotionele ervaring en het had hem de hoop gegeven dat het leven een zin had die hij voorheen niet had gekend. Weken en maanden gingen voorbij en, omdat de rede niet bij de ervaring betrokken was, kon hij het op geen enkele wijze onder woorden brengen, noch voor anderen noch voor zichzelf. Het is onmogelijk de ervaring onder woorden te brengen, want in het existentialistische systeem is de rede van de ervaring afgescheiden. Daarom is dus per definitie inhoud buitengesloten evenals de mogelijkheid om het onder woorden te brengen. Het enige dat men tot anderen en tot zichzelf kon zeggen, is: 'Ik heb een ervaring gehad'. Het enige dat deze jongeman steeds weer zei, was: 'Zoveel maanden geleden heb ik een ervaring gehad'. Langzaamaan werd hij overweldigd en stond hij op het punt zelfmoord te plegen; het gevoel van de zin, dat geen basis in zijn rede vond, slipte langzaamaan tussen zijn vingers weg en omdat hij gevoelig was, werd hij wanhopig. Hoe bitter!

Als een formele filosofische positie wordt het existentialisme steeds minder invloedrijk. Maar deze gedachten vervullen steeds meer mensen. Dit is zelfs het geval bij mensen die het woord existentialisme niet kennen. Zij spreken of handelen vanuit het idee dat de rede slechts tot pessimisme leidt. Zij zeggen of handelen vanuit het concept (ook al begrijpen ze er vaak zelf niet veel van): 'Laten we

proberen een antwoord te vinden in iets dat volkomen van de rede gescheiden is'. De humanistische mens probeerde zichzelf onafhankelijk te maken en eiste dat men bij zichzelf en de individuele details begint en zo zijn eigen absolute normen en waarden opbouwt. Zijn grote hoop dat hij bij zichzelf kon beginnen en van daaruit een eenheid van kennis kon produceren, leidde hem echter tot de droeve plaats waar zijn verstand hem vertelde dat hij niet meer was dan een machine of een klomp moleculen. Toen probeerde hij wanhopig de zin te vinden in het gebied van de niet-rede, totdat voor degenen die Jaspers volgden, het probleem werd hoe men er zeker van kon zijn dat men ooit een laatste ervaring zou hebben die groot genoeg was (of zelfs als men er één had, hoe men er nog één zou kunnen krijgen), en het was niet mogelijk er zeker van te zijn.

De man die van dat punt af verder ging was een Engelsman - Aldous Huxley (1894-1963). Hij stelde het gebruik van drugs voor als oplossing. Hij zei dat we aan de gezonde mensen drugs moeten geven en dat zij dan waarheid kunnen vinden in hun eigen hoofd. Dan kunnen ze de existentiële ervaring hebben wanneer zij dat willen; zij hoeven niet te wachten in de hoop dat iets zal gebeuren. Hij stelde dit eerst als een theoretisch concept voor in *Brave new world* (1932), waarin hij deze zo belangrijke drug soma noemde. Hij koos deze naam met zorg uit, omdat in oosterse hindoe-mythen soma de drug was waardoor de goden bleven strijden. Door zo zijn hoop dat er betekenis voor het leven gevonden kon worden op het gebied van de niet-rede aan het oosterse denken te verbinden, opende Aldous Huxley al de deur voor wat de volgende stap zou zijn.

Later ging Huxley verder dan het theoretische concept in *Brave new world* en moedigde openlijk het gebruik van drugs aan in *The doors of perception* (1956) en in *Heaven and hell* (1956). En in *The humanist frame* (1961), onder redactie van zijn broer Julian Huxley (1887-1975), schreef Aldous het laatste hoofdstuk 'Human potentialities', waarin hij opnieuw met kracht het gebruik van drugs aanbeveelt om existentiële ervaringen te krijgen. Hij hield tot aan zijn dood aan deze opvatting vast. Hij liet zijn vrouw beloven dat ze hem LSD zou geven wanneer hij ging sterven, zodat hij zou sterven tijdens een trip. Het enige wat er voor Aldous Huxley en zijn volgelingen over was, was waarheid in iemands eigen hoofd. Met het idee van Huxley kwam tot zijn logische conclusie wat met de existentiële filosofen begonnen was - de individuele subjectiviteit van de mens probeert orde zowel als zin te geven, in tegenstelling tot de orde die gevormd wordt door wat objectief of wat buiten iemand is. De waarheid bevindt zich in iemands eigen hoofd. Het ideaal van de objectieve waarheid was er niet meer.

Deze nadruk op hallucinogene drugs werd door vele rock-groepen gedeeld, bijvoorbeeld Cream, Jefferson Airplane, Grateful Dead, Incredible String Band, Pink Floyd en Jimi Hendrix. Het meeste van hun werk dateert uit de tijd van 1965-1968. *Sergeant Pepper's Lonely Hearts Club Band* (1967) van de Beatles past ook hierin. Deze plaat is niet een serie losse songs, maar een volkomen eenheid, en een tijdlang was deze plaat uitzonderlijk populair bij jonge mensen in de gehele wereld. Hij gaf uitdrukking aan het wezen van hun leven, denken en voelen. Als een geheel was deze muziek het voertuig dat de drugcultuur en de daarmee gepaard gaande mentaliteit over grenzen bracht die voor andere middelen van communicatie bijna ondoordringbaar waren.

De volgende in het Westen geaccepteerde versie van leven op het gebied van de niet-rede was de religieuze ervaring van het hindoeïsme en het boeddhisme. Dit zoeken naar een niet-rationele betekenis voor het leven en de waarden is de centrale reden dat deze Oosterse religies tegenwoordig in het Westen zo populair zijn.

Goethe, Wagner en anderen hadden door hun vage pantheïsme de deur geopend voor het oosterse denken. Maar het kwam als een vloedgolf in het Westen met Huxley en de nadruk op de drugs. Jonge (en oudere) mensen probeerden de drugtrip en keerden zich toen tot de trip van de oosterse religies. Allebei zoeken ze waarheid in iemands eigen hoofd en allebei ontkennen ze de rede. In deze stroom was er ook de periode van de psychedelische rock, een poging deze ervaring zonder drugs te vinden, door het gebruik van een bepaald soort muziek. Dit was de periode van *Revolver* (1966) en *Strawberry fields forever* (1967) van de Beatles. In dezelfde periode en in dezelfde richting kwam Bob Dylan met *Blonde on Blond* (1966).

We zien dat er veel dingen in het gebied van de niet-rede geplaatst kunnen worden om een optimistische hoop te schenken. Het kan zelfs een zeer hoog ontwikkeld cultureel concept zijn. André Malraux (1901-) uit Frankrijk verkondigde dat de kunst ons de hoop zal geven op het vinden van een

zin voor het leven - niet de inhoud van de kunst, maar eenvoudigweg het feit dat er kunst bestaat. In *Les voix du silence* (1953) liet Malraux duidelijk zien dat hij goed begreep dat de moderne mens de mens geen absolute waarden heeft. Maar hij bood de kunst aan als hoop, een hoop van de niet-rede.

Heidegger veranderde in zijn laatste jaren van mening. Zijn vroegere existentialisme was te zwak gebleken en daarom probeerde hij een nieuwe benadering. Zijn latere boeken waren ondermeer *Einführung in die Metaphysik* (1953), *Zur Seinsfrage* (1956), *Was ist Philosophie?* (1956) en *Der Satz vom Grunde* (1957). Zijn nieuwe inzicht maakt hij in zijn kleine boek *Was ist Philosophie?* erg duidelijk. Volgens de latere Heidegger kan men hopen dat het universum (dat is het zijnde) zin heeft, omdat er een wezen (dat is de mens) is die spreekt. Voor hem was dit zijn uiteindelijke reden voor optimisme. 'Luister naar de dichter', vertelt hij ons in *Was ist Philosophie?* Niet de inhoud van wat de dichter zegt is belangrijk, omdat de dichters elkaar mogen tegenspreken, maar het feit dat er dichters bestaan.

We hebben ook een geweldige toename van de belangstelling voor het occulte gezien, als een hoop in de bovenverdieping. Hoewel er voor demonen in het concept van de moderne mens op de basis van zijn rede geen plaats is, hebben veel moderne mensen liever demonen dan dat ze moeten geloven in het idee dat alles in het heelal alleen maar één grote machine is. De mensen plaatsen het occulte in de bovenverdieping van de niet-rede in de hoop dat ze daardoor hun zin ontvangen, zelfs al is het een afschuwelijke zin. Nog een voorbeeld van wat er in het gebied van de niet-rede geplaatst kan worden, vinden we in het denken en de kunst van Salvador Dali (1904-). Aanvankelijk was Dali surrealist. Het surrealisme is het verenigen van Freuds concept van het bestaan van het onbewuste met dada - een vorm van kunst en leven waarin alles als absurd werd beschouwd. De stichters van de groep kozen deze naam in Zürich door een Frans woordenboek op te slaan en zomaar een woord te prikken dat toevallig het Franse woord voor hobbelpaard, Dada, bleek te zijn.

Na verloop van tijd verliet Salvador Dali het surrealisme, met zijn aanvaarding van het absurde - en begon zijn mystieke schilderijen te maken waarin Gala, zijn vrouw, het brandpunt werd in zijn sprong in het gebied van de niet-rede in de hoop betekenis te vinden. De eerste doorbraak in deze periode was zijn schilderij *A basket of bread*. In 1926 en 1945 had hij andere schilderijen gemaakt met deze zelfde titel; daarop waren manden met grof Spaans brood afgebeeld. Maar in 1945 gebruikte hij deze titel voor een schilderij van Gala met een borst ontbloot. Hij schreef haar naam op het schilderij; er kan geen misverstand aan bestaan wie zij is. Hij maakte haar zijn mystieke centrum. In sommige van zijn schilderijen beeldde hij haar drie of vier keer af, dikwijls waar Maria zou zijn verschenen in rooms-katholieke schilderijen. Een aantal van deze schilderijen bevindt zich in het New York Cultural Centre in New York City. Van deze tijd aan vertonen veel van zijn schilderijen deze mystieke sprong in het gebied van de niet-rede.

Dit was de periode van *Christ of St. John of the Cross* (1951), dat zich nu bevindt in de Glasgow Art Gallery, en *The sacrament of the Last Supper* (1945), nu in de National Gallery of Art in Washington. Dit zijn geen schilderijen van de historische Christus. Christus is hier een mystische figuur van de bovenverdieping geworden. Het is de sprong van Kierkegaard, tot uitdrukking gebracht in de schilderkunst. De Christus in de *The Last Supper* is een schimmige figuur door wie men heen kan zien naar het landschap er achter. De kleine bootjes zijn zichtbaar door zijn lichaam heen. Dit is niet een lichaam van vlees en bloed in de ruimte en de tijd. Deze ongrijpbare Christus die Dali schilderde, staat in scherp contrast tot de apostelen die in het schilderij normale lichamen hebben.

Dali legde in zijn interviews uit dat hij een mystieke betekenis en zin voor het leven gevonden had in het feit dat de dingen uit energie opgebouwd zijn in plaats van uit massa. Daarom was er voor hem een reden voor een sprong in het gebied van de niet-rede om hem de hoop op een zin te geven. Wat hem de absurditeit van het surrealisme deed ontsnappen is niet de rede en het is ook niet het christendom; het is een blinde sprong in het gebied van de niet-rede.

Men moet begrijpen dat er vanaf de komst van het Kierkegaardianisme een wijd verbreid concept van de dichotomie tussen de rede en niet-rede, zonder enig onderling contact, heeft bestaan. De benedenverdieping van de rede is volkomen geïsoleerd van het optimistische gebied van de niet-rede. De lijn die de rede van de niet-rede scheidt, is even ondoordringbaar als een betonnen muur van honderden meters dik, met prikkeldraad onder een elektrische stroom van 10.000 Volt er op. Er is geen onderling contact, geen osmose tussen de twee delen. De moderne mens leeft nu in een vol

komen dichotomie, waarin de rede tot wanhoop leidt. 'Beneden', in het gebied van de humanistische rede, is de mens een machine, heeft de mens geen betekenis. Er zijn geen waarden. En het optimisme van 'boven' over de zin en de waarde staat volkomen los van de rede. Daar is in het geheel geen plaats voor de rede; de rede is een outcast.

Deze scheiding in twee gebieden is de existentiële methodologie. Deze methodologie (en het bestaan van de dichotomie) is het watermerk van de moderne stroming van het humanistische denken. Als de mensen deze dichotomie eenmaal aanvaarden - waarbij de rede volkomen gescheiden is van de niet-rede - moeten zij het feit onder ogen zien dat allerlei dingen in het gebied van de niet-rede geplaatst kunnen worden. En het doet werkelijk niet terzake wat men daar plaatst, omdat de rede geen basis geeft voor een keuze tussen het één of het ander.

In aansluiting op het gesecculariseerde existentialisme van Sartre, Camus, Jaspers en Heidegger bracht het Kierkegaardianisme nog een andere vorm van existentialisme voort: het theologische existentialisme dat met Karl Barth (1886-1968) begon, vooral met zijn eerste commentaar (1919) op De brief aan de Romeinen van het Nieuwe Testament. We moeten grote bewondering hebben voor Karl Barth dat hij, als Zwitser die in Duitsland doceerde, zich duidelijk in het openbaar tegen het nationaal-socialisme uitsprak in de Barmer Verklaring van 1934. Jarenlang doceerde hij aan de universiteit van Bazel, schreef erg veel en had een zeer diepe invloed op de theologie en het intellectuele denken van deze generatie. Maar in zijn theologie maakte Karl Barth zijn eigen dichotomie en bracht de existentiële methodologie de theologie binnen.

In de middeleeuwen zagen we dat bepaalde humanistische elementen de Kerk binnenkwamen. Het wezen van de Reformatie was de verwijdering van deze elementen uit het onderwijs van de Kerk. Aan de andere kant ontwikkelde zich het humanistische denken in de Renaissance en dat ging in de Verlichting verder. De leringen van de Verlichting raakten wijd verspreid in de Duitse universiteiten, en in de 18e eeuw ontstond het theologisch rationalisme, dat in de 19e eeuw langzamerhand tot volle bloei kwam. Hoewel dus de Reformatie de Kerk bevrijd had van de humanistische elementen die in de middeleeuwen waren binnengeslopen, kwam een totalere vorm van humanisme de protestantse Kerk binnen, en heeft zich geleidelijk naar alle takken van de Kerk verspreid, de rooms-katholieke Kerk inbegrepen. Het concept van de mens die bij zichzelf begint, begon nu in theologische taal uitgedrukt te worden. Veel theologen aanvaardden de vooronderstellingen van het rationalisme. Zoals de Renaissance had geprobeerd Aristoteles en het christendom en later Plato en het christendom tot een synthese samen te brengen, probeerden deze mensen een synthese te maken van het rationalisme van de Verlichting en het christendom. Deze poging is vaak het religieuze liberalisme genoemd.

Het rationalistische theologische liberalisme van de 19e eeuw ontkende het bovennatuurlijke, maar probeerde toch aan de historische Jezus vast te houden door uit het Nieuwe Testament alle bovennatuurlijke elementen uit te wassen. Maar laten we opmerken dat zij functioneerden zoals de oudere gesecculariseerde denkers hadden gefunctioneerd: iets was of waar of niet waar. Het kon niet tegelijkertijd waar en onwaar zijn. Christus was bijvoorbeeld uit de doden opgestaan of niet.

Dit kwam tot een climax met het boek van Albert Schweitzer (1875-1965) *Geschiede der Leben-Jesus-Forschung* (1906) waarin hij probeerde vast te houden aan de Jezus van de geschiedenis. We moeten ons Schweitzer herinneren als een deskundige op het gebied van Bach en als een genie aan het orgel, en we dienen zeker zijn grote menslievendheid in Afrika niet te vergeten, maar helaas moeten we ons ook zijn plaats in de theologische stroom herinneren. De *Geschiede der Leben-Jesu-Forschung* (speciaal de conclusie van de tweede editie) toonde aan dat het onmogelijk is het Nieuwe Testament te zuiveren van het bovennatuurlijke en tegelijkertijd een historische Jezus over te houden. De rationalistische theologen konden de historische Jezus niet scheiden van de bovennatuurlijke gebeurtenissen die er aan Hem verbonden zijn. De geschiedenis en het bovennatuurlijke waren in het Nieuwe Testament te zeer met elkaar verweven. Als men iets van de historische Jezus wilde overhouden, moest men ook iets van het bovennatuurlijke meenemen. Als men al het bovennatuurlijke wegveegt, heeft men geen historische Jezus over. Albert Schweitzer zelf hield over wat dikwijls een poëtisch ethisch pantheïsme genoemd is.

Sinds de theologie de vooronderstelling van het rationalisme heeft aanvaard, heeft het, altijd een paar jaar later, de verschuivende vormen van het humanistische denken gevolgd. Toen dus het hu

manistische denken in het algemeen aanvankelijk optimistisch was over het ontdekken van de antwoorden op de grote vragen van het leven via de rede met de mens alleen als uitgangspunt, (maar met het Kierkegaardianisme verschoof naar het pessimisme en de existentiële methodologie en zijn dichotomie aanvaardde), zo deed ook de liberale theologie hetzelfde. Met Karl Barth werd de existentiële methodologie en de dichotomie in de theologie geaccepteerd. Nadat het oudere theologische liberalisme had gefaald, stapte Barth in het vacuum met zijn Kierkegaardiaanse theologie.

Karl Barth hield tot het eind van zijn leven vast aan de historisch-kritische benadering van de bijbel die ook de 19e-eeuwse liberale theologen hadden gehad, en was dus van mening dat de bijbel vele fouten heeft. Maar dan leerde hij dat er een religieus 'woord' uit tot ons doorbreekt. Dit was de theologische vorm van het existentialisme en de dichotomie. De existentiële methodologie was, met andere woorden, op de theologie toegepast. Dit betekende dat de theologie nu was toegevoegd aan alle andere dingen die in het gebied van de niet-rede waren geplaatst.

Volgend op de komst van de existentiële methodologie kwam de neo-orthodoxe existentialistische theologie op, die zegt dat de bijbel op het gebied van de rede fouten heeft maar niettemin een religieuze ervaring in het gebied van de niet-rede kan verschaffen. De neo-orthodoxe theologen geloven niet dat de bijbel waarheid geeft die in inhoudsvolle proposities gesteld kan worden, vooral met betrekking tot de kosmos en de geschiedenis, dat wil zeggen dat zij uitspraken doet die geverifieerd mogen en kunnen worden. En voor velen van hen geeft de bijbel ook geen morele absolute normen. Voor deze theologen gaat het niet om geloven in iets; het is geloven in geloof.

Maar dit brengt hen tenslotte er toe dat het woord God louter het woord God wordt, waarin geen zekere inhoud geplaatst kan worden. In dit opzicht zijn vele gevestigde theologen in dezelfde positie als George Harrison (1943-) (de vroegere gitarist van de Beatles) toen hij 'My sweet Lord' (1970) schreef. Veel mensen dachten dat hij tot het christelijk geloof was gekomen. Maar luister maar naar de woorden op de achtergrond: 'Krishna, Krishna, Krishna'. Krishna is een hindoe naam voor God. Deze song drukte geen inhoud uit, alleen maar een gevoel van religieuze ervaring. Voor Harrison waren de woorden Christus of Krishna hetzelfde. In feite was noch het woord noch de inhoud van het woord van enig belang.

Vele van de gevestigde theologen kwamen ook op het punt dat het woord God geen zekere inhoud meer had; maar men kan het woord God en andere religieuze woorden gebruiken als de basis voor inhoudsloze religieuze ervaringen waarin voor de rede geen plaats is. J.S. Bezzant (1897-) een 'Don' van Cambridge, gaf in het boek *Objections to Christian Belief* (1964) zijn mening over de neo-orthodoxe positie (hoewel hij zelf een ouderwetse liberaal is): 'Wanneer men mij zegt dat het juist de immuniteit voor bewijzen is die de christelijke boodschap beveiligd tegen de beschuldiging dat zij mythologisch is, antwoord ik dat immuniteit voor bewijs helemaal niets kan 'beschermen' behalve immuniteit voor bewijs, en noem onzin bij zijn naam'. Hij begreep de neo-orthodoxie zeer goed.

Omdat de nieuwe liberale theologie zegt dat de bijbel niet te maken heeft met de kosmos of de geschiedenis, heeft het geen werkelijke basis voor het toepassen van de waarden van de bijbel in een historische situatie, noch op het gebied van de moraal noch op dat van het recht. Alles wat religieus is, bevindt zich in het gebied van de niet-rede, en omdat er daar geen plaats voor de rede is, is er geen ruimte voor discussie; er zijn alleen maar willekeurige uitspraken. Immanuel Kant kon de noumenale en de fenomenale wereld niet bij elkaar brengen, en de nieuwe theoloog heeft geen logische manier om zijn persoonlijke willekeurige waarden in de historische situatie binnen te brengen. Of om het op een andere manier te zeggen: Sartre zei dat we ons in een absurde wereld kunnen pennen door een daad van de wil; maar omdat, zoals we zagen, de rede geen plaats hierin heeft, kunnen we zowel mensen helpen als kwaad doen. Omdat de uitspraken van deze theologie over de moraal of het recht willekeurig zijn, kunnen zij eveneens volkomen omgekeerd worden.

De nieuwe theologen hebben ook geen manier om te verklaren waarom het kwaad bestaat, en dus zitten zij met hetzelfde probleem dat de hindoe filosofen hebben; dat wil zeggen dat zij uiteindelijk moeten zeggen dat alles wat is gelijkelijk in God is. In het hindoe denken is één van de manifestaties van God Kali, een vrouwelijke representatie van God die tanden en schedels om haar nek heeft hangen. Waarom stellen hindoes God zo voor? Omdat volgens hen alles wat nu bestaat, een deel is van wat altijd geweest is, een deel van dat wat de hindoes 'God' zouden noemen - en daarom is

wreedheid gelijk aan niet-wreedheid. De moderne humanistische mens in zowel zijn wereldlijke als zijn religieuze vorm is op hetzelfde afschuwelijke punt aangekomen. Beide hebben geen uiteindelijke grond om te zeggen wat goed en wat kwaad is en waarom men niet-wreedheid zou moeten kiezen in plaats van wreedheid.

Paul Tillich (1886-1965) van Harvard Divinity School was een van de vooraanstaande neo-orthodoxe theologen. Een student vertelde mij dat toen Tillich vlak voor zijn dood in Santa Barbara in Californië gevraagd werd: 'Bid u wel?' hij antwoordde: 'Nee, maar ik mediteer'. Hij had alleen nog het woord God over met geen enkele zekerheid dat er iets meer was dan alleen maar het woord of dat het woord iets meer was dan het pantheïstische pan-alles-isme. De God-is-dood theologie die op Tillich volgde, trok de logische conclusie dat als we alleen nog maar het woord God over hebben, er geen reden is om niet het woord zelf weg te strepen.

Maar voor vele moderne liberale theologen (zelfs als ze niet zeggen dat God dood is) zijn bepaalde andere dingen dood. Omdat ze niet aanvaarden dat God in de bijbel en in de openbaring in Christus aan de mens waarheid heeft gegeven die uitgedrukt kan worden in proposities, is voor hen alle inhoud over God dood en alle verzekering van een persoonlijk God is dood. Wat men over heeft, is alleen nog de connotatie van religieuze woorden zonder inhoud en de emotie die bepaalde religieuze woorden nog steeds oproepen - en dat is alles.

De volgende stap is dat deze sterk motiverende religieuze woorden uit ons religieuze verleden, maar gescheiden van hun oorspronkelijke inhoud en context in de bijbel, vervolgens worden gebruikt voor manipulatie. De woorden werden een banier die de mensen konden grijpen en waarmee ze in elke willekeurige richting konden lopen - of het nu het losmaken is van de seksuele moraal van zijn historische christelijke positie gebaseerd op de leer van de bijbel en van Christus, of op het gebied van juridische en politieke manipulatie.

De moderne mens en de moderne theologie zijn bij hun poging om van de mens alleen uit te gaan, aangekomen waar ook de briljante Duitse filosoof Friedrich Nietzsche (1844-1900) belandde. Nietzsche zei al in de tachtiger jaren van de vorige eeuw, als eerste, op de moderne manier, dat God dood is, en hij begreep heel goed waar de mensen eindigen als zij dit zeggen. Als God dood is, dan is alles waarvoor God een antwoord en betekenis geeft, dood. En dit is waar, of het nu een gesecculariseerd mens of een moderne theoloog is die zegt: 'God is dood'. Het is evenzeer waar voor hem die zegt: 'God is dood', als voor wie zich verzet tegen die theologen die zeggen dat God dood is, maar zelf doorgaan met het gebruiken van een existentiële methodologie. Hij zit zelf met het feit dat alle inhoud over God dood is en alle verzekering van God als een persoonlijk wezen dood is. Het uiteindelijke resultaat is hetzelfde.

Ik ben er van overtuigd dat toen Nietzsche naar Zwitserland kwam en krankzinnig werd, dit niet kwam door zijn geslachtsziekte, hoewel hij die inderdaad had. Het was veeleer omdat hij begreep dat krankzinnigheid het enige filosofische antwoord is als de oneindige-persoonlijke God niet bestaat.

Het prachtige dorp Sils Maria in de Zwitserse Engadine, waar Nietzsche zijn zomers doorbracht en veel werkte in de jaren 1881-1888, ken ik goed. Zijn huis is er nog. En op het schitterende schiereiland Chasté is een citaat van Nietzsche op een grote rots aangebracht:

O mens! Sla acht
Op wat de donkere middernacht zegt:
Ik sliep, ik sliep - ik ontwaakte uit diepe dromen:
De wereld is diep - en diepzinniger dan de dag zou hebben gedacht.
Diepzinnig in haar pijn -
- diepzinniger dan hartepijn,
de smart spreekt; ga voort.
Maar alle plezier zoekt eeuwigheid -
een diepe en diepzinnige eeuwigheid.

Omgeven door de schitterende natuur kende Nietzsche de spanning en de wanhoop van de moderne mens. Als er geen persoonlijk God is, is alles dood. Maar de mens, omdat hij waarachtig mens is (wat hij verder ook over zichzelf zegt), roept om een zin die alleen gevonden kan worden in het

bestaan van de oneindige-persoonlijke God, die niet heeft gezwegen maar heeft gesproken, en in het bestaan van een persoonlijk leven dat doorgaat in de eeuwigheid. Dus zijn de woorden van Nietzsche diepzinnig: 'Maar alle plezier zoekt eeuwigheid - een diepe en diepzinnige eeuwigheid'.

Zonder de oneindige-persoonlijke God is alles wat de mens kan doen, het maken van 'systemen', zoals Nietzsche duidelijk maakt. De mens kan een soort structuur oprichten, een soort beperkt raamwerk waarin hij woont, en zichzelf in dat raamwerk opsluiten zonder verder te kijken. Hij kan dat op velerlei wijzen doen. Hij kan nobel en op idealistische wijze spreken over het hoogste goed voor het grootste aantal. Of hij kan een geleerde zijn die zich concentreert op een klein punt van wetenschap zodat hij niet hoeft na te denken over de grote vragen, zoals de vraag waarom er überhaupt dingen bestaan. Of hij kan sportsman zijn die zich jarenlang concentreert op het verhogen van zijn snelheid met een fractie van een seconde. Of het kan ook gemakkelijk een theologisch woordspel zijn binnen de structuur van de existentiële methodologie. Dat is waar de moderne mens, bouwend op uitsluitend zichzelf, is aangekomen, en dat is waar hij nu is.

10 DE MODERNE KUNST, MUZIEK, LITERATUUR EN FILM

Het moderne pessimisme en de moderne fragmentatie hebben zich op drie verschillende manieren onder de mensen van onze eigen cultuur en onder allerlei volken in de hele wereld verbreid. Geografisch gesproken heeft het zich van het vasteland van Europa verbreid naar Engeland en is het na een tijd de Atlantische Oceaan overgesprongen naar de Verenigde Staten. Cultureel gesproken verbreidde het zich in de richting van de verschillende disciplines vanuit de filosofie naar de kunst, naar de muziek, naar de algemene cultuur (de roman, poëzie, het drama, de film) en naar de theologie. Sociologisch gesproken verspreidde het zich van de intellectuele naar de ontwikkelde mensen en dan via de massamedia naar iedereen.

Bij de sociale verspreiding heeft het moderne pessimisme een bepaalde leeftijdsgroep van de middenklasse geïsoleerd gelaten, die nog steeds op de oude manier dacht. Hoewel velen in de groep geen voldoende basis hadden om dat te doen, gingen zij toch, vanwege een zekere traagheid, door met handelen alsof de waarden inderdaad voor hen bestonden. Maar toen hun kinderen opgroeiden, werden de kinderen geïnfecteerd met de nieuwe gedachte en ontstond de generatiekloof. De leden van de nieuwe generatie zagen dat vele van hun ouders geen basis hadden voor de waarden waarin zij zeiden te geloven. Vele ouders werden slechts door een dode traditie geleid; zij handelden grotendeels uit gewoonte.

Bij het voortschrijden van de tijd zijn de mensen in de westerse cultuur omsingeld geraakt door een bijna monolithische consensus. Dat wil zeggen dat dezelfde fundamentele dichotomie - waarin de rede tot pessimisme leidt en alle optimisme zich in het gebied van de niet-rede bevindt - ons aan alle kanten omgeeft en vanuit bijna iedere hoek op ons afkomt. In de verschillende disciplines werd dit perspectief allereerst onderwezen in de filosofie, waarover we al uitvoerig gesproken hebben. Toen werd het via de kunst doorgegeven, toen via de muziek, toen door de algemene cultuur en tenslotte door de theologie.

Na de filosofie werd de kunst het tweede voertuig. In de kunst werd de weg bereid door een opmerkelijke eigenaardigheid in de manier waarop de naturalisten schilderden. Men komt naar het schilderij en ziet wel wat de kunstenaar afbeeldt, maar aan de andere kant vraagt men zich af: 'Heeft wat ik hier bekijk enige betekenis?' De kunst was steriel geworden.

De doorbraak kwam met de impressionisten Claude Monet (1840-1926) en Pierre Auguste Renoir (1841-1919), die spoedig gevolgd werden door Camille Pissarro (1830-1903), Alfred Sisley (1839-1939) en Edgar Degas (1834-1917) die stuk voor stuk grote kunstenaars waren. Deze mannen schilderden alleen wat hun ogen waarnamen, maar dit liet de vraag open of er een werkelijkheid bestaat achter de lichtgolven die het oog bereiken. Na 1885 trok Monet de logische conclusie, en toen begon bij hem de werkelijkheid de neiging te krijgen een droom te worden. We kunnen bijvoorbeeld denken aan Monets serie populieren, bijvoorbeeld Populieren in Giverny, Zonsopgang (1888), nu in het Museum voor Moderne Kunst in New York, en Populieren in Epte (1890), nu in de Tate Gallery in Londen. Toen de werkelijkheid de neiging kreeg een droom te worden, viel het impres

sionisme als beweging uit elkaar. Met het impressionisme was de mogelijkheid geopend dat de kunst het voertuig van het moderne denken zou worden.

Toen kwamen de post-impressionisten die probeerden de weg terug te vinden naar de werkelijkheid, naar het absolute achter de afzonderlijke dingen. Zij voelden het verlies van het universele, probeerden het probleem op te lossen en faalden uiteindelijk. Dat wil niet zeggen dat deze schilders altijd bewust hun levensfilosofie schilderden, maar in hun werk als geheel werd hun wereldbeschouwing dikwijls zichtbaar. De grote post-impressionisten waren Paul Cézanne (1839-1906), Vincent van Gogh (1853-1890), Paul Gauguin (1848-1903) en Georges Seurat (1859-1891).

Deze mannen hadden grote talenten als schilders en sommige van hun schilderijen hebben grote schoonheid. Als men de brieven van Vincent van Gogh leest, moet men huilen om de pijn van deze gevoelige man. Maar we moeten ook wijzen op hun plaats in de cultuur waarbij hun kunst het voertuig werd voor de opvatting van de moderne mens van de fragmentatie van de waarheid en het leven.

Zoals de filosofie van de eenheid naar een fragmentatie was gegaan, wordt deze fragmentatie ook zichtbaar op het gebied van de schilderkunst. De fragmentatie die men in de schilderijen van het post-impressionisme kan zien, loopt parallel aan het verlies van de hoop op een eenheid van kennis in de filosofie. Het was niet alleen maar een nieuwe techniek van schilderen. Het gaf uitdrukking aan een wereldbeschouwing. Cézanne reduceerde de natuur tot wat hij haar fundamentele geometrische vormen beschouwde. Hierin was hij op zoek naar iets universeels dat alle soorten afzonderlijke dingen in de natuur samen kon voegen. Niettemin gaf dit de natuur een gefragmenteerd, gebroken uiterlijk. In *De baders* (c.1905), nu in de National Gallery in Londen, is er veel frisheid en vitaliteit. In dit schilderij gaf Cézanne niet alleen de natuur het uiterlijk van een verbrokkelde realiteit, maar de mens zelf. Ook de mens werd voorgesteld als gefragmenteerd.

Van dit punt aan kon men voortgaan naar het extreme ultra natuurlijke naturalisme, zoals de fotorealisten, of naar de extreme vrijheid, waarbij de werkelijkheid zo gefragmenteerd wordt dat hij verdwijnt en de mens zijn eigen persoonlijke wereld kan maken. In 1912 schreef de abstracte expressionistische schilder Wassily Kandinsky (1866-1944) een artikel onder de titel 'About the question of form' (over de vraag van de vorm) in *The blue cedar* waarin hij zei dat er, omdat de oude harmonie (de eenheid van kennis) verloren was gegaan, slechts twee mogelijkheden overbleven, extreem naturalisme of extreme abstractie. Beide waren volgens hem hetzelfde.

Gertrude Stein (1874-1946), een Amerikaans schrijfster die in Parijs woonde, was in deze tijd belangrijk. In haar huis ontmoetten veel kunstenaars en schrijvers elkaar en spraken over deze dingen; in hun gesprekken ontwikkelden zij de nieuwe ideeën - velen van hen lang voordat zij persoonlijk beroemd werden. Picasso maakte in haar huis kennis met Cézanne.

Pablo Picasso (1881-1973) bracht de fragmentatie van Cézanne samen met het concept van de edele wilde van Gauguin, en voegde daar de vorm van de Afrikaanse maskers aan toe die juist in Parijs populair waren geworden. Met dit mengsel schilderde hij *Les Demoiselles D'Avignon* (1906-1907). Dit schilderij, dat zich nu in het Museum voor Moderne Kunst in New York bevindt, betekende de geboorte van de 'moderne kunst'.

Bij grote kunst past de techniek bij de wereldbeschouwing van de schilder, en deze nieuwe techniek van de fragmentatie past bij de wereldbeschouwing van de moderne mens. De techniek drukte zeer goed het concept van een verbrokkelde wereld en een verbrokkeld mens uit. Wat David Douglas Duncan (1916-) in zijn boek *Picasso's Picassos* (1961) zegt over een bepaalde serie schilderijen in Picasso's privé collectie, is in zekere zin een samenvatting van veel van Picasso's werk: 'Natuurlijk, niet een van deze schilderijen was echt een portret, maar zijn profetie van een geruïneerde wereld'. Het was een volkomen breuk met de Renaissance die gebaseerd was op de humanistische hoop van de mens. In *Les Demoiselles D'Avignon* waren de mensen minder dan mensen; de menselijkheid was verloren gegaan.

Maar het is fascinerend te zien dat Picasso niet werkelijk met dit verlies kon leven. Toen hij op Olga verliefd werd, en later op Jacqueline, schilderde Picasso hen niet consequent op een verbrokkelde manier. Integendeel, op belangrijke momenten in zijn verhouding schilderde hij hen met al zijn genie zoals ze werkelijk waren met al hun menselijkheid. Hij had vele maîtresses, maar dit

waren de twee vrouwen waarmee hij getrouwd is geweest. Het is interessant dat Jacqueline één van deze schilderijen in haar privé zitkamer had hangen. Duncan zegt over dit prachtige schilderij: 'Hachelijk hangend aan een oude spijker aan één van de muren van de zitkamer op de tweede verdieping van La Californie (het huis van Picasso en Jaqueline) overheerst een portret van Jacqueline Picasso. De kamer is haar domein ... Het is geschilderd in olie met houtskool en zij heeft het schilderij altijd bij zich gehad, van zeer kort nadat zij en de maestro elkaar leerden kennen ... Ze houdt er erg van en wil het dicht bij zich hebben'. Ook wanneer Picasso zijn kinderen schilderde toen zij jong waren, week hij dikwijls af van zijn gebroken, gefragmenteerde techniek.

Ik zeg bepaald niet dat er in de technieken van de moderne kunst nooit menselijkheid of tederheid aanwezig is, maar dat bij het ontwikkelen van deze technieken, de menselijkheid in toenemende mate werd verbrokken - zoals we bijvoorbeeld bij Marcel Duchamp zullen zien. De kunstenaars brachten het idee van een fragmentarische werkelijkheid over op het canvas. Maar tegelijkertijd realiseerden de kunstenaars, als gevoelige mensen, zich waar deze verbrokkelde werkelijkheid de mens zou leiden, dat is naar de absurditeit van alle dingen.

Hans Arp (1887-1966), de beeldhouwer, schreef een gedicht dat is opgenomen in het laatste nummer van het blad *De Stijl*, dat werd gepubliceerd door De stijl groep van kunstenaars onderleiding van Piet Mondrian en Theo van Doesburg. Mondrian (1872-1944) was de meestbekende kunstenaar uit deze school. Hij was niet uit de dadaschool die het absurde aanvaardde en portretteerde. Mondrian hoopte integendeel het absolute te schilderen. Hans Arp was echter een dadaïst. Zijn gedicht 'Fur Theo van Doesburg' luidt vertaald als volgt:

Het hoofd naar beneden
de benen naar boven
tuimelt hij in het bodemloze
waar hij uitkwam

Hij heeft geen eer meer in zijn lijf
hij neemt geen hap meer van een maal
hij beantwoordt geen groet
en is niet trots als hij bewonderd wordt

Het hoofd naar beneden
de benen naar boven
tuimelt hij in het bodemloze
waar hij uitkwam

Als een bord met haren bedekt
als een vierpotige zuigende stoel
zoals een dove echoschacht
half-vol half-leeg

Het hoofd naar beneden
de benen naar boven
tuimelt hij in het bodemloze
waar hij uitkwam

De logische conclusie die het dadaïsme trok was de notie dat alles door toeval is ontstaan; het resultaat was de uiteindelijke absurditeit van alles, de menselijkheid inbegrepen.

De man die misschien het duidelijkste en het meest bewust dit begrip van de absurditeit van alle dingen liet zien, was Marcel Duchamp (1887-1967). Hij ontwikkelde het concept van de fragmentatie verder in *Naakt dat van een trap af komt* (1912), waarvan een versie nu in het Philadelphia Museum of Art hangt - een schilderij waarin de mens volkomen verdwenen is. Het toeval en het verbrokkelde concept van wat is leidt tot de devaluatie en absurditeit van alle dingen. Alles wat men overhield, was een verbrokkelde opvatting van een leven dat in al zijn delen absurd is. Duchamp begreep dat de absurditeit van alle dingen ook de absurditeit van de kunst zelf insloot. Zijn 'readymades' konden elk voor de hand liggend voorwerp zijn, waaronder hij eenvoudigweg zijn handte

kening zette. Het kon het wiel van een fiets of een urinaal zijn. Aldus werd de kunst zelf absurd verklaard.

De historische stroom gaat als volgt: De filosofen vanaf Rousseau, Kant, Hegel en Kierkegaard hebben hun hoop op een eenheid van kennis verloren, en geven een verbrokkeld concept van de werkelijkheid; dan schilderen de kunstenaars op die manier. Het waren echter de kunstenaars die als eersten begrepen dat het einde van deze opvatting de absurditeit van alle dingen was. In de tijd gezien volgden deze kunstenaars de filosofen, zoals het in de Renaissance Thomas van Aquino was waarop eerst de schilders (Cimabue en Giotto) en daarna de schrijvers (Dante) volgden. Dit was dezelfde volgorde waarin het concept van de verbrokkelde werkelijkheid in de 20e eeuw verbreid werd. De filosofen formuleerden eerst intellectueel wat de kunstenaars later uitbeeldden. Jackson Pollock (1912-1956) is misschien het duidelijkste voorbeeld in de Verenigde Staten van een schilder die bewust in zijn werk wil verkondigen dat alles toeval is. Hij legde zijn canvassen horizontaal op de grond en liet er verf op druipen vanuit opgehangen blikken die er overheen schommelden. Zijn schilderijen werden aldus een product van het toeval. Maar wacht even! Is er niet een orde in de lijnen van de verf op zijn doeken? Ja, omdat het niet werkelijk toeval was waardoor zijn doeken vorm kregen! Het heelal heeft nu eenmaal orde. Daarom volgden de lijnen van de verf de orde van het heelal zelf. Het heelal is niet wat deze schilders er van zeiden.

De derde wijze waarop de idee verspreid werd, was via de muziek. Dit vond eerst plaats in de klassieke muziek, hoewel later veel van dezelfde elementen in de populaire muziek, zoals de rock, terugkwamen. In de klassieke muziek zijn twee stromingen hierbij betrokken: De Duitse en de Franse.

De eerste verschuiving in de Duitse muziek kwam met de laatste kwartetten van Beethoven, gecomponeerd in 1825 en 1826. Deze waren zeker niet wat we 'modern' zouden noemen, maar ze betekenen een verschuiving ten opzichte van de muziek van voor die tijd. Leonard Bernstein (1918-) spreekt over Beethoven als over de 'nieuwe kunstenaar - de kunstenaar als priester en profeet'. Joseph Machlis (1906-) zegt in zijn *Introduction to contemporary music* (1961): 'Schönberg nam de laatste kwartetten van Beethoven als zijn uitgangspunt'. En Strawinsky zei: 'Deze kwartetten zijn de hoogste artikelen van mijn muzikaal geloof (wat een langer woord is voor liefde, natuurlijk), even onmisbaar voor de betekenis van de kunst ... als de temperatuur is voor het leven'.

Beethoven werd gevolgd door Wagner (1813-1883); toen kwam Gustav Mahler (1860-1911). Leonard Bernstein zegt in de Norton Lectures aan de universiteit van Harvard in 1973 over Mahler en speciaal over Mahlers 9e symfonie: 'Onze eeuw is de eeuw van de dood en Mahler is onze muzikale profeet ... Als Mahler dit wist (de persoonlijke dood, de dood van de tonaliteit en de dood van de cultuur) en als zijn boodschap zo duidelijk is, hoe zien wij, die dat ook weten, kans in leven te blijven? Waarom zijn we nog steeds hier, worstelend om verder te gaan? We staan nu oog in oog met de waarlijk allerlaatste dubbelzinnigheid, die de menselijke geest is - de meest fascinerende dubbelzinnigheid van alle ... We leren onze sterfelijkheid te aanvaarden; toch volharden we in ons zoeken naar onsterfelijkheid ... Deze allerlaatste dubbelzinnigheid kunnen we horen in de finale van Mahlers *Negende*'. Merk op hoe dicht dit komt bij het gedicht van Nietzsche op pagina 126. Dit is de positie van de moderne mens. Hij is in zijn gedachten gekomen tot de positie van de dood van de mens, maar hij kan er niet mee leven, want het beschrijft niet wat hij is.

Toen kwam Schönberg (1874-1951) en met hem komen we in de muziek terecht die een voertuig voor het moderne denken was. Schönberg verwierp de traditie in de muziek volkomen en vond het '12-tonig stelsel' uit. Dit was 'modern' in de zin dat het een voortdurende variatie was zonder oplossing. Dit vormt een scherp contrast met Bach die, op zijn bijbels fundament, grote verscheidenheid had maar altijd tot oplossing en een rustpunt kwam. Dit was het geval omdat Bach als christen geloofde dat er zowel voor ieder persoonlijk leven als voor de geschiedenis een oplossing is. Er zijn niet alleen vragen, maar ook antwoorden. Zoals de muziek die uit de bijbelse leer van de Reformatie voortkwam, bepaald werd door die wereldbeschouwing, zo bepaalt de wereldbeschouwing van de moderne mens de moderne muziek.

Enkele van Schönbergs leerlingen waren Alban Berg (1885-1935), Anton Webern (1883-1945) en John Cage (1912-). Ieder zette deze lijn van het ontbreken van een oplossing op zijn eigen wijze voort. Donald Jay Grout (1902-) spreekt over Schönberg en Berg in *A history of western music* ...

geïsoleerd, hulpeloos in de greep van krachten die hij niet begrijpt, ten prooi aan innerlijk conflict, spanning, onrust en vrees'. Men kan begrijpen dat een muziek zonder oplossing een passende uitdrukking is van de plaats waar de moderne mens terecht is gekomen.

In zijn *Introduction to contemporary music* zegt Joseph Machlis over Webern dat zijn manier van het voortdurend veranderen van de ritmische frase aan zijn muziek een ondefinieerbare kwaliteit van onzekere suspensie geeft. Machlis voegt daar aan toe dat Karlheinz Stockhausen (1928-), en de Duitse Keulse school in het algemeen, bij Webern aansluit in het samenstellen van een elektronische muziek die 'op elektronische wijze klanken genereert, vervormt en manipuleert'. Stockhausen publiceerde de eerste partituur voor elektronische muziek in zijn *Electronic Studies*. Hij hield zich veel bezig met de vraag van het element van het toeval bij het componeren. Zoals we zullen zien is er hier een overeenkomst met het werk van John Cage, die we hieronder nader zullen bezien. Maar laten we eerst naar de Franse stroming kijken.

De Franse verschuiving begon met Claude Debussy (1862-1918). Zijn richting was meer die van fragmentatie. Velen van ons genieten erg van de muziek van Debussy, maar hij opende de deur naar de fragmentatie in de muziek en heeft de meeste latere componisten beïnvloed, niet alleen in de klassieke muziek maar ook in de populaire muziek en de rock. Zelfs de muziek die één van de rijkdommen van Amerika is - de zwarte jazz en de zwarte spirituals - werd geleidelijk aan gefiltreerd.

Het is de moeite waard opnieuw te zeggen dat deze fragmentatie in de muziek parallel loopt aan de fragmentatie die optrad in de schilderkunst. En laten we opnieuw zeggen dat dit niet alleen maar veranderingen in techniek waren; zij waren een uitdrukking van een wereldbeschouwing en werden een voertuig om die wereldbeschouwing aan massa's mensen over te dragen, die de pure filosofische geschriften nooit zouden hebben aangeraakt.

John Cage verschaft waarschijnlijk het duidelijkste voorbeeld van wat de verschuiving in de muziek betekent. Cage geloofde dat het heelal een heelal van toeval is, en om dit uit te drukken, produceerde hij muziek bij toeval. Hij probeerde dit zeer consequent te doen. Hij gooide bijvoorbeeld soms een munt op om te besluiten wat de muziek moest worden. Op andere momenten stelde hij een machine op die een orkest door toevallige bewegingen moest leiden, zodat het orkest niet kon weten wat er op het volgende moment moest gebeuren. Er was dus geen orde. Of hij liet een orkest dirigeren door twee dirigenten die door een tussenwandje van elkaar gescheiden waren, zodat het resultaat volkomen verwarring was. Opnieuw is er een nauwe betrekking met de schilderkunst; in 1947 maakte Cage een compositie die hij *Music for Marcel Duchamp* noemde. Maar het geluid dat door de toevalsmuziek van Cage geproduceerd werd, was altijd alleen maar lawaai. Zijn muziek was soms alleen maar samengesteld uit de stilte (slechts onderbroken door toevallige geluiden uit de omgeving), maar zodra hij zijn toevalsmethoden gebruikte, was het resultaat puur lawaai.

Maar Cage liet ook zien dat men niet op zo'n basis leven kon, dat het concept van toeval van het heelal niet bij het heelal, zoals het werkelijk is, past. Cage is zeer deskundig op het gebied van de mycologie, de wetenschap van de paddestoelen, en hij zei zelf: 'Ik werd me bewust dat ik spoedig dood zou zijn als ik de paddestoelen vanuit dezelfde op het toeval afgestemde instelling zou benaderen als de muziek'. Bij het plukken van paddestoelen kan men niet maar doen wat men wil. Zijn theorie over het universum kwam niet overeen met het universum dat bestaat.

Al deze door het toeval gecreëerde muziek, die lawaai tot resultaat heeft, vormt een sterk contrast met de vliegtuigen die op onze vliegvelden staan of door de lucht glijden. Een vliegtuig wordt zorgvuldig gevormd; het is ordelijk (en velen vinden vliegtuigen ook mooi). Dit staat in sterk contrast met de verintellectualiseerde kunst die beweert dat het universum uit toeval bestaat. Waarom wordt het vliegtuig zorgvuldig gevormd en is het ordelijk, en is wat Cage produceerde louter lawaai? Eenvoudigweg omdat een vliegtuig moet passen in de ordelijke lijnen van het universum, anders kan het niet vliegen!

Sir Archibald Russel (1905-) was de Engelse ontwerper van de Concorde. In een interview voor de Europese editie van *Newsweek* (16 februari 1976) werd hem de vraag gesteld: 'Veel mensen vinden dat de Concorde in zijn ontwerp een kunstwerk is. Hebt u bij het ontwerpen aandacht besteed aan de esthetische verschijning ervan?' Zijn antwoord was: 'Wanneer men een vliegtuig ontwerpt, moet men zo dicht mogelijk bij de wetten van de natuur blijven. Je speelt met de wetten van de natuur en

je probeert ze niet te schenden. Onze ideeën over schoonheid hebben toevallig alles te maken met de natuur. Iedere vorm en lijn van de Concorde is zo gemaakt dat hij past bij de natuurlijke voortgang zoals die door de wetten van de natuur gegeven is. Daarom betwijfel ik dat het Russische supersonische vliegtuig plagiaat is. De Russen hebben met dezelfde door de natuur opgelegde fundamentele fenomenen te maken als wij’.

De muziek van Cage en de wereldbeschouwing waarvan zij het voertuig is, passen niet in het universum dat er is. Het heelal is niet wat Cage in zijn muziek en Pollock in zijn schilderkunst ervan zegt. We moeten er aan toevoegen dat de muziek van Cage evenmin past bij wat de mensen zijn. Zij moest in toenemende mate spectaculair worden om de belangstelling vast te houden; een naakte cellist heeft bijvoorbeeld de muziek van Cage onder water gespeeld.

Een verdere vraag is: is deze kunst werkelijk kunst? Is het niet alleen maar een filosofische, intellectuele uitspraak, los van de volheid van wie de mensen zijn en de volheid van wat het heelal is? Hoe meer het de neiging heeft alleen maar een intellectuele uitspraak te zijn, in plaats van een kunstwerk, hoe meer het anti-kunst wordt.

Het vierde voertuig voor deze ideeën is wat ik zal aanduiden als de algemene cultuur. Hiermee bedoel ik de poëzie, de roman, het drama en het theater. In de Anglo-Saksische wereld werd het in de poëzie geïntroduceerd door T.S. Elliot (1888-1965) in het gedicht ‘The waste land’ dat in 1922 werd gepubliceerd. Door dit gedicht opende hij de deur naar de moderne poëzie zoals Picasso de weg naar een gefragmenteerd concept van het leven had geopend met zijn schilderij *Les Femmes d’Alger*. Het is interessant te zien dat toen Elliot later christen werd, zijn wijze van schrijven, hoewel het niet ‘ouderwets’ werd, veranderde. We zullen later in dit hoofdstuk andere elementen van de algemene cultuur bespreken, vooral de specifiek 20e-eeuwse kunstvorm - de film. De populaire muziek, zoals de elementen van de rock, brachten het concept van een gefragmenteerde wereld over aan jonge mensen van de gehele wereld - optimisme bleef alleen bestaan in het gebied van de niet-rede. En de poëzie, het drama, de roman en speciaal de film bracht deze ideeën naar de grote massa op een wijze die de andere voertuigen die we besproken hebben, overtrok.

Dit alles geeft ons vandaag de dag een bijna monolithische consensus, een bijna verenigde stem die ons een gefragmenteerd concept van het universum en van het leven toeschreeuwt. En omdat het van alle kanten en met vele stemmen op ons afkomt, is het moeilijk er niet door geïnfiltreerd te worden. Wij en onze kinderen krijgen deze boodschap nu van alle kanten - van de kunst, de muziek, de algemene cultuur, de moderne theologie, de massamedia en dikwijls zelfs de stripverhalen. Misschien heeft de bioscoop vooral in de zestiger jaren deze boodschap wel het widest verspreid. Maar om zijn unieke bijdrage te begrijpen, moeten we eerst andere ontwikkelingen in de filosofie beschouwen.

De formele filosofie als zodanig heeft voor de moderne mens niet veel aantrekkingskracht. Zoals we hebben gezien heeft de moderne moderne wetenschap de epistemologische basis van de vroegere wetenschap terzijde gesteld - deze vroegere basis was dat de mens dingen over het universum te weten kan komen door de rede, omdat de wereld door een redelijk God geschapen was. Toen deze christelijke basis werd verworpen, probeerden de geleerden de filosofie van het positivisme tot de filosofische basis voor hun kennis te maken.

Het positivisme was in de eerste helft van de 19e eeuw door de Franse filosoof Auguste Comte (1798-1857) uitgewerkt en werd door Herbert Spencer (1820-1903) ontwikkeld als de basis voor de wetenschap. Het positivisme is verwant aan het empiricisme van John Locke (1632-1704) en het is een naïeve filosofie die in de grond der zaak zegt dat je naar een voorwerp kijkt en daar is het. De gegevens die je bereiken via je zintuigen stellen je in staat het voorwerp op een ongecompliceerde manier te kennen.

Maar een aantal jaren geleden begonnen de mensen te begrijpen dat de wetenschap niet werkelijk met volkomen objectiviteit naar een voorwerp kijkt. In het *Journal of the Franklin Institute* (1936) wijst Albert Einstein er op dat de mens een keuze maakt uit de massa’s indrukken die zijn zintuigen opvangen. Er is dus bij het wetenschappelijk proces een subjectief element. Michael Polanyi (1891-1976), die tot 1958 doceerde aan de universiteit van Manchester en sinds die tijd aan vele andere universiteiten, vernietigde in zijn boek *Personal knowledge: towards a post-critical philosophy*

(1958) de naïeve opvatting van het positivisme. Polanyi wees er op dat de waarnemer er altijd is en altijd zijn conclusies trekt, hij is nooit helemaal neutraal.

En hiermee is het positivisme niet langer een levensvatbare basis voor het kennen. In de natuurwetenschap stelt de mens het experiment op; met zijn nooit geheel objectieve denken maakt hij zijn waarnemingen en trekt hij zijn conclusies. Het positivisme dat ik kende toen ik jonger was, dat zo ontzettend sterk was in de universiteiten van Europa en Amerika, is nu dood. De mensen die deze opvatting hebben, zijn niet meer zo zeker van de relatie tussen henzelf en het voorwerp dat zij observeren.

Er is nog een diepzinnig bezwaar tegen het positivisme, namelijk dat er op de basis van dit filosofisch systeem geen reden is om met zekerheid te weten dat de gegevens die de waarnemer bereiken, inderdaad gegevens en niet alleen maar illusie zijn. Dit was geen probleem toen het christendom de basis was, met zijn beschouwing van het universum als geschapen door een redelijk God en van de mensen die door dezelfde redelijke God geschapen zijn om in dat universum te wonen. Maar welke verzekering hebben de mensen zonder de christelijke basis dat wat hen via de zintuigen bereikt, overeenkomt met wat er 'daarbuiten' is? Het humanisme in de Renaissance was niet in staat geweest aan de afzonderlijke dingen betekenis te geven. Tegen de tijd van de dood van het positivisme had het humanisme geen basis voor de zekerheid van het kennen.

Interessant genoeg hadden de kunstenaars het probleem eerder gezien dan de filosofen en de natuurkundigen, want het positivisme was een parallel van het impressionisme. Zoals we zeiden, schilderden de impressionisten wat ze zagen, maar dit liet de vraag open of er een werkelijkheid is achter de lichtgolven die hun ogen bereikten. Monet zette de volgende stap in 1885 en de werkelijkheid werd verduisterd. Er was dus een tijd dat de kunstenaars zowel op de filosofen als de natuurkundigen vooruit waren. Zonder de christelijke basis hebben noch de kunstenaars noch de filosofen noch de natuurkundigen de zekerheid dat we kunnen kennen.

Wat is er vervolgens met de wetenschap gebeurd? Kort gezegd heeft de wetenschap, zoals het nu gewoonlijk wordt opgevat, geen epistemologische basis - geen basis waarop het zeker is dat wat de geleerden denken dat ze waarnemen, correspondeert met wat er werkelijk bestaat. Het moet echter opgemerkt worden dat er toch zowel in de wetenschap als in het alledaagse kennen een overeenkomst is tussen de wereld daarbuiten en onszelf, ook al hebben ze daarvoor in hun systeem geen basis, want God heeft inderdaad het onderwerp en het voorwerp in de juiste relatie geplaatst, net zoals onze longen geschikt zijn voor de atmosfeer op aarde. De mensen kunnen dus doorgaan met het kennis vergaren over het universum. Maar het gaat er hier om dat de humanist geen basis voor het kennen heeft in zijn eigen filosofische systeem. Zijn optimisme over het kennen van de wereld daarbuiten is verzwakt.

De moderne moderne wetenschap heeft in toenemende mate de neiging om een hoge vorm van technologie te worden, dikwijls met een toenemende welvaart als doel, of een wetenschap die ik sociologisch wil noemen. Met dit laatste bedoel ik dat de mensen, met een verzwakte zekerheid over de objectiviteit, het gemakkelijker vinden om tot de conclusies te komen die zij verlangen voor de sociologische doeleinden die zij proberen te bereiken.

Een voorbeeld is Edmund Leach (1910-), de bekende antropoloog aan de universiteit van Cambridge. In *The New York review of books* (1966) zei Leach dat er in het verleden veel opvattingen over de evolutie zijn geweest: Ten eerste, dat alle mensen vanaf hetzelfde beginpunt voortgekomen zijn, of ten tweede dat er verschillende beginpunten en verschillende begintijden geweest zijn van voormenselijke biologische vormen. Dit tweede concept wordt meestal zo verstaan dat de oudste rassen ook de meest gevorderde rassen zijn. Leach zei dat hij voor het eerste concept koos omdat het tweede tot racisme leidde. Over het tweede concept zei hij: 'deze beschouwing van het ras is volkomen nutteloos voor welk doel ook behalve als ammunitie voor jammerlijke politieke doeleinden'. Dit is wat ik sociologische wetenschap wil noemen: de keuzen worden gemaakt op de basis van de sociologische consequenties die er uit zouden voortvloeien. Met een verzwakking van de zekerheid aangaande het kennen van de objectieve wereld daarbuiten, wordt het ideaal van de objectiviteit in de wetenschap verzwakt.

Dit loopt parallel aan een verandering in de journalistiek. Naarmate het concept van de waarheid betrekkelijker wordt, wordt het ideaal van de objectiviteit in de nieuwsberichten in tegenstelling tot de commentaren in toenemende mate minder. Het verlies van een filosofische basis voor de waarheid en de zekerheid van het kennen heeft een sociologische wetenschap en een sociologisch nieuwsmiddeel als praktisch gevolg - beide beschikbaar voor gebruik door manipulators. En dit geldt vooral sterk voor de wetenschap vanwege het bijna 'religieuze' geloof dat de mensen over de objectiviteit - en dus de zekerheid - van de resultaten van de wetenschap hebben ontwikkeld.

Na de filosofie van het positivisme kwam de linguïstische analyse. Dit is een filosofie die zich bezig houdt met de analyse van de taal. Twee filosofieën waren toen het belangrijkste: het existentialisme en de linguïstische analyse. Maar volgens mij zijn het geen van beide filosofieën; beide zijn anti-filosofieën.

Het existentialisme houdt zich bezig met de grote vragen maar scheidt de voorgestelde antwoorden van de rede, door ze in het gebied van de niet-rede te plaatsen. In tegenstelling daarmee onderzoekt de linguïstische analyse de taal op de basis van de rede - om slechts langzamerhand te ontdekken dat de analyse van de taal niet tot waarden en evenmin tot feiten leidt. Taal leidt slechts tot taal, en linguïstische analyse komt dus nooit aan de grote vragen toe. Het existentialisme en de linguïstische analyse zijn daarom dus beide anti-filosofieën omdat ze geen van beide de basis geven die de mensen nodig hebben voor de antwoorden op de grote en fundamentele vragen. Ze geven niet alleen niet de antwoorden die de mensen nodig hebben, maar scheppen ieder op hun eigen wijze verwarring aangaande de zin en de waarden. Er waren ook andere, minder invloedrijke filosofieën, maar zij gaven evenmin echte antwoorden. De formele filosofie is in een vacuüm terecht gekomen.

De belangrijke concepten van de filosofie begonnen in toenemende mate niet meer in de vorm van de formele uitspraken van de filosofie maar als uitdrukkingen in de kunst, de muziek, de romans, de poëzie, het drama en de film te komen - de dingen die we hierboven hebben aangeduid als de algemene cultuur. Het existentialisme van Sartre en Camus kwam bijvoorbeeld niet zozeer naar buiten door hun formele filosofische uitspraken als door hun romans. We kunnen bijvoorbeeld denken aan Sartres *Nausea* (1938) en Camus' *L'Etranger* (1942) en *La Peste* (1947), en ook *L'Invitée* (1943) van Simone de Beauvoir (1908-).

Vooraf in de zestiger jaren werden de belangrijke filosofische uitspraken die een groot gehoor ontvingen, gedaan via films. Deze filosofische films bereikten veel meer mensen dan filosofische geschriften of zelfs de schilderkunst en de literatuur. Enkele van deze films waren Vorig jaar in Marienbad van Alain Renais (1961), De grote stilte van Ingmar Bergman (1963), *Juliet of the spirits* van Frederico Fellini (1965), *Blow-up* van Michelangelo Antonioni (1966), *Belle de Jour* van Luis Bunel (1967) en *Het uur van de wolf* van Ingmar Bergman (1967). Zij lieten met grote kracht zien wat het betekent als de mens een machine is en ook wat het betekent als de mens probeert te leven in het gebied van de niet-rede. In het gebied van de niet-rede heeft de mens geen categorieën. Hij heeft geen mogelijkheid een onderscheid te maken tussen goed en kwaad, of zelfs tussen wat objectief waar is in tegenstelling tot illusie of fantasie.

Een goed voorbeeld daarvan is Antonioni's *Blow-Up*. De aankondiging van de film luidde: 'Moord zonder schuld, liefde zonder zin'. Antonioni drukte uit dat er in het gebied van de niet-rede geen zekerheden zijn betreffende de morele waarden en ook geen menselijke categorieën. *Blow-Up* had geen held. Vergelijk dit met de David van Michelangelo - die uiting van de humanistische trots in de Renaissance. De mens had zichzelf autonoom gemaakt, maar het uiteindelijk resultaat was niet de David van Michelangelo, maar de onheld van Antonioni. Het enige wat er in de film is, is de camera die klikt, en het menselijke is verdwenen. De hoofdfiguur maakt opnamen van afzonderlijke, op zichzelf staande dingen. Men kan bijvoorbeeld wijzen op de modellen die hij voor de camera heeft: al hun menselijkheid en betekenis is verdwenen. Na een scène waarin clowns zonder bal tennissen, is er aan het eind van de film een shot van de hoofdpersoon waarbij de camera uitzoomt tot dat deze man volkomen verdwijnt; het enige wat overblijft, is het gras. De mens is weg. De moderne mensen, op de basis van de rede, zien zichzelf slechts als machines. Maar als zij naar het gebied van de niet-rede gaan en daar hun optimisme zoeken, merken ze dat ze van de rede gescheiden zijn en geen menselijke of morele waarden meer hebben.

Sommige films uit deze periode gingen nog verder, zoals bijvoorbeeld *Juliet of the spirits*, *L'Année dernière à Marienbad*, *Het uur van de wolf* en *Belle de Jour*. Ze zeiden iets wat nog dieper ging. Voor de moderne mensen, zoals zij de sprong naar het gebied van de niet-rede maken om optimisme zonder rede te vinden, zijn er niet alleen geen menselijke of morele categorieën maar er is geen zekerheid, er zijn geen categorieën van waaruit het onderscheid tussen de werkelijkheid en de illusie gemaakt kan worden.

Bergman is een zeer duidelijk voorbeeld. In 1963 regisseerde hij *De grote stilte*. In een gefilmd interview zei hij dat hij tot de conclusie gekomen was dat God dood is; daarom is er slechts stilte in het universum. Daarom maakte hij deze film. Toen volgde *Het uur van de wolf* (1967) waarin men niet kan onderscheiden wat het verschil is tussen werkelijkheid en fantasie. Was wat zich in de film afspeelde werkelijk aan het gebeuren of bevond het zich alleen maar in de gedachte van een van de spelers? Ditzelfde probleem kwam terug in de film *Juliet of the spirits*, Vorig jaar in *Marienbad*, en *Belle de Jour*. Men zou deze films honderd keer kunnen bekijken en nog zou het niet mogelijk zijn zeker te weten wat objectief waar en wat verbeelding was. Als mensen van zichzelf uitgaan en werkelijk leven in een universum waarin er geen persoonlijk God is die spreekt, hebben ze uiteindelijk geen mogelijkheid om met zekerheid het verschil vast te stellen tussen de realiteit en fantasie of illusie.

Maar Bergman (evenals Sartre, Camus en alle andere) kan niet werkelijk met zijn eigen positie leven. Daarom gebruikt hij in *De grote stilte* Bachs *Goldberg Variaties* als achtergrondmuziek. Toen men hem in het gefilmde interview vragen stelde over de muziek, zei hij dat er een klein heilig deel in het menselijk wezen is waar de muziek spreekt. Hij voegde er aan toe dat hij de *Goldberg Variaties* in zijn huis speelde toen hij de *De grote stilte* schreef en dat deze muziek strijdig was met wat in die film verkondigd werd. Op de christelijke basis is het mogelijk te weten waarom de muziek spreekt. De mens is niet het product van het toeval. De mens is gemaakt naar het beeld Gods, en op deze basis is het begrijpelijk waarom muziek voor de mens muziek is. Op de basis van de openbaring - de bijbel en de openbaring van God in Christus - is er geen uiteindelijke stilte in het heelal, en zijn er zekerheden voor de menselijke waarde en de morele waarden en categorieën om het verschil tussen de werkelijkheid en illusie en fantasie te onderscheiden. En er is een reden waarom de mens mens is. Maar niet voor deze moderne mensen met hun humanistische positie.

Deze filosofische films hebben duidelijk gesproken over waar de mens is aangekomen. De moderne mensen verkeren in grote moeilijkheden. Deze dingen bevinden zich niet alleen in de beslotenheid van de kunstmuseums, de concertzalen en de rockfestivals, de theaters en de bioscopen, of de theologische seminaries. Mensen functioneren op de basis van hun wereldbeschouwing. Daarom is de maatschappij radicaal veranderd. Dit is de reden - en niet een minder fundamentele - dat het onveilig is om 's avonds door de straten van vele van onze steden te lopen. Zoals een mens denkt, zo is hij.

11 ONZE MAATSCHAPPIJ

Langzamerhand werd dat wat de fundamentele gedachtengang van de moderne mens geworden was, het bijna totaal aanvaarde standpunt, een bijna monolithische consensus. En terwijl het tot de meerderheid van de mensen via de kunst, de muziek, het toneel, de theologie en de massamedia kwam, stierven de waarden. Toen de meer christelijk-bepaalde consensus verzwakte, nam de meerderheid van de mensen twee verarmde waarden aan: persoonlijke vrede en welvaart.

Persoonlijke vrede betekent dat men alleen gelaten wordt, niet wordt lastig gevallen met de problemen van andere mensen, of die nu aan de andere kant van de wereld of aan de andere kant van de straat wonen - en dat men een leven kan leiden met een minimale mogelijkheid persoonlijk gestoord te worden. Persoonlijke vrede betekent dat ik mijn persoonlijke levenspatroon ongestoord in mijn eigen leven kan uitleven, ongeacht wat er het gevolg van zal zijn in het leven van mijn kinderen en kleinkinderen. Welvaart betekent een overweldigende en voortdurend toenemende voorspoed - een leven dat bestaat uit dingen, dingen en nog eens dingen - een succes dat beoordeeld wordt naar een steeds hoger niveau van materiële overvloed.

Verschillende generaties lang werd het gefragmenteerde concept van de kennis en het leven dat dominant was geworden, aan de jonge mensen onderwezen door vele hoogleraren aan de universiteiten over de hele wereld. Toen de studenten van het begin van de zestiger jaren aan hun ouders en anderen vroegen: 'Waarom moet ik studeren?' kregen ze maar al te vaak expliciet of impliciet te horen; 'Omdat volgens de statistieken iemand met een opleiding veel meer geld kan verdienen'. En wanneer zij vroegen: 'Waarom moet ik meer geld verdienen?' kregen ze te horen: 'Zodat je jouw kinderen naar de universiteit kunt sturen'. Volgens dit soort antwoord heeft de mens geen betekenis en heeft studie geen echte zin. De massamedia hebben deze concepten gepopulariseerd en ze in een eindeloze stroom uitgestort zodat een hele generatie vanaf zijn geboorte is geïnjecteerd met de leer dat de rede tot pessimisme leidt wat betreft de zin van het leven en absolute waarden. Dit is de sfeer van die generatie. Ze heeft geen persoonlijke herinnering aan de dagen dat het christendom meer invloed uitoefende. De mensen aan de universiteiten zagen zichzelf als kleine computers die werden geregeld door de grote computer van de universiteit, die op zijn beurt weer door de nog grotere computer van de staat werd beheerst.

De ethiek van het werk, die binnen het christelijke raam betekenis had gehad, werd, nu de christelijke basis verwijderd was, iets lelijks. Het werk werd een doel in zichzelf - het werk had geen zin en er waren geen waarden op grond waarvan men kan besluiten wat men met de producten van iemands werk moet doen. En plotseling droegen in 1964 de studenten van de universiteit van Californië in Berkeley deze ideeën over de zinloosheid van de mens de straat op. Waarom zou iemand zich daarover hebben verbaasd? Vele docenten onderwezen de uiteindelijke zinloosheid van de mens en de afwezigheid van absolute waarden, maar zij leefden zelf inconsequent door te steunen op de herinnering aan het verleden. Was het niet natuurlijk dat een generatie begon te leven op de basis van wat zij geleerd had? En in Berkeley in 1964 waren de resultaten op ontstellende wijze zichtbaar.

Omdat de enige hoop op betekenis in het gebied van de niet-rede was geplaatst, wendde men zich tot de drugs. Er waren al lange tijd drugs geweest, maar veel studenten benaderden het gebruik van drugs in navolging van de ideeën van Aldous Huxley als een ideologie, en sommigen als een religie. Ze hoopten dat de drugs een zin 'in iemands hoofd' zouden verschaffen, in tegenstelling tot de objectieve waarheid waarop zij de hoop hadden opgegeven. De psycholoog Timothy Leary (1920-), Gary Snyder (1930-) auteurfilosoof Alan Watts (1915-1973) en dichter Allen Ginsberg (1926-) waren de apostelen van de drugcultuur en hielpen van de drugs een ideologie te maken. Timothy Leary zei bijvoorbeeld dat de drugs de sacramenten waren voor de nieuwe religie. Natuurlijk was dit druggebruik in werkelijkheid niet meer dan een sprong, een poging om betekenis te vinden in het gebied van de niet-rede. Charles Slack (1929-) schreef over zijn lange relatie met Leary in Timothy Leary, the madness of the sixties and me (1976) dat Leary tegen hem had gezegd: 'De dood voor de geest, dat is het doel wat je voor ogen moet hebben. Niets anders is genoeg'.

De utopische droom was dat als voldoende mensen drugs gebruikten, de problemen van de moderne beschaving opgelost zouden worden. Om deze reden werd er ook serieus gesproken over het toevoegen van LSD aan het drinkwater in steden. Dit was niet boosaardig bedoeld, want de mensen die het voorstelden, geloofden werkelijk dat de drugs de deur naar het Paradijs waren. In 1964 en enkele jaren daarna geloofde de hippiewereld werkelijk in dit ideologische antwoord.

In Berkeley ontstond de Free Speech Movement tegelijkertijd met de hippiewereld van de drugs. In het begin was het politiek gesproken noch links noch rechts, maar een roep tot vrijheid om alle politieke opvattingen te uiten op Sproul Plaza. Maar spoedig werd de Free Speech Movement de Dirty Speech Movement, waarin onder vrijheid werd verstaan het in de microfoon schreeuwen van schuttingwoorden. Kort daarna werd het het podium voor het politieke Nieuw Links dat de leringen van Herbert Marcuse (1898-) volgde. Marcuse was een Duitse hoogleraar in de filosofie en voelde zich verwant met de neo-marxistische leer van de 'Frankfurter School', samen met Theodor Adorno (1903-), Max Horkheimer (1895-) en Jurgen Habermas (1929-). Toen hij de inspiratie van Nieuw Links werd, doceerde hij aan de universiteit van Californië in San Diego.

Enige tijd streden de jonge mensen tegen de verarmde waarden van hun ouders, de persoonlijke vrede en de welvaart - of ze nu via Marcuses Nieuw Links of door de ideologie van het druggebruik tot de strijd werden aangezet. De jonge mensen wilden meer uit het leven halen dan persoonlijke

vrede en welvaart. Zij hadden de juiste analyse van het probleem, maar ze vergisten zich bij hun oplossingen.

Het hoogtepunt van de drugcultuur van de hippiebeweging werd goed gesymboliseerd in de film Woodstock. Woodstock was een rockfestival dat in de zomer van 1969 in het noord-oosten van de Verenigde Staten werd gehouden. De film over dat rockfestival kwam uit in het voorjaar van 1970. Veel jonge mensen dachten dat dit het begin was van een nieuwe en geweldige periode. De organisator beweerde: 'Dit is het begin van een nieuw tijdperk. Het werkt!' Maar de drugwereld was al ontaard, en het naderde het einde van zijn optimisme, hoewel de jonge mensen het nog niet wisten. Jimi Hendrix (1942-1970) zelf zou spoedig een symbool van het einde worden. Hij was zwart, uitzonderlijk begaafd, onmenselijk uitgebuit; in september 1970 nam hij een overdosis en stikte in zijn eigen braaksel, kort na de bewering dat de cultuur waarvan hij een symbool was, een nieuw begin was. Tegen het eind van de zestiger jaren stierf de ideologische hoop die gebaseerd was op druggebruik.

In december 1969 hielden de Rolling Stones in Altamont, Californië een festival. Zij riepen de hulp in van de Hell's Angels om de orde te bewaren in ruil voor een zekere hoeveelheid bier. Maar zij doodden iemand, en het blad Rolling Stone schreef in het volgende nummer: 'Ons tijdperk van de onschuld is voorbij'. Kort daarna (in augustus 1970) kwamen 250.000 mensen naar een muziekfestival op het eiland Wight in het Engelse Kanaal. Ook dat eindigde verschrikkelijk ellendig, en van dat moment veranderde het druggebruik.

Het resultaat was helaas niet dat minder mensen drugs gebruikten. Tegen het eind van de zestiger jaren en het begin van de zeventiger jaren gebruikten waarschijnlijk meer mensen drugs, en op steeds jongere leeftijd. Maar het druggebruik was geen ideologie meer. Dat was voorbij. De drugs werden eenvoudigweg het vluchtmiddel dat ze op veel plaatsen in het verleden altijd al waren geweest.

In de Verenigde Staten verloor ook Nieuw Links langzaamaan terrein, wegens de excessen van de bomaanslagen, speciaal de bomaanslag in het laboratorium in de universiteit van Wisconsin in 1970, waarbij een student werd gedood. Dit was niet de laatste bomaanslag in de Verenigde Staten. Er zijn nog steeds harde kernen van radicalen actief, en kunnen actiever worden, maar het geweld dat Nieuw Links produceerde, was er de oorzaak van dat de meerderheid van de jonge mensen in de Verenigde Staten het niet langer als hun hoop konden zien. Een aantal jonge mensen begonnen dus in 1964 de valse waarden van de persoonlijke vrede en welvaart aan te vallen, en we moeten hen er om bewonderen. Het humanisme, de mens die alleen van zichzelf uitgaat, had de oude basis voor de waarden vernietigd, en kon geen manier vinden om met zekerheid nieuwe waarden voort te brengen. In het resulterende vacuüm waren de verarmde waarden van de persoonlijke vrede en welvaart het één en al geworden. En wat bleef er nu voor de meerderheid van de jonge mensen over, na het voorbijgaan van de valse hoop van de drugs als ideologie en het falen van Nieuw Links? Er was alleen apathie over. In de Verenigde Staten was de apathie in het begin van de zeventiger jaren bijna volkomen. In tegenstelling tot de politieke activiteiten van de zestiger jaren gingen zelfs niet veel jonge mensen stemmen, hoewel de stemgerechtigde leeftijd tot 18 jaar was verlaagd. Men had geen hoop meer.

Na alle onrust van de zestiger jaren dachten veel mensen dat het zoveel beter was toen de universiteiten in het begin van de zeventiger jaren rustiger werden. Ik kon wel huilen. De jonge mensen hadden met hun analyse gelijk gehad, hoewel hun oplossingen verkeerd waren. Veel erger was het toen velen de hoop opgaven en eenvoudigweg dezelfde waarden als hun ouders aannamen - persoonlijke vrede en welvaart. Nu zijn er nog wel drugs, maar ze zijn niet meer dan een parallel van de alcohol van de oudere generatie, en een overmatig gebruik van alcohol is ook onder de jonge mensen een probleem geworden. Vrij geslachtsverkeer en biseksualiteit zijn gebleven, maar slechts als parallel van het overspel van de oudere generatie. Terwijl dus de jongere mensen in opstand kwamen tegen hun ouders, maakten ze een grote spiraalbeweging - en kwamen dikwijls ook nog een eindje lager uit - en eindigde bij dezelfde twee verarmde waarden: hun eigen soort persoonlijke vrede en hun eigen soort welvaart.

In sommige plaatsen nam de marxistisch-leninistische lijn of de maoïstische lijn het over. Dit geldt niet zozeer van de Verenigde Staten, maar deze ideologieën zijn een zeer belangrijke factor gewor

den in Europa, Zuid-Amerika en andere delen van de wereld. Maar het marxistisch-leninisme is ook een sprong in het gebied van de niet-rede - even idealistisch als het druggebruik was in zijn eerste dagen. De jongeren volgden het marxisme ondanks het duidelijke bewijsmateriaal dat onderdrukking niet een exces van Stalin was, maar een integraal deel van het systeem van het communisme was en is.

Niemand heeft dit duidelijker gemaakt dan Alexander Solzhenitsyn (1918-) in *The Gulag Archipelago* (vol. I, 1974). Hij getroost zich grote inspanning om duidelijk te maken dat de fundamenteën van het wetteloze opportunisme stevig door Lenin gelegd waren. In een samenvatting van de processen tot 1920 en vooruitziende naar de 'showprocessen' van 1937 vraagt Solzhenitsyn: 'Waarover waren ze in 1937 toch zo verbaasd? Waren alle fundamenteën voor de wetteloosheid niet al lang gelegd?' Maar als dit aan Stalin vooraf is gegaan, is het ook duidelijk dat het hem heeft overleefd.

Solzhenitsyn zegt dat de salamander, waarmee hij het netwerk van gevangenkampen bedoelt, nog steeds levend is. In *The Gulag Archipelago* (Vol. II, 1975) zegt hij dat er soms wel 15 miljoen mensen in de kampen gevangen zaten, en hij schatte dat er vanaf de Revolutie tot 1959 in totaal 66 miljoen gevangenen zijn gedood.

Ook al is deze salamander nu niet zo overduidelijk vraatzuchtig, toch is Solzhenitsyn niet gerust. Terecht wijst hij als de wortel van het wetteloos opportunisme de bereidheid aan om innerlijke veiligheid tot elke prijs te verzekeren. En hij ziet dat zijn tijdgenoten, wanneer zij er bij hem op aandringen het verleden het verleden te laten, dezelfde keus maken. 'Houd aan het verleden vast en u verliest een oog', zeggen ze. Solzhenitsyn voegt eraan toe: 'Maar het spreekwoord zegt voorts: 'Vergeet het verleden en u verliest beide ogen'.

Hij vergelijkt, en dat is veelzeggend, de West-Duitse inspanning na de Tweede Wereldoorlog om belangrijke, bekende nazi-misdadigers op te sporen en te straffen (waarvan er tegen 1966 68.000 waren veroordeeld) met de totale afwezigheid van zo'n inspanning zowel in Oost-Duitsland met betrekking tot de nazi's als in Rusland met betrekking tot de actieve agenten van de officieel veroordeelde misdaden van Stalin. Hij kiest Molotov uit als een symbool van deze mentaliteit - een man die behaaglijk verder leeft, 'een man die helemaal niets heeft geleerd, zelfs nu niet, hoewel hij verzadigd is van ons bloed en statig naar zijn grote, brede auto loopt'. Solzhenitsyn schrijft over deze feiten: 'Vanaf de alleroudste tijden is gerechtigheid een concept in twee delen geweest: de deugd triomfeert en de ondeugd wordt gestraft'. Maar Solzhenitsyn moet met betrekking tot Rusland tot de conclusie komen: 'De jonge mensen beginnen de overtuiging te krijgen dat gemene daden nooit op aarde gestraft worden, en dat ze altijd voorspoed brengen'. Dan voegt hij er aan toe: 'Het wordt onaangenaam, afschuwelijk om in zo'n land te leven!' En dit is niet alleen het geval in Rusland maar overal waar het communisme de macht heeft gekregen. China heeft waarschijnlijk minder innerlijke vrijheid dan Rusland.

De communisten hebben altijd verdrukking van buitenaf gebruikt: denk maar aan Hongarije en Tsjecho-Slowakije. Ik zal 4 november 1956 nooit vergeten - de dag dat Hongarije onder de voet werd gelopen. Ik luisterde in Zwitserland naar mijn kortegolfradio en ik hoorde de studenten herhaaldelijk in de Engelse taal om hulp smeken, in de hoop dat de buitenwereld zou luisteren. Ik heb een krantenfoto van één van de meisjes die in Hongarije gearresteerd werden. Het is een portret van een mooi Hongaars meisje tijdens haar proces. Haar naam was Ilond Troth. In juli 1957 is ze opgehangen. Ik bewaar haar foto om er aan herinnerd te worden: 'Vergeet het verleden en u verliest beide ogen'.

Hoe romantisch, in de negatieve betekenis van het woord, is de sprong in het gebied van de niet-rede voor het marxistisch-leninisme! Het is een ander soort sprong dan van het existentialisme en van anderen die we in de vorige hoofdstukken hebben besproken, maar het heeft evenmin een basis in de rede. Materialisme, de filosofische basis voor het marxistisch-leninisme, geeft geen basis voor de waardigheid of de rechten van de mens. Waar het marxistisch-leninisme niet de macht heeft, trekt het veel mensen aan door over de waardigheid en de rechten te spreken, maar zijn materialistische basis geeft geen grond voor de waardigheid of de rechten van de mens. Toch oefent het op veel mensen aantrekkingskracht uit doordat het voortdurend over idealisme spreekt. Om dit verschijnsel te verstaan, moeten we begrijpen dat Marx aan het christendom de idee van de 'de waardigheid van de mens' ontleende waarvoor het de basis geeft - maar de woorden op zijn eigen wijze ging gebrui

ken. De enige manier om het idealistisch klinkende marxistisch-leninisme te begrijpen, is dat het (in dit opzicht) een christelijke ketterij is. Omdat het geen christelijke basis heeft, gebruikt het, totdat het de macht krijgt, de woorden waarvoor het christendom een basis geeft. Maar overal waar het marxistisch-leninisme de macht heeft gekregen, heeft het laten zien dat ze het niet zonder onderdrukking kan stellen. Zodra ze de macht krijgt, wordt het verlangen van de meerderheid een concept zonder betekenis.

Zoals we in het eerste hoofdstuk hebben gezegd, hebben de mensen vooronderstellingen en leven ze consequenter met deze vooronderstellingen dan ze zelf vaak weten. De vooronderstellingen van de mensen berusten op wat ze als de waarheid van wat bestaat, beschouwen. In een staat die bewust op het filosofisch materialisme berust, is er geen basis voor een 'communisme met een menselijk gezicht', waarvoor sommige hervormers in Polen, Tsjecho-Slowakije en andere door het communisme beheerste landen (en sommige communisten in niet-communistische landen) hebben gepleit.

Toen men in 1975 aan André Malraux vroeg of er werkelijk een communisme met een menselijk gezicht kan zijn, dacht hij een ogenblik na en antwoordde toen: 'De historische ervaring doet vermoeden dat dat niet mogelijk is'. Als er geen basis is voor de waardigheid van de individu, kan er alleen waardigheid geschonken worden door een willekeurig opportuniste. En omdat het willekeurig is, kan het opportuniste naar gelieven van mening veranderen. De mensen hebben de neiging om opmerkelijk trouw te zijn aan hun vooronderstellingen en wereldbeschouwing. Als we dit vergeten met betrekking tot het systeem dat bewust gebaseerd is op de filosofische basis van het materialisme, zullen we niet alleen twee ogen, maar ook ons hoofd verliezen.

Landen die een andere basis hebben, een christelijke bijvoorbeeld (of tenminste een basis met de herinnering aan een christelijk fundament) kunnen zeker bijzonder inconsequente en afschuwelijke dingen doen. Maar wanneer een staat met een materialistische basis willekeurig optreedt en geen waardigheid aan de mens geeft, naar binnen en naar buiten, is hij trouw aan zijn fundamentele vooronderstellingen en principes. Het aanvaarden van het marxistisch-leninisme is inderdaad een sprong in het gebied van de niet-rede. Het is een soort spelplan, een vaststellen van grenzen waaraan men zich zal houden, en een weigering om buiten deze grenzen te kijken opdat het systeem niet als een kaartenhuis in elkaar stort. Dit maakt het marxistisch-leninisme niet minder gevaarlijk en het is ook nodig de opbloei van de communistische partijen van de oude lijn in de gaten te houden, vooral in enkele Europese landen waar zij of wettelijk toegestaan of ondergronds zijn.

Er zijn twee stromingen binnen het marxistisch-leninisme: in de eerste plaats zij die er aan vasthouden in een idealistische vorm als een sprong tegen alle verstand in - die luisteren naar de woorden die als een ketterij aan het christendom zijn ontleend, de woorden over waardigheid en rechten - en die hun ogen sluiten voor de intrinsieke onderdrukking van het systeem als systeem; in de tweede plaats de communisten van de oude lijn die een orthodoxe communistische ideologie hebben. 'Rooie Danny' (Daniël Cohn-Bendit), die in mei 1968 de studentenopstand in Frankrijk leidde en nog steeds marxist is, maakte in een interview in 1975 het onderscheid tussen deze twee groepen. Hij sprak over de communisten van de oude lijn in termen van 'orthodoxe communistische ideologie' en 'bureaucratische structuur van het soort dat in de Sovjet Unie bestaat'.

Als de persoonlijke vrede en welvaart onder het communisme bereikbaar schijnen te zijn, kan niemand zeker weten wat vele van de jonge mensen en ook ouderen zullen doen. De twee stromingen van het marxistisch-leninisme waarover we hebben gesproken, zouden op een beslissend moment samen kunnen vloeien en politieke resultaten produceren die onomkeerbaar zouden zijn. In de Verenigde Staten ontwikkelden zich vele andere praktische problemen toen het verlangen van de mens om autonoom te zijn, vrij van Gods openbaring - in de bijbel en in Christus - in toenemende mate tot zijn natuurlijke conclusies kwam. Op sociologisch gebied was het 'de wet is koning' (Samuel Rutherford's *Lex Rex*) niet langer de basis voor het recht. Alleen op die basis kon men geregeerd worden door de wet, in plaats van door de willekeurige oordelen van mensen. Er kon grote vrijheid zonder chaos zijn. Als het systeem nog ten dele werkt, is dat grotendeels te danken aan de traagheid waardoor principes uit het verleden nog lange tijd voort kunnen bestaan. Maar daar komt een eind aan.

Zoals we hebben gezien is er een gevaar dat de moderne wetenschap zonder voldoende basis een sociologische wetenschap wordt; het burgerlijk recht ontwikkelt zich dan ook meer en meer tot so

ciologisch recht. De vooraanstaande jurist en rechter van het Hooggerechtshof Oliver Wendell Holmes, Jr. (1841-1935) deed een belangrijke stap in deze richting. In *The Common Law* (1881) stelt Holmes dat het recht gebaseerd is op ervaring. Daniel H. Denson (1936-), assistent-professor in het recht aan de Texas Tech University School of Law citeert Holmes: 'Waarheid is de meerderheid van die natie die alle andere kan overtreffen'. In een brief aan John C.H. Wu schreef Holmes in 1962: 'Als het dus gaat om de ontwikkeling van een corpus juris is de hoofdvraag wat de leidende krachten van de gemeenschap willen en of ze het zo graag willen dat ze alles willen opruimen wat in de weg staat'. Dit is iets heel anders dan de bijbelse basis van Samuel Rutherford en van het schilderij van Paul Robert waarin de Gerechtigheid naar 'het Woord van God' wijst.

Frederick Moore Vinson (1890-1953), de vroegere Opperrechter van het Hooggerechtshof van de Verenigde Staten, zei over dit probleem: 'In de moderne maatschappij is er niets zekerder dan het principe dat er geen absolute normen bestaan'. Alles is betrekkelijk; alles is ervaring. In het voorbijgaan moeten we dit curieuze kenteken van onze tijd opmerken: het enige wat absoluut is, is de absolute overtuiging dat er niets absoluuts is.

Roscoe Pound (1870-1964) schreef in *Jurisprudentie* (1959): 'De Griekse filosofen probeerden een zekere basis te vinden voor de maatschappij die niet berustte op de traditie en de gewoonte aan de ene kant en de wil van de politieke machthebbers aan de andere kant. Zij geloofden dat zij zo'n basis gevonden hadden in de analogie van de constante en universele verschijnselen van de fysieke natuur'. In de dagen van Rousseau, Goethe en Constable, toen de natuur werd vereerd, was er een beperkt streven om de natuur de basis voor het recht te maken. Het wordt het Natuurrecht genoemd. Roscoe Pound schreef over de mensen die hier voorstanders van waren: 'Juristen van de 18e-eeuwse School van het Natuurrecht waren van mening dat een volledig en volmaakt systeem van recht gebouwd kon worden op de principes van het Natuurrecht die met behulp van de rede te ontdekken zijn'. Dit was het optimisme van de Verlichting.

Maar zoals we hebben gezien, verschaft de natuur geen voldoende basis voor de moraal of het recht, omdat de natuur zowel wreed als niet-wreed is. Langzamerhand werd de hoop dat de natuur een vaste waarde voor het recht zou verschaffen, opgegeven, en in plaats daarvan had het recht dat in de natuur geworteld is, bij het begin van de 20e eeuw een variabele inhoud. Een joods-christelijk advocaat schreef me eens naar aanleiding van zijn bestudering van de ernstige betekenis van de processen van Neurenberg: 'Toen wist ik dat er geen morele wet op een grasspriet, in een druppel water of zelfs in de sterren geschreven staat. Ik begreep de noodzakelijkheid van de goddelijke, onveranderlijke wet zoals die in de Heilige Torah staat, met zijn duidelijke wetten, instellingen, verordeningen en oordelen'.

De mens heeft gefaald in het streven om uitgaande van zichzelf in de natuur een solide basis voor het recht te vinden, en wat we nu overgehouden hebben is de 'ervaring' van Oliver Wendell Holmes en de uitspraak van Frederick Moore Vinson dat er in de moderne maatschappij niets zekerder is dan dat er geen normen zijn. Het recht heeft slechts een variabele inhoud. Veel modern recht is niet eens op een precedent gebaseerd; dat wil zeggen dat het niet noodzakelijkerwijze een continuïteit probeert vast te houden met de juridische beslissingen van het verleden. Zodoende zou dus de Constitutie van de Verenigde Staten uitgelegd kunnen worden alsof hij zegt wat de mensen tegenwoordig willen dat hij zegt - gebaseerd op een beslissing van een rechtbank uitgaande van wat de rechtbank op het ogenblik sociologisch nuttig vindt. Soms brengt dit, in ieder geval tijdelijk, goede resultaten voort, maar wanneer de deur eenmaal is opengezet, kan alles wet worden en zijn de willekeurige oordelen van de mensen koning geworden. De rechtbanken interpreteren niet alleen de wetten die de wetgevers hebben gemaakt, maar ze maken recht. *Lex Rex* is nu *Rex Lex* geworden. Willekeurige inzichten met betrekking tot wat op het ogenblik sociologisch goed is, zijn koning geworden. Zoals willekeurige normen de communistische maatschappij karakteriseren, zo is er ook aan onze zijde van het ijzeren gordijn een verschuiving in deze richting. Dit betekent dat er ingrijpende veranderingen van richting kunnen worden gemaakt en dat de meerderheid van de mensen de neiging hebben deze zonder vragen te stellen te aanvaarden - hoe willekeurig de veranderingen ook zijn of hoezeer zij een breuk betekenen met het recht uit het verleden.

Het is de moeite waard als voorbeeld de uitspraak van het Hooggerechtshof van de Verenigde Staten aangaande het menselijk foetus, de ongeboren baby, nader te bezien. Op 22 januari 1973 deed

het Hooggerechtshof van de Verenigde Staten de uitspraak dat iedere vrouw in de Verenigde Staten gedurende de eerste drie maanden van de zwangerschap het recht heeft op een abortus zonder verdere vragen. In de tweede periode van drie maanden is abortus toegestaan als de Staat vindt dat het voor de moeder gezond is een abortus te hebben. In de tweede periode komt de foetus er, evenmin als in de eerste drie maanden, eigenlijk aan te pas. Zelfs tijdens de laatste drie maanden heeft de foetus geen werkelijke bescherming onder de wet, omdat het woord gezondheid (van de moeder) een zeer wijde betekenis heeft gekregen. Joseph P. Witherspoon (1916-), hoogleraar aan de School of Law van de universiteit van Texas, schrijft in de *Texas Tech Law Review*, Volume six, 1974-1975: 'In deze beslissing van 1973 ... was het Hof de mening toegedaan dat het ongeborn kind niet een persoon is in de betekenis en onder de bescherming van de term 'persoon' zoals die gebruikt wordt in het 14de Amendement, zodat alle ongeborn kinderen geen grondwettelijke bescherming hebben voor hun leven, vrijheid en bezit'. In Engeland staat de wet zwangerschapsonderbreking toe tot de 28e week. Hierover kunnen we verschillende opmerkingen maken.

Dit is een volkomen willekeurige norm. In de eerste plaats is het medisch gesproken willekeurig. *Our future Inheritance: Choice or Chance?* (1974) is een boek dat in Engeland is uitgegeven om het publiek in te lichten over de vragen van de genetica waarvoor wij op dit punt van de geschiedenis worden gesteld. Het is gebaseerd op een serie rapporten die zijn samengesteld in samenwerking met geleerden op een aantal terreinen, waaronder enkele geleerden uit de Verenigde Staten. Het staat de abortus voor. Het boek zegt dat de vraag naar het begin van het menselijk leven, open is: 'Het (de abortus) kan uitgevoerd worden voordat de foetus levensvatbaar wordt - hoewel dat op zichzelf een punt is waarover men van mening kan verschillen'. Het zegt bovendien dat 'een bioloog zou kunnen zeggen dat het menselijk leven begint op het moment van de bevruchting'.

De medisch gesproken willekeurige aard van de beslissing wordt onderstreept door het feit dat een deel van het boek de vernietiging van de foetus door een abortus aanvaardt, terwijl een ander deel zich bezighoudt met de vraag of het ethisch verantwoord is het ei met sperma in vitro (in het laboratorium) te bevruchten wanneer het bij de huidige stand van de technologie zeker is dat het slechts een zeer beperkt aantal dagen in leven kan blijven. Het probleem is dat het na de bevruchting 'het volledige genetische potentieel heeft om een menselijk wezen te worden en dat ook zal worden als de inplanting (in de baarmoeder) en de zwangerschap succesvol verlopen. Op welk punt van de ontwikkeling moet men het embryo of de foetus als patiënt gaan beschouwen?' Hier wordt de vraag gesteld of het foetus van zes dagen oud beschouwd moet worden als 'patiënt'. Op een ander punt pleit het boek voor

203

bevruchting in het laboratorium met het argument dat we ook een baby helpen die prematuur geboren wordt en daarom bereid moeten zijn 'de volledige ontwikkeling buiten het lichaam' te bevorderen: Hieraan gaat deze zin vooraf: 'Het assisteren van de premature baby wordt door de meesten beschouwd als één van de fundamentele plichten van de maatschappij'. En in de argumentatie voor een volledige ontwikkeling buiten het lichaam wordt het concept van de premature baby teruggebracht tot het moment van de bevruchting. Wat dan te zeggen van de abortus van een baby van 5 ½ maand oud? Het heeft zeker het volledig genetisch potentieel om een menselijk wezen te worden'.

Het gaat me hier alleen om dit ene punt: de uitspraak door het Hooggerechtshof van de Verenigde Staten als ook de Engelse wet waren medisch gesproken volkomen willekeurig. We hebben een willekeurige norm vastgesteld die op miljoenen embryo's van toepassing is, terwijl medisch gesproken de zaak zo open is dat het stellen van ethische vragen over een bevrucht ei van slechts zeven dagen oud geldig wordt beschouwd, en terwijl medisch gesproken de vraag aangaande het bevruchte ei van zeven dagen op het feit berust dat het 'het volle genetische potentieel om een menselijk wezen te worden' heeft.

Als dus het officiële Supreme Court Reporter (vol. 410) zegt dat de ongebornen in het recht niet als personen worden erkend, is er hier een medisch willekeurige norm gesteld - ten koste van menselijk leven.

In de tweede plaats is het niet alleen medisch gesproken willekeurig, maar ook juridisch. De uitspraak stelde een willekeurige norm door de bedoeling van het 13e en 14e Amendement van de Grondwet terzijde te stellen. Ik citeer opnieuw opnieuw professor Witherspoon:

Het feit dat het Hof in Roe versus Wade (het geval van abortus) gefaald heeft het eigenlijke doel en de bedoeling van de wetgever bij het opstellen van het 14e Amendement en het 13e Amendement, waarmee het zo duidelijk te maken had, te onderzoeken, toen het de betekenis die toegekend moet worden aan het concept van 'de persoon' beschouwde, was een falen trouw te zijn aan de wet of respect te hebben voor de wetgever. Nauwkeurig onderzoek van de geschiedenis van deze twee Amendementen zal aan elke onpartijdige onderzoeker duidelijk demonstreren dat er een overweldigende hoeveelheid bewijs is voor het ondersteunen van de stelling dat het belangrijkste, duidelijke doel van de opstellers was te voorkomen dat elk Hof en speciaal het Hooggerechtshof van de Verenigde Staten, vanwege de vroegere Dred Scott zaak, of enig andere instelling van de regering, wetgevend of uitvoerend, ooit opnieuw het concept van de persoon zo zou definiëren dat het een klasse van menselijke wezens zou uitsluiten van de bescherming van de Grondwet en de waarborgen die het heeft vastgesteld voor de fundamentele rechten van de menselijke wezens, de slaven, pandelingen, indianen, vreemdelingen, vrouwen, armen, ouden van dagen, misdadigers, geesteszieken of zwakbegaafden en kinderen inbegrepen, inclusief de ongeborenen vanaf het moment van hun conceptie.

Rechter White van het Hooggerechtshof tekende protest aan tegen de actie van het Hof: 'In de uitoefening van de rechterlijke macht, heeft het Hof misschien formeel het gezag te doen wat het vandaag doet; maar in mijn ogen is zijn oordeel een onverantwoordelijke en een buitensporige uitoefening van de macht tot herziening van wetten die de Grondwet aan dit Hof toekent'. Op grond van deze medisch en juridisch willekeurige uitspraak bekrachtigde het Hooggerechtshof de wetten op de abortus van bijna alle staten in de Unie.

Bovendien is deze willekeurige beslissing een volkomen afwijking van de vroegere christelijke consensus. In het heidense Romeinse Rijk werd de abortus vrijelijk uitgeoefend, maar de christenen verzetten zich er tegen. In 314 sloot het Concilie van Ancyra iedereen die abortus pleegde of medicamenten maakte om de abortus te bevorderen, voor 10 jaar uit van het Heilig Avondmaal. Eerder had de Synode van Elvira (305-306) voor deze vergrijpen excommunicatie tot het sterfbed ingesteld. De willekeurige normen van het Hooggerechtshof worden aangenomen tegen de vroegere consensus van eeuwen, als ook tegen vroegere wetten in. En (als we de abortus als voorbeeld nemen), als deze willekeurige norm in de wet door de meeste moderne mensen, die opgegroeid zijn met het concept dat er geen absolute normen zijn maar alleen maar betrekkelijkheid, wordt aanvaard, waarom zouden er dan ook geen willekeurige normen worden aanvaard voor zaken zoals autoritaire beperkingen van de vrijheid voor zover zij geacht worden sociologisch nuttig te zijn? We hebben het sociologische recht over gehouden zonder enige zekerheid op beperking ervan. Door de uitspraak van het Hooggerechtshof wordt de ongeboren baby niet beschouwd als persoon. In onze dagen is er, terecht, heel wat schande gesproken van de wrede opvattingen van onze voorouders over de zwarte slaaf alsof hij niet een persoon maar een ding was. 't Was inderdaad afschuwelijk - een daad van huichelachtigheid en van wreedheid. Maar nu worden, door een willekeurige norm die binnengebracht is op het humanistisch getij, miljoenen ongeboren baby's van elke huidskleur door de wet verklaard geen personen te zijn. Dit moet toch zeker ook als een daad van huichelachtigheid worden gezien.

De deur staat open. Met betrekking tot het foetus hebben de gerechtshoven op willekeurige gronden het 'levend zijn' gescheiden van het 'persoon zijn', en als dit zo is, waarom zouden we dan niet op willekeurige gronden hetzelfde doen met de ouden van dagen? De euthanasie zou best eens in toenemende mate acceptabel gevonden kunnen worden. En als dat zo is, kunnen we dan ook niet de lichamen van de mensen waarvan de hersengolf vlak is, in leven houden om delen van hun lichaam en hun bloed van hen te 'oogsten', wanneer de opinieonderzoekers uitwijzen dat dit voor de meerderheid acceptabel is geworden? Dr. Willard Gaylin (1925-) besprak deze mogelijkheid in Harper's

(september 1974) onder de titel: 'Oogsten van de doden'. Het recht is een zaak van gemiddelden geworden, net zoals de seksuele opvattingen van de cultuur slechts een zaak van gemiddelden geworden zijn.

Terwijl de christelijke consensus afsterft, zijn er niet veel sociologische alternatieven. Een van de mogelijkheden is het hedonisme, waarin iedereen voor zijn eigen plezier leeft. Als we proberen een maatschappij te bouwen op het hedonisme, leidt dat tot chaos. Eén man kan op een verlaten eiland wonen en doen wat hij wil binnen de grenzen van de structuur van het universum, maar zodra er twee mannen op het eiland wonen, kunnen zij, als zij in vrede willen leven, niet zo maar doen wat zij willen. Stel u voor dat twee hedonisten elkaar op een smalle brug over een wilde rivier ontmoeten: ieder kan niet zijn eigen zin doen.

Een tweede mogelijkheid is de absolute norm gebaseerd op de meerderheid van 51 procent. In de dagen van een meer christelijke cultuur kon een enkele individu met de bijbel in de hand de maatschappij beoordelen en waarschuwen, ongeacht de opvatting van de meerderheid, omdat er een absolute norm was, een norm waaraan de dingen konden worden afgemeten. Er was een absolute norm voor zowel de moraal als het recht, maar naarmate de christelijke consensus verdwenen is, is ook deze absolute norm weg als een sociale kracht. Laten we eraan denken dat Hitler, op deze basis van de absolute norm gegrond op de meerderheid van 51 procent, volkomen gerechtigd was te doen wat hij wilde zolang hij de steun van het volk genoot. Op deze basis wordt de wet en de moraal een zaak van gemiddelden. En op deze basis zou het 'goed' worden om de ouden van dagen, de ongeneeslijk zieken, de geesteszieken te doden - en nog andere groepen konden verklaard worden geen 'persoon' te zijn, als de meerderheid er achter stond. Niemand zou zich daartegen kunnen verzetten.

Alfred Charles Kinsey (1894-1956), een bioloog-socioloog verbonden aan het Instituut voor Sex Research aan de Universiteit van Indiana, schreef zijn invloedrijke *Sexual Behavior of the Human Male* (1948) en *Sexual Behavior of the Human Female* (1953). Deze rapporten waren gebaseerd op 18.500 interviews. Kinsey maakte dat wat 'goed' op het gebied van de seks is tot een zaak van statistieken. Zeer veel mensen lazen zijn boeken omdat ze in die tijd veel prikkelender waren dan andere boeken die als fatsoenlijk aanvaard werden. Maar hun werkelijke invloed was gelegen in het uitgangspunt dat wat goed en kwaad is op seksueel gebied, alleen afhangt van wat de meeste mensen op een gegeven moment in de geschiedenis doen. Dit is de algemeen aanvaarde seksuele norm geworden in de jaren sindsdien. De moderne mens heeft hetzelfde gedaan met het recht.

Zoals we in het eerste hoofdstuk zagen, vonden de Grieken dat de maatschappij - de polis - niet sterk genoeg was om de uiteindelijke autoriteit te vormen om op te bouwen, en hij is vandaag de dag nog steeds niet sterk genoeg. Als er geen absolute normen zijn, en als we de chaos van het hedonisme of de absolute norm op basis van de 51 procent meerderheid niet willen, dan is er maar één alternatief over: één man, of een elite die autoritaire, willekeurige normen geven.

Hier is een eenvoudige maar diepzinnige vuistregel: Als er geen normen zijn waaraan de maatschappij beoordeeld kan worden, dan wordt de maatschappij tot norm. De maatschappij heeft dan geen andere keus dan dat één man of een elite het vacuüm opvult dat ontstaan is door het verlies van de christelijke consensus, die ons oorspronkelijk vorm en vrijheid in Noord-Europa en in het Westen gaf. In het communisme zien we hoe de elite zich baseert op willekeurige absolute normen die het zelf heeft ontworpen. Absolute normen kunnen vandaag dit zijn en morgen dat. Als Mao de wet is, dan kan het concept van een voortdurende culturele revolutie, 'De Grote Sprong Voorwaarts', het ene jaar goed en het volgende jaar helemaal fout zijn. Willekeurige normen kunnen naar believen worden ingesteld en weer worden afgeschaft, en er is geen absolute norm waaraan ze afgemeten kunnen worden. Tot nu toe hebben zich twee elites aangemeld om het vacuüm in onze cultuur op te vullen. De eerste was Nieuw Links van Marcuse, waarvan de invloed getaand is. Het biedt niet meer de echte mogelijkheid voor actie die het een tijdlang had. En dan heeft John Kenneth Galbraith (1908-) zijn eigen vorm van de elite aangeboden. Evenals de studenten in Berkeley zei deze econoom dat we in een arme cultuur leven. Galbraith stelde een elite voor, samengesteld uit intellectuelen (vooral de academische en wetenschappelijke wereld) plus de regering. In juni 1975 kwamen 2000 'futuristen' in Washington, D.C. bij elkaar voor de tweede algemene vergadering van de World Future Society. Socio-econoom Robert Theobald (1929-) ondersteunde het concept van 'de Autoriteit aan de Wijzen', een sociale structuur waarbij wijze mannen op grond van

hun verdiensten worden uitgekozen om grote invloed te hebben op de beslissingen van de regering. 'Het is naïef', verklaarde Theobald, 'de noodzakelijkheid van een of andere vorm van een competente elite te ontkennen'.

Daniel Bell (1919-), professor in de sociologie aan de Universiteit van Harvard, ziet een elite die bestaat uit geselecteerde intellectuelen. Hij schrijft in zijn boek *The Coming of Post-Industrial Society* (1973), in het hoofdstuk 'Who Will Rule' ('Wie Zal Regeren'), dat 'de universiteit - of een ander instituut voor kennis - de centrale instelling van de volgende honderd jaar zal worden wegens zijn rol als de nieuwe bron van vernieuwing en kennis'. Hij zegt dat de belangrijkste beslissingen door de regering gemaakt moeten worden, maar dat de beslissingen in het zakenleven en in de regering meer en meer op door de regering bepaalde research gegrond zullen worden, en '(de beslissingen) zullen wegens de aard van hun consequenties in toenemende mate een technisch karakter hebben'. De maatschappij wordt zodoende dus een technocratie waarin 'de beslissende invloed in de handen van de technici van de regering en van de economie berust'. Bell ziet dat uiteindelijk de hele staat - het zakenleven, het onderwijs, de regering, zelfs het dagelijks patroon van het leven van de gewone man - beheerst zal worden door de technocratische elite. Zij zijn de enigen die weten hoe de gecompliceerde machine van de maatschappij bediend moet worden en zij zullen dan samen met de elite van de regering alle macht hebben die nodig is om de wereld te leiden.

De scherpste waarschuwing van Bell betreft de ethische implicaties van deze situatie: 'Een post-industriële maatschappij kan geen transcendente ethiek verschaffen ... Het gebrek aan een geworteld systeem van moreel geloof is de culturele contradictie van de maatschappij, de diepste uitdaging voor zijn voortbestaan'. Hij voegt er aan toe dat het gedrag van de mensen in de toekomst geconditioneerd en dat hun bewustzijn veranderd kan worden. De beperkingen van het verleden verdwijnen. In de mate waarin het beeld van deze toekomst dat Bell schildert, wordt vervuld, zal Galbraiths vorm van de elite werkelijkheid zijn.

Het humanisme is daar aangekomen waar het wel komen moest. Het is aangekomen op het punt dat Leonardo da Vinci zo lang geleden voorzag, toen hij begreep dat, als we slechts bij de mens beginnen, de wiskunde ons slechts tot de afzonderlijke dingen kan leiden - en afzonderlijke dingen leiden slechts tot machines. Het humanisme had geen mogelijkheid het universele te vinden op het gebied van de zin en de waarden. Zoals mijn zoon, Franky, het zei: 'Het humanisme heeft de 23e psalm veranderd:

Zij begonnen - Ik ben mijn herder
Toen - Schapen zijn mijn herder
Toen - Alles is mijn herder
Tenslotte - Niets is mijn herder'.

Inherent aan het humanisme is een doodswens - de impulsieve neiging om de basis die onze vrijheden en onze cultuur mogelijk heeft gemaakt, dood te slaan.

Toen in het oude Israël het volk zich van God en van Zijn waarheid en geboden zoals die in de Schrift gegeven zijn, had afgekeerd, riep de profeet Jeremia het uit dat er dood was in de stad. Hij sprak niet slechts over lichamelijke dood in Jeruzalem maar ook over dood in een uitgebreidere zin van het woord. Omdat de joodse maatschappij van die dagen zich had afgekeerd van wat God aan hen in de Schrift had gegeven, was er dood in de polis, dat wil zeggen dood in de totale cultuur en de totale samenleving.

In ons tijdperk heeft de mens, sociologisch gesproken, de basis vernietigd die hem de mogelijkheid gaf van vrijheid zonder chaos. De humanisten zijn vastbesloten geweest de kennis van God en de kennis dat God niet gezwegen heeft, maar in de bijbel en door Christus heeft gesproken, dood te slaan - en ze zijn vastbesloten geweest dit te doen zelfs al ging de dood van de waarden met de dood van die kennis gepaard.

We zien twee gevolgen van dit verlies van de zin en de waarden. De eerste is degeneratie. Denk maar aan Times Square - Fortysecond en Broadway in New York. Als men wandelt door wat vroeger de gezellige Kalverstraat was in Amsterdam, ziet men dat die even smerig geworden is. Hetzelfde kan gezegd worden van de schitterende oude straten in Kopenhagen. Pompei is terug! We vertonen de littekens van het oude Rome: degeneratie, decadentie, ontarding, een liefde voor ge

weld om het geweld. De situatie is duidelijk. Als we onze ogen open doen, zien we het. Als we het zien, maken we ons zorgen.

Maar we moeten opmerken dat er een tweede gevolg is van het verlies van de zin en de waarden door de moderne mens, dat onheilspellender is, en dat veel mensen niet zien. Dit tweede resultaat is dat er een elite zal ontstaan. De maatschappij kan chaos niet verdragen. Eén of andere groep of één of andere persoon zal het vacuüm opvullen. Die elite zal ons willekeurige normen aanbieden, en wie zal er in de weg staan?

Zal de zwijgende meerderheid (waarover we eens zoveel hoorden) helpen? De zogenaamde zwijgende meerderheid was en is verdeeld in een minderheid en een meerderheid. De minderheid zijn christenen die een werkelijke basis voor de waarden hebben of zij die nog een herinnering hebben aan de dagen dat de waarden echt waren. De meerderheid heeft alleen nog maar de twee arme waarden van de persoonlijke vrede en welvaart over.

Zal men met zulke waarden opkomen voor de vrijheden? Zullen ze niet stap voor stap die vrijheden opgeven, zolang hun eigen persoonlijke vrede en welvaart in stand wordt gehouden, zolang de goederen worden afgeleverd? Er is een verschil tussen de levensstijl van de jongere en oudere generatie. Er zijn spanningen tussen lang haar en kort haar, drugs en niet-drugs, wat ook maar op dit moment de uiterlijke onderscheidingen zijn. Maar ze ondersteunen elkaar sociologisch, want beiden omarmen de waarden van de persoonlijke vrede en welvaart. Een groot deel van de kerk zal hier ook niet helpen, omdat een groot deel van de kerk zo lang slechts een relativistisch humanisme heeft gepredikt, in religieuze terminologie.

Ik geloof dat de meerderheid van de zwijgende meerderheid, jong en oud, het verlies van vrijheden zonder meer zal verdragen zolang hun eigen levensstijl niet bedreigd wordt. En omdat persoonlijke vrede en welvaart zo dikwijls de enige waarden zijn die voor de meerderheid van belang zijn, weten de politici, dat ze, om gekozen te kunnen worden, deze dingen moeten beloven. De politiek is voor een groot deel niet meer een zaak van idealen -in toenemende mate lopen de mensen niet meer warm voor de waarden van vrijheid en waarheid - maar van het voorzien van het kiezersvolk van een laagje persoonlijke vrede en welvaart. De politici weten dat ze hun gang kunnen gaan zolang de mensen deze dingen hebben, of op z'n minst een illusie ervan.

Edward Gibbon (1737-1794) zei in zijn *Decline and Fall of the Roman Empire* (1776-1788) dat Rome in zijn laatste dagen gekenmerkt werd door vijf eigenschappen: in de eerste plaats een toenemende liefde voor show en luxe (dat is welvaart); in de tweede plaats een steeds groter wordende kloof tussen de erg rijken en de erg armen (dit kan zowel gelden voor landen in de familie van de naties als binnen een enkele natie); in de derde plaats een geobsedeerd zijn door seks; en in de vierde plaats buitenissigheid in de kunst onder het mom van originaliteit en creativiteit; in de vijfde plaats een toenemend verlangen om op de zak van de staat te teren. Het klinkt allemaal zo vertrouwd. We hebben een lange weg afgelegd sinds ons eerste hoofdstuk, en we zijn terug in Rome.

12 MANIPULATIE EN DE NIEUWE ELITE

Als we nadenken over de komst van een elite, een autoritaire staat, die het vacuüm moet vullen dat ontstaan is door het verlies van de christelijke principes, moeten we niet zo naïef zijn te denken aan de modellen van Stalin en Hitler. We moeten eerder denken aan een manipulerende autoritaire regering. De moderne regeringen hebben vormen van manipulatie tot hun beschikking die de wereld nooit eerder heeft gekend. We zullen enkele van deze methoden en theorieën van manipulatie bespreken, en ons eerst concentreren op de psychologische technieken, dan op de technieken van de biologische wetenschap en tenslotte op de nieuwe manieren waarop sommige media ons gedrag beïnvloeden.

In de eerste plaats kunnen we de deterministen noemen, die zeggen dat de mens geen vrijheid van keuze heeft. We kunnen bijvoorbeeld denken aan het psychologisch determinisme van Sigmund Freud (1856-1939), het sociologisch determinisme door conditionering van B.F. Skinner (1904-) en het chemisch, dat wil zeggen genetisch determinisme van Francis Crick (1916-). Het determinisme

van Freud berust op de relatie van het kind tot zijn moeder in de eerste jaren van zijn leven. Hij leerde dat dit het patroon van het psychologische leven van het kind bepaalt.

De ideeën van het sociologisch determinisme, waarbij het vooral gaat om het conditioneren (Behaviourisme), werden wijd en zijd besproken nadat B.F. Skinner zijn *Beyond Freedom and Dignity* (1971) uitgaf. Zijn stelling was dat alles wat de mensen zijn, verklaard kan worden uit de wijze waarop hun omgeving hen heeft geconditioneerd. Omdat de maatschappij een bijzonder belangrijke rol in die omgeving speelt, kan en moet de maatschappij positieve prikkels gebruiken om de maatschappij die hij wil hebben, tot werkelijkheid te maken. Dat dit niet maar een theorie was, maar bedoeld om in praktijk te worden gebracht, wordt duidelijk uit zijn vroegere boek *Walden Two* (1948), een roman. In *Walden Two* was Skinners utopia een volkomen geconditioneerde samenleving. De directeur, T.E. Frazier, manipuleerde iedereen om alle details van de maatschappij te beheersen. Hij maakte het zo dat de mensen dachten dat zij wilden zijn wat hij had besloten dat zij en de maatschappij zouden moeten zijn. Bij deze en alle andere vormen van determinisme sterft de mens. Skinner heeft trouwens zelf erkent dat de mens afgeschaft wordt. Hij zegt: 'Tegen de mens als mens kunnen we gevoelig zeggen: Die zijn we kwijt!'

Het enige wat Skinner (zoals ook Bertrand Russell en George Wald) overhoudt, is slechts de waarde van de biologische continuïteit: 'Overleving is de enige waarde waaraan een cultuur beoordeeld zal gaan worden, en elke daad die de overleving bevordert, heeft per definitie overlevingswaarde'. Maar net als andere mensen die we hebben besproken, kan ook Skinner niet leven op de basis van zijn eigen systeem. Hij leeft inconsequent steunend op de herinnering van de christelijke waarden waarvoor hij in zijn systeem geen plaats heeft.

De christelijke positie is niet dat er niet een element van conditionering in het menselijk leven is, maar dat conditionering zeer zeker niet de verklaring is voor wat de mensen in hun totaliteit zijn. Voor een determinist zou er echter, als men alle conditionering in de mens zou kunnen verwijderen, geen mens als mens zijn. Het christendom verwerpt dit. Het stelt nadrukkelijk dat ieder afzonderlijk mens bestaat als een wezen geschapen naar het beeld van God, en dat daarom ieder mens waardigheid heeft. Voor de trotse humanistische mens, die eist autonoom te zijn, moet de technologie in de één of andere vorm gebruikt worden om de beperkingen van de natuur, de menselijke natuur inbegrepen, kwijt te raken, omdat de autonome mens die onverdraaglijk beperkend vindt. Er is hier bij de moderne mens een spanning, speciaal misschien bij de studenten: de moderne mensen willen vrij zijn om hun eigen lot te ontwerpen, en toch denken ze dat ze weten dat ze gedetermineerd zijn.

Het sadisme van Marquis de Sade is het spook dat achter elke determinist staat omdat de basis van het sadisme van de Sade zijn concept van het determinisme was. Volgens de Sade is dat wat is, goed; en als iemand in de één of andere vorm van determinisme gelooft, moet hij toegeven dat de conclusie van de Sade de enig logische is. Dat wil niet zeggen dat de deterministen hun positie altijd doortrekken tot de logische conclusie van de Sade, maar het is de enig juiste conclusie. Bij elke vorm van determinisme is wat als goed of aanvaardbaar beschouwd wordt, willekeurig.

De moderne deterministen zijn niet alleen met abstracte theorieën gekomen. Er zijn al twee praktische resultaten. De eerste en belangrijkste is dat, terwijl hun ideeën over wat de mensen zijn in toenemende mate aanvaard zijn, de mensen zich bewust of onbewust hebben opengesteld voor de behandeling als waren zij machines, en zij behandelen andere mensen als machines of dingen. Ten tweede heeft iedere theorie van het determinisme een methode van manipulatie met zich meegebracht. Hoewel velen - zelfs de meeste - mensen het concept verwerpen dat de mens volkomen een product van psychologische, sociologische of chemische conditionering is, is manipulatie door deze methoden toch een echte mogelijkheid. Deze technieken staan zelfs al ter beschikking van de autoritaire staten en tot op zekere hoogte worden ze gebruikt. Sommige mensen zeggen misschien dat deze deterministische ideeën alleen maar science fiction zijn, maar dat is niet het geval. T. George Harris (1924-), die in *Psychology today* (augustus 1971) een bespreking gaf van het boek van Skinner zei: 'Niemand zou in paniek raken door de aanval van Skinner op ons idee van de vrijheid als hij alleen maar praatte. Maar hij heeft een programma en volgelingen die er achter staan'. Er zijn stemmen van protest opgegaan tegen Skinners opvattingen en tegen het Behaviourisme in het algemeen. Naom Chomsky (1928-) keerde zich bijvoorbeeld in een artikel in *Language* (1959) tegen één van Skinners vroegere boeken *Verbal Behavior* (1957). Maar de behaviouristen zijn talrijk en

hebben, zoals Harris zei, een programma en volgelingen die zich voor de uitvoering van het programma willen inzetten. De mensen die deze behaviouristische concepten delen, hebben vaak invloedrijke posities. Ze hebben bijvoorbeeld vaak grote invloed op het onderwijs vanaf de laagste klassen. Artikelen in de pers herinneren ons er voortdurend aan dat het behaviourisme de psychologische afdelingen van diverse universiteiten beheerst. Nu eens is deze professor of die schrijver in de mode en wordt later minder belangrijk, dan weer die schrijver, maar het behaviourisme is een voortgaande, zich ontwikkelende factor in de maatschappij. De agressie in de richting van het ontwikkelen van manipulatietechnieken zien we ook duidelijk in de recente biologische research. We treffen dit bijvoorbeeld duidelijk aan bij Francis Crick (1916-), die in 1962 samen met James D. Watson en Maurice Wilkins de Nobelprijs voor fysiologie en medicijnen kreeg voor het breken van de DNA-code. In het voorjaarsnummer van 1971 van Washington University Magazine staat een artikel van Crick onder de titel 'Why I studied Biology' (Waarom ik biologie heb gestudeerd). Hij roept op tot onmiddellijke genetische manipulatie over te gaan en vertelt ons dat zijn fundamentele reden voor het bestuderen van de biologie is:

Mijn eigen motivering, waarover ik tot nu toe nog maar nauwelijks gesproken heb, is in iets anders gelegen. Het is moeilijk in een paar woorden uit te drukken. Als u een eenvoudige beschrijving moest vinden waarom ik biologische research doe, kunt u zeggen dat het om filosofische en wat u zou kunnen noemen religieuze redenen is.

Een fundamenteel onderdeel van zijn levensbeschouwing zoals we die duidelijk kunnen zien uit wat hij schrijft, is het idee dat de mens naar zijn essentie gereduceerd kan worden tot de chemische en fysieke eigenschappen die samen de DNA-structuur vormen. Filosofisch is Francis Crick daarom een reductionist, dat wil zeggen iemand die de mens reduceert tot een elektro-chemische machine. Zo'n opvatting leidt spoedig tot de idee dat de mens gemanipuleerd en zelfs geheel beheerst kan en moet worden.

In het artikel noemt hij het feit dat hij, toen hij in Californië een universiteit bezocht, een aardig meisje ontmoette die hem naar zijn geboortedatum vroeg en met hem over astrologie en de Eeuw van Aquarius sprak. Hij merkte ook dat de boekwinkels vol waren met boeken over occulte onderwerpen. Hier is zijn reactie:

...Ik geloof dat men op wetenschappelijke gronden moet zeggen dat astrologie volkomen onzin is. Ik heb erg hard geprobeerd een manier te bedenken waarop de astrologie nog enige zin kan hebben en ik heb het niet gevonden. Ik vraag me af of mensen die in die dingen geloven wel op een universiteit zouden mogen zijn.

Wie kunnen er dan toegelaten worden aan de universiteiten? Hij heeft het hier niet alleen over het feit dat de inhoud van astrologie verkeerd of zinloos is, hij stelt de vraag of mensen met zulke opvattingen wel op een universiteit mogen zijn.

Francis Crick vervolgt:

De belangrijkste conclusie die men trekt uit de huidige biologie is het belang van de natuurlijke selectie. Het wezen van de natuurlijke selectie, en dit is iets wat de mensen erg moeilijk kunnen aanvaarden, is dat het door toevallige gebeurtenissen wordt gemotiveerd. Men kan de stelling verdedigen dat het toeval de enige werkelijke bron van echte nieuwe dingen is.

Natuurlijke selectie is niet geprogrammeerd; het wordt door toeval tot stand gebracht. Maar een eindje verderop in het artikel zegt Dr. Crick: 'Men kan geen algemene trend aangeven (voor het verloop van de evolutie); de natuurlijke selectie is daar te schrande voor. Het bedenkt combinaties en manieren om dingen te doen die niet te voorzien waren'. De taal die hij hier gebruikt is interessant omdat hij aan de natuurlijke selectie een soort persoonlijkheid toeschrijft.

In *The Origin of the Genetic Code* (1968) begint Crick het woord natuur halverwege het boek met een hoofdletter N te schrijven, en in *Of Molecules and Man* (1967) spreekt hij over de natuur als 'zij'. Met andere woorden verpersoonlijkt hij wat volgens zijn eigen systeem onpersoonlijk is.

Waarom? Omdat hij de implicaties van de onpersoonlijkheid niet kan verdragen en omdat dit soort semantisch mysticisme aan mensen die in het web van het onpersoonlijke verstrikt zitten, een gevoel van opluchting geeft. Volgens zijn eigen definitie leeft Crick in een onpersoonlijk universum, maar door de connotatie van de taal die hij gebruikt, verpersoonlijkt Crick het onpersoonlijk universum en noemt de natuurlijke selectie 'schrande' en zegt dat het 'denkt'. Zulke taal verdoezelt wat hij bedoelt en de mensen begrijpen vaak niet wat ze gelezen hebben.

Dr. Crick zegt dat zijn wetenschappelijk werk geleid wordt door een fundamentele religieuze houding. En hoewel hij begrijpt dat zijn houding in de conventionele terminologie anti-religieus is, zegt hij: '... Het is een religieuze houding omdat het zich bezighoudt met religieuze problemen'. Hij heeft gelijk. Wat Crick doet, is het creëren van een geloofssysteem gebaseerd op het prestige van de wetenschap - ook al hebben de opvattingen die hij verkondigt geen logisch verband met dat waarop het prestige berust.

Verderop in het artikel bespreekt Crick het gebied van het geestelijk gedrag en hoe het wordt bepaald. Hij zegt: 'We zouden graag meer over geestelijke gezondheid willen weten - hoeveel ervan genetisch is bepaald en hoeveel afhangt van de omgeving. We zouden graag hetzelfde willen weten over de intelligentie en de creativiteit'. Is het niet duidelijk hoe hier de mens plotseling verdwijnt? Er zijn maar twee factoren: (1) Erfelijkheid en (2) Omgeving. Is het 90 procent van het ene en 10 procent van het andere? Of net andersom? Het doet er niet toe. Beide factoren zijn mechanisch. De mens heeft een genetische code. Hij heeft een omgeving die invloed uitoefent op wat er als product van de genetische code tevoorschijn komt. Daarmee is alles over de mens gezegd.

In het laatste deel van het artikel snijdt hij een nieuw onderwerp aan: 'Dit leidt ons tot het gebied waar ik het minste thuis ben omdat het mij niet bijzonder aanspreekt: de vraag naar de verhouding van de biologie en de politiek'. Wat moet de staat met de biologie aan? Crick vertelt ons:

... we weten, dacht ik, of we beginnen allemaal in te zien, dat de toekomst in onze eigen handen ligt, dat we tot op zekere hoogte kunnen doen wat we willen.

Wat gebeurt er nu op het moment? Wat er nu gebeurt, is dat we weten dat we het leven voor de menselijke wezens met de technologie aangenamer kunnen maken; we kunnen veranderingen bewerkstelligen. Wat we eigenlijk aan het doen zijn, is dat we leren aan het systeem te prutsen. Er wordt maar weinig op fundamenteel niveau nagedacht over het soort mensen dat we graag zouden willen hebben. Op den duur is dat de vraag die je niet kunt ontlopen. Ik denk dat je moet begrijpen dat als we op de huidige manier doorgaan, dat er dan in veel opzichten gebeurt wat de mensen niet echt willen.

... Het doel van de meeste research is zoveel mogelijk ziekten te genezen, in het bijzonder kanker en hart- en vaatziekten. Dat zijn waarschijnlijk de ziekten waaraan de meeste mensen overlijden. Maar wat zal er in die situatie gebeuren? ... Het betekent dat de bevolking langzamerhand erg oud gaat worden. Wat de medische research op het ogenblik nastreeft, is de wereld veilig te maken voor kindse bejaarden.

Crick zegt in feite: Laten we het menslievende concept van de medische wetenschap veranderen. Bovendien: laten we daar nu mee beginnen. Het artikel vervolgt:

... de mensen die nu tussen de 15 en 25 jaar zijn zullen dit probleem onder ogen moeten zien, en daarom mogen ze er al vast wel aan gaan beginnen .

... we hebben in onze tijd gezien dat de discussie over de vraag, hoeveel mensen er in de wereld zouden moeten zijn, als het ware volkomen acceptabel geworden is. Op het ogenblik is het niet acceptabel de vraag op te werpen wie de ouders van de volgende generatie zouden moeten zijn, wie er geboren zouden moeten worden, en wie er kinderen zouden moeten hebben. Er is een algemeen gevoel dat als we allemaal aardig tegen elkaar zijn en als

iedereen 2,3 kinderen heeft, alles op z'n pootjes zal terecht komen. Ik geloof niet dat dat waar is. Op goede genetische gronden geloof ik dat er een ongezonde biologische situatie zou ontstaan, zelfs als we meer medische zorg, orgaantransplantaties en al deze dingen zouden hebben. Eén of andere groep mensen zou moeten besluiten dat bepaalde mensen meer kinderen en dat andere mensen minder kinderen zouden moeten krijgen ... Je moet besluiten wie er geboren worden.

De biologie is als je het zo bekijkt inderdaad een revolutionair onderwerp. Het is zelfs het belangrijkste revolutionaire onderwerp. De biologie zal de nieuwe concepten maken die in het denken moeten worden opgenomen. De biologie is niet eenvoudig geïnteresseerd in de vraag wat je met vee kan doen of zo. Er zijn veel gecompliceerdere dingen, die te maken hebben met de mensen op het psychologische niveau zoals ze in de samenleving met elkaar omgaan, maar ik geloof niet dat al deze problemen opgelost kunnen worden door alleen maar wat met het genetisch materiaal te prutsen. Ik geloof dat het zal blijken dat er over deze dingen nagedacht zal moeten worden, en als men het niet in dit land doet, zal het in een ander land beginnen.

Francis Crick besluit zijn artikel 'Why I studied biology' op de volgende manier:

Dit leidt tot waarschijnlijk het meest fundamentele ding dat ik zou willen zeggen. Dat wat werkelijk nodig is, is onderwijs - onderwijs op het niveau van jongere mensen. Het is best aardig om artikelen te lezen in Time en Life, maar als je iets leert wanneer je op school zit, word je gedwongen het op een systematischer manier te leren. Tot op zekere hoogte neem je het ook op in een periode dat je meer open staat. Ik geloof werkelijk dat er over deze dingen nagedacht moet worden nu we deze nieuwe mensbeschouwing zullen moeten aanvaarden.

De auteur wil het onderwerp van de biologische natuur van de mens en de aanvaardbaarheid van de menselijke manipulatie blijkbaar in het onderwijs van zelfs de laagste klassen invoeren. Als de mens is wat Francis Crick zegt dat hij is, dan is hij slechts de som van het onpersoonlijke plus tijd plus toeval; hij is niets anders dan een uitgebreider en complexer deeltje energie. Onze eigen generatie kan daarom het menselijk leven veronachtzamen. Aan de ene kant doden we het embryo door abortus - en aan de andere kant zullen we euthanasie voor de ouden van dagen introduceren. Het ene is er al en de deur voor het andere staat open.

Francis Crick is dus een van de mensen die sterk aandringen op het onmiddellijk gebruik van de volledige mogelijkheden van de 'genetische manipulatie' ('genetic engineering') - waarbij een groep mensen besluit wie de ouders van de volgende generatie moeten zijn, wie geboren moeten worden en wie er kinderen moeten hebben.

Het onderwerp van de genetische manipulatie wordt al te vaak benaderd in een spectaculaire sfeer. Maar mensen als Crick moeten serieus genomen worden als een belangrijke invloed op het gebied van de biologische manipulatie. Crick staat niet alleen in zijn opvatting dat de moderne medische wetenschap een bedreiging vormt omdat het de zwakken in leven houdt die dan een minder-dan-beste generatie voortbrengen. Een rector magnificus van een van de Zwitserse universiteiten koos enige jaren geleden deze gedachte als thema voor zijn inaugurele oratie.

De hele kwestie van de genetische manipulatie moet echter evenwichtig gezien worden, want alle mensen die er bij betrokken zijn, zijn bepaald niet zo extreem als degene waarover ik gesproken heb. Het Engelse boek dat ik hierboven heb genoemd, *Our Future Inheritance: Choice Or Chance?* (1974), probeert een evenwichtig standpunt te vormen, hoewel het mij voorkomt dat de titel op zichzelf al gaat in de richting van een accepteren van de genetische manipulatie: *Choice* (Keuze) klinkt zoveel beter dan *Chance* (Toeval). Het boek heeft grote betekenis vanwege de vele geleerden die gewerkt hebben aan de rapporten waarop het is gebaseerd. De volgende paar bladzijden zijn voor een groot deel gebaseerd op materiaal uit dit boek of op vragen die door dit materiaal worden opgeroepen.

Bij het evalueren van de genetische manipulatie moet er allereerst gezegd worden dat bepaalde dingen niet onmiddellijk in het bereik van de mens liggen, zoals bijvoorbeeld een baby die volkomen buiten het lichaam (in vitro) groeit of het maken van eindeloze duplicaten van één individu zonder mannelijke en vrouwelijke elementen (cloning). Maar deze verschijnselen zijn misschien later mogelijk, en vormen dus een deel van de gehele vraag, ethisch en praktisch. Sommige dingen, transplantaties bijvoorbeeld, zijn onmiddellijk mogelijk. Men heeft met niertransplantaties tot nu toe het meeste succes gehad.

Dit is bepaald een doorbraak waar we blij mee kunnen zijn, maar zelfs deze medische prestatie roept problemen op. Om het vroege verwijderen van de benodigde nieren en andere organen te rechtvaardigen, is nu als criterium voor de dood een vlakke hersengolf over een periode van 24 uur algemeen aanvaard. Dit is op zichzelf niet een ethisch probleem; maar zoals we hebben gezien, is de mogelijkheid geopend om lichamen voor onbepaalde tijd in leven te houden (waar er wel een vlakke hersengolf is maar waar de organen allemaal doorgaan met functioneren) om hun bloed en hun organen voor transplantaties en experimenten te oogsten. Het probleem is duidelijk: zonder de absolute lijn die het christelijk geloof geeft voor de bijzondere aard van de mens, kunnen zelfs dingen die op zichzelf goed zijn er toe leiden dat de menselijkheid in toenemende mate verloren gaat.

Nog een voorbeeld van dit probleem is het verhelpen van kinderloosheid die veroorzaakt wordt door een onvruchtbare echtgenoot. Zulke kinderloosheid kan dikwijls verholpen worden door kunstmatige inseminatie met gebruik van het sperma van de echtgenoot. Hiermee zijn vele echtparen zeker geholpen. Maar wat moeten we denken over kunstmatige inseminatie met sperma van een donor, een andere man? Waar ligt de grens? *Our Future Inheritance: Choice Or Chance?* zegt dat het geboren kind onder de huidige wetten in Engeland onwettig is, en in de Verenigde Staten hebben rechtbanken in bepaalde echtscheidingsprocedures de uitspraak gedaan dat kinderen die geboren zijn door kunstmatige inseminatie met gebruik van het sperma van een donor, het onwettig product zijn van overspel, en op grond daarvan hebben ze aan de echtgenoot de rechten op de kinderen ontzegd of hem vrijgesteld van de verplichting tot financiële ondersteuning. En wat is de volgende stap? Het boek antwoordt: 'Misschien is de verstandigste oplossing dat het concept van de wettigheid van kinderen helemaal wordt losgelaten'. Als dit voorstel gevolgd zou worden, zou de moraal opnieuw een grote verschuiving doormaken en zou de menselijkheid verder worden verzwakt. Wat het gezin is, wordt verzwakt. Wat zal de verhouding van ouders en kinderen zijn? In het boek wordt voorgesteld dat deze verandering in de moraal en het recht gemaakt wordt op de basis van sociale overwegingen. Dit is wat ik de sociologische wet, het sociologisch recht heb genoemd.

Ieder van ons zal blij zijn met methoden waardoor genetische ziekten genezen en mensen geholpen kunnen worden. Maar als deze dingen losgemaakt worden van de unieke betekenis die het christelijk geloof aan de mensen geeft en van de christelijke absolute waarden, heeft dat de neiging te leiden tot een toenemend verlies van de menselijkheid, ook in mildere vorm. De roep om volledige genetische manipulatie heeft de deur wijd opengezet voor de meest verreikende ingrepen. Het gaat over de vraag wie kinderen moeten hebben en wat voor soort kinderen. Het is een roep om een elite in de maatschappij te vormen die bepaalt wat soort mensen er gewenst is en om die mensen dan via genetische selectie geboren te laten worden. Het is van betekenis dat James D. Watson (1928-), die samen met Francis Crick in 1962 de Nobelprijs kreeg voor het breken van de DNA-code, er op heeft aangedrongen toch vooral de grootst mogelijke voorzichtigheid te betrachten. Hij waarschuwde een commissie van het Amerikaanse Congres voor de gevaren van experimenten op dit gebied en uitte dezelfde waarschuwing in *The Atlantic* (mei 1971) onder de titel: 'Op weg naar de klonale mens, willen we dat?'

Aan alle kanten horen de mensen dat ze machines zijn, en stapje voor stapje wordt hun weerstand tegen manipulatie verzwakt. De moderne mens, die niet meer weet wat hij absoluut moet doen, houdt alleen over wat hij kan doen. Morele normen worden alleen ontleend aan wat op het moment sociologisch geaccepteerd wordt. Zal in dit klimaat iets wat vandaag ondenkbaar is, ook nog over tien jaar ondenkbaar zijn?

De mens ziet zich niet meer als kwalitatief anders dan de niet-mens. De christelijke consensus gaf een basis en een reden waarom de mens uniek is, nl. omdat hij naar het beeld van God gemaakt is, maar dit wordt thans door de meerderheid verworpen. Daarom is er, zelfs in de goede dingen, een

neiging om ook het menselijk leven te verbrokkelen. Laten we ook niet vergeten dat de mensen via de filosofie, en vooral via massamedia, lange tijd hebben gehoord dat waarheid als objectieve waarheid niet bestaat. Alle moraal en recht wordt als betrekkelijk gezien. Daardoor accepteren de mensen langzamerhand het idee van de manipulatie en stellen zich langzamerhand open voor de praktijk van de verschillende vormen van manipulatie.

We kunnen ook *Chance and Necessity* (1971) van Jacques Monod (1910-1976) noemen. Hier zijn alle waarden te grabbel gegooid. De theorie dat alles product van het toeval is, berust niet op zijn wetenschappelijk werk maar meer op het feit dat hij de filosofie van Camus volgde. Bij Monod gaat de wetenschap over in speculatie, waardoor hij voor veel mensen aan zijn werk het gezag van zijn wetenschappelijke prestige geeft, terwijl er in werkelijkheid eigenlijk geen betrekking bestaat tussen de speculatieve en de wetenschappelijke delen van het boek. Monod stelt terecht dat er op de basis van de natuur voor de mens geen manier bestaat om het gij zult te ontlennen aan wat is. Voor hem is het is louter wat er is in de natuur, wat er tegen wil en dank door toeval is gekomen. Omdat wat is geen aanwijzing geeft voor hoe wij ons moeten gedragen, moeten we onze waarden willekeurig kiezen. Als de mensen deze mentaliteit eenmaal hebben aanvaard, is het veel gemakkelijker om willekeurige normen aan hen op te leggen. Arthur Koestler (1905-) stelde voor dat men een chemisch element zou ontwikkelen om de mens in een toestand van rust te brengen (*Horizon magazine*, voorjaar 1968). Gebaseerd op zijn opvatting van de evolutie, postuleert hij dat de mens drie hersenen vanuit zijn verleden heeft: de hersenen van de reptiel, de hersenen van het paard en de unieke menselijke hersenen. Koestler dringt aan op het ontdekken van een chemisch middel dat op de één of andere manier vrede kan brengen tussen deze hersenen en zodoende de mens kan bevrijden van agressie. In wezen zoekt hij naar een super-verdovend middel. Hij noemt de mogelijkheid dat een gemeenschap dit in het drinkwater doet, waardoor alle mensen het moeten aanvaarden. Dit is niet veel anders dan het voorstel van hen die het idealistische concept van het druggebruik hadden, om LSD aan de inwoners van grote steden via het drinkwater toe te dienen. Het gaat om precies dezelfde zaak.

De kranten schreven dat Kermit Krantzy (1923-), hoofd van de afdeling gynaecologie en verloskunde van de universiteit van Kansas City, er in oktober 1969 op aandrong dat de pil in het drinkwater wordt gedaan om de bevolkingsgroei te regelen. Anderen hebben voorgesteld dat de regering een ander middel beschikbaar zou kunnen stellen om het effect van wat er in het water zit, op te heffen, zodat de staat kan besluiten wie er baby's kunnen krijgen. Het lijkt allemaal erg op wat C.S. Lewis (1898-1973) beschreef in *That Hideous Strength* (1945). Maar dit is geen fictie; het is het nieuws van vandaag, en in de krant lezen we over het werk van mensen als José M. Delgado, Kenneth D. Clark en Russel V. Lee.

José M. Delgado (1915-) van de Yale University is een van de mensen die sensors gebruikt in de hersens van apen en menselijke epileptici om hun gedrag te beïnvloeden. In een toespraak voor de commissie over menselijke agressie van de UNESCO zei Delgado dat we in de komende jaren een revolutie zullen zien in de behandeling van de agressiviteit door deze middelen - een revolutie die even groot zal zijn als de revolutie in de behandeling van infectieziekten met antibiotica. De maatschappij van de toekomst, zegt hij, zal gepsychociviliseerd worden door elektrische stimulering van de hersenen.

Kenneth B. Clark (1914-), de Amerikaanse sociale psycholoog, opperde in 1971, toen hij president was van de American Psychological Association, dat alle politieke leiders verplicht zouden moeten worden anti-agressie pillen in te nemen. Dan zouden de leiders niet agressief kunnen zijn. En kort geleden heeft hij zich uitgesproken voor 'psycho-technologie', experimenten voor het beïnvloeden van de hersenen.

De kranten schreven dat de emeritus-professor Russel V. Lee (1895-) van de medische faculteit van de Stanford universiteit had voorgesteld alle publieke leiders te verplichten ieder jaar een grondige psychologische test te ondergaan; dan zouden, in het geval van hoge nationale leiders, als de testers dat nodig achten, de uitslagen aan een commissie van het Congres kunnen worden gegeven die dan zou kunnen besluiten deze leiders uit hun functies te ontzetten. Zowel Clark als Lee vergaten een kleinigheid - dat de man die de pillen ter beschikking stelt of de psychologische test beheerst, koning zou zijn.

In het licht van deze discussie over sociale manipulatie komen drie vragen op. In de eerste plaats, wie zal de beheersers beheersen? In de tweede plaats, wat zal er gebeuren nu de mensen geen werkelijke grond hebben om te weten wat ze zouden moeten doen met alle dingen die ze kunnen doen? In de derde plaats, als de mensheid alleen maar is wat de moderne mensen zeggen, waarom heeft de biologische voortzetting van de mens dan waarde?

Verhalen over al deze manipulatietechnieken hebben grote aandacht gekregen in de massamedia. En hoe meer deze zonder analyse worden geabsorbeerd, hoe meer ze er toe leiden dat de mensen anders over zichzelf gaan denken en hoe meer manipulatie aanvaardbaar wordt. Het is door vele artikelen en door het boek Ward 7: An Autobiographical Novel (1965) geen geheim meer dat in Rusland politieke gevangenen in psychiatrische instituten worden opgesloten om geherconditioneerd te worden. Iemand die het niet met de sociale orde eens is, wordt 'ziek' verklaard en wordt een niet-persoon, verloren in het psychiatrisch ziekenhuis en beroofd van zijn burgerlijke rechten. Maar laten we niet denken dat conditionering zo grof hoeft te zijn als in Ward 7. Zoals we hebben gezien, gaan er aan deze zijde van het ijzeren gordijn stemmen op om een elite te vormen die de maatschappij manipuleert. En de technische doorbraken die nodig zijn om dit mogelijk te maken, hebben grotendeels al plaatsgevonden. Elke moderne autoritaire regering heeft bijna eindeloze middelen tot zijn beschikking om de mensen te manipuleren.

We kunnen bijvoorbeeld ook denken aan beïnvloeding via het onderbewuste. Het is mogelijk om iets telkens opnieuw over een televisie- of filmscherm te laten flitsen met zo'n grote snelheid dat de kijker niet weet dat hij het ziet, maar er toch sterk door wordt beïnvloed. Bij een experiment met een groep mensen werd op deze onbewuste wijze gezegd dat ze een bepaalde drank moesten kopen. De mensen wisten niet dat ze deze telkens herhaalde boodschap hadden gezien, maar toen de film afgelopen was, waren de voorraden van deze drank in de hele buurt spoedig uitgeput. Deze techniek is bij de wet verboden in de westerse landen, maar waarom zou hij niet in totalitaire staten worden gebruikt? Zelfs in de westerse wereld staat er slechts een wet tussen ons en het gebruik ervan; en we moeten niet vergeten hoe de wet verschuift naar wat op een zeker moment als het sociologisch goede wordt beschouwd. Niemand zou het hoeven weten als men dergelijke onbewuste televisieboodschappen begon te gebruiken.

De televisie manipuleert de kijkers toch al door zijn gewone manier van werken. Veel kijkers schijnen te geloven dat zij, als ze iets op de televisie hebben gezien, het met hun eigen ogen hebben gezien. Het maakt dat de kijker denkt dat hij werkelijk ter plaatse aanwezig is geweest. Hij weet het, omdat hij het met zijn eigen ogen heeft gezien. Hij heeft de indruk dat hij een grotere, directere objectieve kennis heeft dan voorheen. Voor veel mensen wordt wat zij op de televisie zien, meer waar dan wat zij met hun ogen in de buitenwereld zien.

Maar dat is niet zo, want men moet niet vergeten dat iedere minuut televisie geredigeerd is. De toeschouwer ziet de gebeurtenis niet. Hij ziet een bewerkte vorm, een bewerkt symbool of een bewerkt beeld van de gebeurtenis. Een illusie van objectiviteit en waarheid wordt gecreëerd, die zelfs niet helemaal mogelijk zou zijn als de mensen die de film maken volkomen neutraal zouden zijn. De fysieke begrenzingen van de camera maakt dat er slechts één aspect van de totale situatie gegeven wordt. Als de camera een paar meter naar links of naar rechts zou zwenken, zou er een volkomen ander 'objectief verhaal' tevoorschijn kunnen komen. En bovendien hebben de mensen die de film opnemen en monteren hun eigen subjectieve standpunt, dat ze er vaak ook bewust in brengen. Wanneer we een politiek figuur op de televisie zien, zien we niet noodzakelijkerwijze de persoon zoals hij werkelijk is; we zien slechts het image dat iemand vindt dat we moeten zien. En als Leni Riefenstahl's (1902-) *Triumph of the Will*, een documentaire van de nazibijeenkomst van 1934 in Neurenberg een angstwekkend propagandamiddel voor die autoritaire regering word, wat voor mogelijkheden biedt dan niet de TV, met zijn bewerkte illusie van de werkelijkheid, nu het in ieder huis binnenkomt en eindeloze uren door jong en oud wordt bekeken? Wanneer een elite de willekeurige normen geeft, kunnen niet alleen de TV maar het hele apparaat van de massamedia hulpmiddelen voor manipulatie worden. Een samenzwering is er niet voor nodig. Het enige wat nodig is, is dat de wereldbeschouwing van de elite en de wereldbeschouwing van de centrale nieuwsmedia gelijk zijn. Men kan erover discussiëren of er van tijd tot tijd inderdaad geplande samenzweringen voorkomen, maar als we alleen oog hebben voor de mogelijkheid van een clandestien complot, kan het zijn dat we een veel groter gevaar niet zien: dat velen van hen die op de meest vooraanstaande

en invloedrijkste plaatsen staan en velen van hen die besluiten wat nieuws is, de moderne, humanistische wereldbeschouwing gemeen hebben, die we in dit boek uitvoerig hebben beschreven. Het is natuurlijk dat zij vanuit dit standpunt handelen, met verschillende graden van bewustzijn van wat zij doen, en zelfs met verschillende graden van bewustzijn van wie wie gebruikt. Hun wereldbeschouwing bepaalt hun doen en laten.

Een goed voorbeeld is dat een groot deel van de pers (en ook vele diplomaten) veel eerder de onderdrukking van Hitler zagen en afkeurden (zelfs vele jaren eerder) dan dat ze de onderdrukking onder Stalin aan de kaak stelden. De reden is niet dat de pers communistisch was, want de meeste leden van de pers waren dat zeker niet; maar ze hadden een wereldbeschouwing, een stelsel van vooronderstellingen, waardoor ze de dingen in het Duitsland van Hitler en in Rusland door een volkomen andere bril bekeken. Edward Behr (1926-) van Newsweek zet, in een bespreking van *The Ducks of Camau* (1975) van Oliver Todd, het probleem duidelijk uiteen: '... Het liberale dilemma: hoe tegen onrecht te zijn ... en toch helder genoeg te blijven om de autoritaire vormen van de regering die, in de loop van het revolutionaire proces, zulk onrecht vervangt door een tirannie van een ander soort, te bestrijden'.

En niet alle media hoeven mee te doen om de manipulatie effectief te doen zijn. Alle media zullen er zelfs zelden bij betrokken zijn. Het is altijd oneerlijk om simpelweg te zeggen dat 'de pers' of 'de media' dit of dat doen. Ze vormen zeker niet een monolithisch geheel. Niettemin kunnen de media een voertuig voor manipulatie zijn.

Er zijn bepaalde nieuwsorganisaties, kranten, tijdschriften en persbureaus die de mogelijkheid hebben nieuws te maken. Zij maken het nieuws, en wanneer een bericht dan verschijnt, wordt het nieuws. Deze mogelijkheid om nieuws te maken berust op een soort syndroom of psychologie, niet slechts onder de journalisten, maar ook onder invloedrijke kringen van volksvertegenwoordigers, hoge ambtenaren en professoren. Deze nieuwsmakers maken niet alleen bepaalde dingen tot nieuws - in tegenstelling tot berichten die in de prullemand verdwijnen - maar kleuren hun nieuws ook. Dikwijls wordt de toon bepaald door de eerste regel van het artikel, dat het verhaal op een pakkende wijze moet samenvatten. De toon van deze ene zin kan kleur geven aan het hele verhaal, en het wordt het gekleurde raam waardoor dat verhaal en misschien zelfs soortgelijke verhalen gelezen worden. We moeten dan ook zeggen dat we niet alleen sociologische wetenschap en sociologisch recht hebben, maar ook meer en meer sociologisch nieuws. Ook hier raakt de objectiviteit steeds meer zoek. Een van de oude idealen van de journalistiek was de objectiviteit, maar zoals White House correspondent Forrest Boyd (1921-) tegen me zei: 'Met de objectiviteit wordt de laatste tijd meer en meer de hand gelicht'. Het onderscheid tussen de nieuwsberichten en de commentaren is bij veel zeer belangrijke kranten steeds minder duidelijk. De nieuwsmakers hebben blijkbaar enorme macht en als de elite hen in hun macht krijgt of als ze vanwege hun wereldbeschouwing dezelfde opvattingen als de elite hebben, dan zijn de media een gemakkelijk voertuig voor manipulatie door een autoritaire groep.

Tenslotte moeten we niet de manipulerende mogelijkheid van de computer vergeten. Als gereedschap is hij bruikbaar maar neutraal. Hij kan ten goede en ten kwade worden gebruikt. Hij is niet alleen nuttig bij de wetenschap en in het bedrijfsleven, maar ook in de medische zorg, om bijvoorbeeld sneller een diagnose te stellen.

Maar de mogelijkheid van opslag van informatie, veel groter dan wat de mens en de regeringen ooit hebben gehad, kan iemands hele geschiedenis in een paar ogenblikken beschikbaar laten zijn (inclusief opmerkingen die zijn kleuterjuffrouw over zijn mogelijkheden en karakter heeft opgeschreven). En met de computer moet ook de moderne wetenschappelijke technische mogelijkheid worden genoemd die bestaat uit het af luisteren van telefoon, telegraaf, telex en microgolffverbindingen die een groot deel van de gesproken en geschreven communicaties overbrengen. Het gecombineerde gebruik van de technische mogelijkheid van het af luisteren van deze vormen van communicatie met de snelle computer laat ons letterlijk geen plaats meer om ons te verbergen en weinig ruimte voor privacy.

En zoals in het geval van onbewuste boodschappen op de TV kunnen we ook hier de vraag stellen wat er gebeuren zal als de maatschappij onder druk komt te staan? Wat zal ons beschermen tegen de

beheersing door de computer? Of om het op een andere manier te zeggen, waarvoor gebruiken de huidige totalitaire landen de snelle computers die op dit moment tot hun beschikking staan?

Maar de vraag is niet beperkt tot het gebruik dat de huidige totalitaire regimes van de computer maken. De vraag is wat al deze beschikbare manipulatietechnieken in onze eigen landen betekenen? We moeten niet denken aan een plotselinge verandering, maar aan een subtiele voortgang van de kant van de leiders in de richting van een grotere beheersing en manipulatie van het individu. Natuurlijk zullen sommige mensen zich niet op hun gemak voelen met deze toenemende beheersing en manipulatie in een relativistische eeuw, maar waar trekken ze de lijn? Velen die over de vrijheden van de burger spreken, vinden ook dat de staat verantwoordelijk is om alle problemen op te lossen; daarom zal in een tijd van overweldigende pressie (en met het moderne verlies van elk kwalitatief onderscheid tussen de mens en de niet-mens) op bepaalde punten het gevoel van onbehagen onderduiken. Wat zal er morgen gebeuren? In de Verenigde Staten zou een manipulerende regering kunnen komen van de kant van de uitvoerende of van de wetgevende macht. Een zeer hoge leider in de Verenigde Staten heeft heel wijs opgemerkt: 'Dictatorschap door de wetgevende macht is niet beter dan tirannie door de uitvoerende macht'. En men zou er aan moeten toevoegen dat het, met het concept van het variabele recht en met de gerechtshoven die de wetten maken, ook nog zou kunnen komen van de rechterlijke kant. Het Hooggerechtshof heeft het laatste woord in zowel uitvoerende als wetgevende zaken, en met het concept van het variabele recht zou de rechtsprekende zijde meer en meer het centrum van de macht kunnen worden. De macht van het Hof, losgemaakt van zijn ware fundament, is niets meer dan het instrument van ongebreidelde macht. Dit is speciaal het geval wanneer het verbonden is met wat Oliver Wendell Holmes heeft genoemd 'de dominante krachten van de samenleving'.

De beheersing zou ook kunnen komen van een semi-officiële organisatie om het hoofd te bieden aan de dreiging van een burgerlijke chaos, zoals zowel in Engeland als in de Verenigde Staten is voorgesteld, of zelfs van een internationaal instituut. En als een denkbare mogelijkheid zou de controle ook door een buitenlandse mogelijkheid kunnen worden opgelegd in de 'goede' verhouding van kracht aan hun zijde en zwakte aan de andere zijde.

Natuurlijk zit de regering in andere landen op een andere wijze in elkaar. Maar dat is slechts een detail van ondergeschikt belang en verandert niets aan de mogelijkheid dat ook daar een manipulerende autoritaire regering opstaat, uit een bepaald deel van de regering in dat land. Nu de herinnering aan de christelijke consensus die ons vrijheid binnen de bijbelse vorm gaf, in toenemende mate verloren gaat, ligt het in de lijn van de verwachting dat een manipulerende autoritaire regering het vacuüm zal opvullen.

De centrale boodschap van het bijbelse christendom is de mogelijkheid dat mannen en vrouwen tot God komen door het werk van Christus. Maar de boodschap heeft ook secundaire resultaten, waaronder de ongewone grote vrijheden die het bijbels christendom aan de landen gaf waar het de consensus sterk beïnvloedde. Wanneer deze vrijheden van de christelijke basis worden losgemaakt, worden ze echter een vernietigende kracht die tot chaos leidt. Wanneer dit gebeurt, zoals vandaag de dag te zien is, dan zou er kunnen gebeuren wat Eric Hoffer (1902-) zei: 'Wanneer de vrijheid de orde vernietigt, zal het verlangen naar orde de vrijheid vernietigen'.

Op dat punt zullen de woorden links of rechts geen verschil maken. Het zijn slechts twee wegen die naar hetzelfde doel leiden. Er is geen verschil tussen een autoritaire regering van rechts of van links: de resultaten zijn gelijk. Een elite, een autoritaire regering, zal langzamerhand een vorm aan de maatschappij opleggen zodat er geen chaos ontstaat. En de meeste mensen zullen het aanvaarden - uit verlangen naar persoonlijke vrede en welvaart, uit apathie, en uit verlangen naar orde om het functioneren van een politiek systeem, de economie en de zaken van het dagelijks leven goed mogelijk te laten zijn. Dat is precies wat Rome deed met Caesar Augustus.

13 DE ALTERNATIEVEN

Mensen die geen absoluten hebben, maar slechts de verarmde waarden van de persoonlijke vrede en welvaart, komen onder een overweldigende druk te staan. Deze druk maakt de moderne mensen

stap voor stap rijp voor het aanvaarden van een manipulerende, autoritaire regering. Helaas zien we deze pressie al overal optreden.

ECONOMISCHE INSTORTING. Het onvermogen van de moderne maatschappij om een oplossing te vinden voor het probleem van de inflatie zonder een economische recessie te veroorzaken, zet de deur voor een economische instorting wijd open. Iedere spiraal van inflatie, poging tot beheersen, de dreiging van een economische recessie en tenslotte vermindering van de beheersing, heeft de inflatie doen toenemen, maar politiek gesproken is het, omdat de meeste mensen beheerst worden door het concept van een steeds toenemende welvaart, moeilijk zo niet onmogelijk het gevaar van een economische recessie onder ogen zien. Daarom opent iedere dreiging van een economische recessie de deur voor de volgende, hogere staat van inflatie. Op een zeker punt schijnt een economische instorting maar al te mogelijk te zijn.

Ik kan de onbehaaglijke parallel met het verlies van het vertrouwen van de Duitsers in de Republiek van Weimar, vlak voor Hitler, dat veroorzaakt werd door een onaanvaardbare inflatie, niet uit mijn hoofd zetten. De geschiedenis wijst uit dat de mensen op een zeker punt van economische instorting zich niet meer zo bezorgd maken over hun individuele vrijheden en bereid zijn een autoritaire regering te aanvaarden. Het gevaar is blijkbaar zelfs groter wanneer de twee waarden die voor zoveel mensen het belangrijkste zijn, de persoonlijke vrede en de welvaart zijn.

OORLOG OF DE ERNSTIGE DREIGING VAN EEN OORLOG - tussen de expansionistische, imperialistische communistische landen en het Westen. Alistair Cooke (1908-) heeft het in America (1973) duidelijk gezegd: 'Waar het tussen de communistische en niet-communistische naties om gaat, is de kwaliteit van de Amerikaanse beschaving'. Ik zou er alleen aan willen toevoegen dat het niet alleen om Amerika maar om het hele Westen gaat. Zal het Westen in staat zijn overeind te blijven tegenover de totalitaire landen, nu de christelijke basis van de westelijke vrijheden grotendeels weg is? Natuurlijk heeft dit ook te maken met punt één - de mogelijkheid van een economische afbraak in het Westen.

De druk vanuit de communistische landen kan komen in verschillende vormen of in combinaties er van: militair door een sterk Oosten dat tegen een militair minder sterk Westen in actie komt naar aanleiding van een crisis ergens in de wereld; economisch in het geval van een instorting in het Westen; of politiek door de overname van de zuidelijke Europese landen door de communistische partijen in die landen. Dit laatste zou plotseling kunnen gebeuren met openlijke militaire steun van Rusland, of het kan subtiel en langzaam met schijnbare redelijkheid komen, totdat er een crisis ontstaat. Er is een opbloei van de communistische partijen in Zuid-Europa, en het is belangrijk op te merken dat dit de landen zijn die nooit de bijbelse basis hebben gehad die de noordelijke landen na de Reformatie hadden. De vrijheden in deze landen zijn geïmporteerd, geen eigen kweek.

De dreiging van oorlog, vooral een atoombom, zou hen die slechts de waarde van de persoonlijke vrede en voorspoed hebben, er toe kunnen brengen vrijwel elk soort autoritaire regering aanvaardbaar te achten die in staat zou zijn de dreiging van de oorlog weg te nemen, vooral als die regering schijnbaar de uiterlijke vormen van de grondwettelijkheid overeind zou laten (zoals Augustus dat deed in het oude Rome). De atoombom is een speciale bedreiging voor een generatie die zich op zo grote schaal heeft afgekeerd van het bestaan van een objectieve God en die daarom gelooft dat alleen de mens bestaat om met intelligentie de zon onder te zien gaan en de vogels te zien vliegen.

Nevil Shutes (1899-1960) roman *On the beach* (1952) heeft ons nog steeds iets te zeggen. Hierin schildert hij een tijd nadat de atoombommen zijn gevallen en er geen mens in leven is gelaten. De lichten blijven nog een tijd lang in de steden aan, maar niemand is erom ze te zien. Niet lang geleden dachten de mensen dat er bewust leven op Mars zou kunnen zijn. Het verhaal gaat dat toen Charlie Chaplin, niet sprekend als clown maar als filosoof, hoorde dat er daar geen bewust leven is, zei: 'Ik ben eenzaam'. En voor de vele denkers voor wie de enige uiteindelijke waarde het biologisch overleven van het menselijk ras is, geeft de atoombom een speciale reden om bijna alles op te geven opdat de dreiging van de oorlog zelfs maar enigermate verminderd wordt.

DE CHAOS VAN HET GEWELD - speciaal willekeurig of politiek geweld en terreur, in een land of in de wereld. Zowel in afzonderlijke landen als in de hele wereld is het wijdverbreide gebruik

van politieke terreur een van de kenmerken van onze tijd geworden. Willekeurige terreur, waarbij onschuldige mensen het slachtoffer worden, is nog angstaanjagender. Het is alarmerend dat er aanwijzingen bestaan dat terreurorganisaties van de hele wereld hun activiteiten op de een of andere manier coördineren. We hebben er al voorbeelden van gezien dat mensen hun vrijheden opgeven wanneer ze geconfronteerd worden met de dreiging van terreur.

RADICALE HERVERDELING VAN DE RIJKDOM IN DE WERELD. Herverdeling van de rijkdommen van de wereld zou met tenminste twee dingen gepaard gaan. In de eerste plaats zou er een verlaging van de rijkdom en welvaart zijn onder die mensen en landen die een steeds hoger niveau van welvaart vanzelfsprekend zijn gaan vinden. De recente geschiedenis heeft ons laten zien hoe snel naties en mensen hun principes ten opzichte van andere naties en andere personen veranderen als hun welvaart bedreigd wordt. In de tweede plaats zou er een herverdeling van de macht in de wereld komen. In een verminderende staat van welvaart en wereldmacht zou een manipulerende autoritaire regering verwelkomd worden, in de hoop dat zo'n regering op de een of andere manier de onplezierige resultaten, veroorzaakt door een vermindering van de welvaart en de wereldmacht, zou kunnen verzachten.

HET GROEIEND TEKORT AAN VOEDSEL EN ANDERE NATUURLIJKE BRONNEN IN DE WERELD. Dit laatste punt kan in toenemende mate belangrijk worden. Als de christelijke consensus sterft in de landen waar hij vroeger heeft bestaan, moeten we verwachten dat dit niet alleen een verandering teweegbrengt in die landen zelf, maar ook in hun bewogenheid voor anderen. Wat overblijft zou geen bewogenheid zijn maar slechts utilitarianisme. Niet dat die bewogenheid ooit volkomen geweest is, maar we kunnen verwachten dat een open pragmatisme in toenemende mate de plaats inneemt van de gedeeltelijke bewogenheid die er heeft bestaan. Het groeiend tekort aan voedsel zal een toenemende druk uitoefenen die de mensen toedrijft naar een autoritair gezag dat oplossingen belooft. Naarmate de onzekerheid groeit, groeit de hebzucht - met als doel de persoonlijke vrede en welvaart tegen elke prijs.

Als dit soort druk groter zou worden, wat waarschijnlijk lijkt, gelooft u dan dat dan de mensen, jong of oud, bereid zullen zijn offers te brengen, het offer van hun huidige persoonlijke vrede en welvaart, om de vrijheid en de menselijke waardigheid te verdedigen? De landen die nooit de basis van de christelijke Reformatie hebben gehad, zullen de eersten zijn die zich buigen voor de totalitaire staat. Zo is het al met een groeiend aantal landen in Azië en Afrika gegaan. De mensen in de westerse regeringen, die dikwijls zelf moderne mensen waren, begrepen niet dat vrijheid zonder chaos niet een magische formule is die overal kan worden toegepast. Maar als moderne mensen waren zij van mening dat het menselijk geslacht nu tot een zodanig niveau was geëvolueerd dat er overal democratie van buitenaf kon worden geplant. Ze hadden hun ogen zorgvuldig gesloten voor het feit dat vrijheid zonder chaos ontstaan was op een christelijk fundament. Ze begrepen niet dat vrijheid zonder chaos niet van zijn wortel losgemaakt kan worden.

En wanneer deze uiterlijke vormen worden opgelegd aan een wereldbeschouwing die op zichzelf nooit vrijheid zonder chaos had kunnen voortbrengen, zullen de mensen niet overeind blijven als de druk toeneemt. Berichten in de kranten herinneren ons er aan dat in veel landen waar de democratie van buiten of van boven af is opgelegd, er steeds meer autoritaire regeringen komen. Men zou een lange lijst van zulke landen kunnen maken.

Jiro Tokuyama, managing director van het Nomuro Research Institute, een van de grootste researchorganisaties in Japan, schreef in Newsweek: 'Terwijl de westerse religies gebaseerd zijn op het geloof in een eeuwige, absolute God, hebben de Japanners ... de aanwezigheid van zo'n permanent Wezen nooit geloofd. In plaats daarvan hebben zij geloofd dat wat goed is, verandert met de tijden en de veranderende situaties'. Tokuyama begreep heel goed dat de wereldbeschouwing van een volk zijn moraal en de vormen van zijn samenleving zou bepalen.

Wanneer deze naties die geen basis voor een democratie in hun eigen land hebben, nu ook nog eens in internationale organisaties samenkomen en daarin een meerderheid vormen, dan zijn we dwaas als we denken dat zij niet zullen functioneren op de wijze waarop ze in hun eigen landen functioneren, zelfs als dat betekent dat ze tegen de wetten van deze organisaties ingaan. Dit geldt niet alleen voor de Verenigde Naties maar voor al dergelijke internationale lichamen. We kunnen de tirannie van de meerderheid verwachten.

Laten we ons haasten te zeggen dat de vrijheid van het individu ook in de landen met een Reformatorische achtergrond niet iets magisch is. Naarmate de herinnering aan de christelijke basis steeds zwakker wordt, zal de vrijheid ook in deze landen desintegreren. Het systeem zal niet eenvoudigweg maar doorgaan, als het is afgesneden van zijn wortels. En de verschuiving zal ongeveer hetzelfde zijn, welke politieke partij ook de macht heeft. Als de principes weg zijn, blijft er slechts opportunisme over.

De meeste leiders van de landen die een christelijke basis hebben gehad, zijn nu 'moderne' mensen. Gelukkig zijn er duidelijke uitzonderingen, maar dat zijn uitzonderingen. Pogingen om autonoom te zijn - onafhankelijk van God en van wat Hij in de bijbel en door de openbaring in Christus heeft geleerd - heeft een effect zowel op de politieke leiders als op de professoren aan de universiteiten als op de gewone man. De meesten van deze leiders denken in termen van synthese in plaats van vaststaande absolute normen en waarden, en dit is duidelijk in hun politieke daden te zien.

De synthese heeft het aan beide zijden van het ijzeren gordijn gewonnen: de mensen zien geen vaststaand, uiteindelijk goed of kwaad, maar alleen een mengsel zowel in het openbare leven als in de persoonlijke moraal, zowel in buitenlandse zaken als in de binnenlandse politiek. Dit is speciaal zo bij de intellectuelen die de afschaffing van de christelijke basis tot zijn logische conclusie hebben gevoerd. Maar het geldt ook voor hen die door deze gedachten beïnvloed zijn zonder ze te analyseren. Het pragmatisme, het doen van wat schijnt te werken zonder op principes van goed of kwaad te letten, zien we overal. In zowel internationale als interne aangelegenheden, is het opportunisme - het tot elke prijs handhaven van de persoonlijke vrede en welvaart - een aanvaarde procedure. Absolute principes hebben weinig of geen betekenis meer voor het westerse denken.

Maar we hebben een niet erg geruststemmende herinnering - de herinnering aan de Britse Prime Minister Neville Chamberlain die op 30 september 1938 in München ten koste van Tsjecho-Slowakije en ten koste van alles wat volgde, met Hitler een verdrag sloot in de illusie dat hij daarmee 'vrede in onze tijd' bereikte. De woorden van Winston Churchill (1874-1965) in de House of Commons nadat dit verdrag in München was getekend, klinken nu profetisch: 'De mensen moeten weten dat we verslagen zijn zonder strijd ... Ze moeten weten dat we een afschuwelijke mijlpaal in onze geschiedenis zijn gepasseerd ... Het geldt voor deze tijd dat tegen de westerse democratieën de afschuwelijke woorden zijn gesproken: 'Gij zijt gewogen en te licht bevonden'. En denk niet dat dit het einde is. Dit is slechts het begin. Dit is slechts de eerste teug, de eerste voorsmaak van de bittere beker die ons jaar na jaar zal worden aangeboden. Tenzij wij, door een ongelooflijk herstel van onze morele gezondheid en strijdbaarheid opnieuw opstaan en opkomen voor de vrijheid, zoals in de dagen van weleer'.

Het is betreurenswaardig dat er geen leider met een visie na de crisis van de oorlog beschikbaar was om het Westen te waarschuwen dat we de morele strijd op een nieuwe manier aan het verliezen waren. Na de oorlog werden 50.000 kozakken gedwongen naar Rusland terug te keren om door Stalin gedood of gevangen genomen te worden. Solzhenitsyn vroeg in Gulag Archipelago: 'Welke militaire of politieke reden kan er zijn geweest dat deze honderdduizenden overgeleverd werden om door Stalin omgebracht te worden?' In *Communism: A Legacy of terror* zei Solzhenitsyn dat anderhalf miljoen sovjet burgers die niet naar het communistische Rusland wilden terugkeren, met geweld aan Stalin werden overgedragen om gedood te worden. En in *The Last Secret* (1974) van Nicolaas Wethell (1938-) vertelt Wethell dat een Britse stafofficier die de uitlevering van de kozakken leidde, tegen hem zei: 'Er is niets wat we nu voor deze arme zielepoten kunnen doen, maar we kunnen tenminste iets van hun lot leren'.

Maar de jaren die voorbijgegaan zijn, laten niet zien dat we zo'n les hebben geleerd. Zonder de basis voor goed en kwaad, maar alleen een concept van synthese, pragmatisme en utilitarianisme, moeten we ons wel afvragen wat er niet opgegeven zal worden, zowel binnen de naties afzonderlijk als in buitenlandse zaken, omwille van een onmiddellijke vrede en welvaart? De zwakke humanistische idealen zijn niet genoeg en zullen niet genoeg zijn in onze eigen generatie of in de toekomst. Herinnert u zich de kleine Romeinse brug uit het eerste hoofdstuk die overeind bleef wanneer er mensen over liepen, maar zou breken onder het gewicht van een vrachtwagen? Als er een verdere economische recessie komt, als de vrees voor het verlies van persoonlijke vrede en welvaart toeneemt, als de oorlogen en de dreiging van oorlog sterker worden, als het geweld en de terreur zich

verspreidt, als de voedselvoorraden en andere natuurlijke bronnen in de wereld schaarser worden - en al deze dingen zijn meer dan mogelijk - dan zal dat het proces alleen maar versnellen. Als deze dingen over de mensen komen die alleen de waarden van persoonlijke vrede en welvaart hebben, zullen ze hen verpletteren, zoals een vrachtwagen die kleine brug zou verpletteren.

In zulke omstandigheden schijnt het dat er slechts twee alternatieven zijn: in de eerste plaats een opgelegde orde of in de tweede plaats, dat onze maatschappij opnieuw die basis aanvaardt die haar vrijheid zonder chaos gegeven heeft - Gods openbaring in de bijbel en Zijn openbaring in Christus. We hebben in de voorgaande hoofdstukken veel van de implicaties van een opgelegde orde gezien maar in plaats van onze handen in de schoot te leggen en het maar op te geven, moeten we het tweede alternatief au serieux nemen.

Maar christelijke waarden kunnen niet als een superieur utilitarianisme, als middel tot een doel worden aanvaard. De bijbelse boodschap is waarheid en verlangt een toewijding aan de waarheid. Het betekent dat alles niet het resultaat is van het onpersoonlijke plus tijd plus toeval, maar dat er een oneindige-persoonlijke God is, die de Schepper is van het universum, het continuüm in ruimte en tijd. We moeten niet vergeten dat dit het was waarop de stichters van de moderne wetenschap bouwden. Het betekent de aanvaarding van Christus als Verlosser en Heer, en het betekent een leven onder Gods openbaring. Hier zijn er de moraal, de waarden en de zin, ook een zin voor de mensen, die niet maar het resultaat zijn van statistische gemiddelden. Dit is geen utilitarianisme en evenmin een sprong in het gebied van de niet-rede; het is de waarheid die een eenheid geeft aan alle kennis en het hele leven. Dit tweede alternatief betekent dat de mensen op het punt komen waar ze deze basis hebben, en de consensus beïnvloeden. Zulke christenen hoeven geen meerderheid te zijn om de maatschappij te kunnen beïnvloeden.

In ongeveer A.D. 60 schreef een Jood die christen was en ook het Griekse en Romeinse denken van die dagen kende, een brief aan de mensen die in Rome woonden. Al eerder had hij dezelfde dingen gezegd tegen de Griekse denkers toen hij met hen voor de Aereopagus in Athene sprak. Hij had daar gesproken met de Acropolis boven zich en de oude markt onder zich, op de plaats waar de denkers van Athene bij elkaar kwamen om te discussiëren. Op die plaats is een gedenkplaat aangebracht met daarop zijn toespraak in het gewone Grieks van zijn dagen. Bij zijn toespraak in Athene werd hij onderbroken, maar zijn brief aan de Romeinen geeft ons zonder onderbreking wat hij te zeggen had tegen de denkende mensen van die periode.

Hij zei dat de intergratiepunten van de Griekse en Romeinse wereldbeschouwing niet voldoende waren om antwoord te geven op de vragen die gesteld worden door het bestaan van het universum en zijn vorm, of door het unieke van de mens. Hij zei dat zij het oordeel verdienden omdat ze wisten dat zij geen afdoende antwoord op de vragen hadden die gesteld worden door het heelal en door het bestaan van de mens, maar toch weigerden, onderdrukten zij dat wat het antwoord is. Ik citeer zijn brief: 'De toorn van God openbaart zich van de hemel over alle goddeloosheid en ongerechtigheid van mensen, die de waarheid in ongerechtigheid ten onder houden, daarom dat hetgeen van God gekend kan worden in hen openbaar is (dit is het unieke van de mens in tegenstelling tot de niet-mens), want God heeft het hun geopenbaard. Want hetgeen van Hem niet gezien kan worden, Zijn eeuwige kracht en goddelijkheid, wordt sedert de schepping der wereld uit Zijn werken (dat is het bestaan van het universum en zijn structuur) met het verstand doorzien, zodat zij geen verontschuldiging hebben'.

Hier zegt hij dat het universum en zijn vorm en het menszijn van de mens dezelfde waarheid spreekt die de bijbel uitvoeriger geeft. Dat deze God bestaat en dat Hij niet zwijgend is, maar dat Hij gesproken heeft tot de mensen in de bijbel en in Christus was de basis voor de terugkeer tot een bijbels christendom in de dagen van de Reformatoren. Het was een boodschap van de mogelijkheid dat mensen tot God konden terugkeren op de basis van de dood van Christus alleen. Maar het bracht ook vele andere realiteiten met zich mee, waaronder vorm en vrijheid in de cultuur en de maatschappij die op dat bijbels christendom zijn gebouwd. De vrijheid die het met zich meebracht, was reusachtig, maar toch leidden deze vrijheden, door de vormen die in de Schrift gegeven worden, niet tot chaos. En dit kan ons hoop geven voor de toekomst. Het is óf dit óf een opgelegde orde.

Zoals ik in het eerste hoofdstuk heb gezegd, functioneren de mensen consequenter in overeenstemming met hun wereldbeschouwing dan zij zelf vaak beseffen. Het probleem zit niet in de uiterlijke dingen. Het probleem zit in het hebben en dan leven op grond van de juiste wereldbeschouwing - de wereldbeschouwing die de mannen en vrouwen de waarheid geeft over al wat is.

TOT SLOT

Deze slotopmerking is in de eerste plaats voor christenen bedoeld. Laten we ons allereerst herinneren wat het kenmerk van de huidige generatie van humanistisch denken is. Het is de aanvaarding van de dichotomie, de scheiding tussen het optimisme aangaande de zin en de waarden enerzijds en het gebied van de rede anderszijds. Als deze scheiding eenmaal is aanvaard, is het onbelangrijk wat men in het gebied van de niet-rede zet. Het kenmerk van de huidige vorm van het humanistische denken is deze existentiële methodologie.

Als christenen moeten we niet onze eigen vorm van existentiële methodologie maken. Dat doen we als we proberen vast te houden aan het waardensysteem en de 'religieuze zaken' die in de bijbel gegeven worden, terwijl we ons niet zo druk maken over wat de bijbel zegt aangaande de kosmos, de geschiedenis en aangaande specifieke geboden op moreel gebied. We volgen onze eigen vorm van existentiële methodologie als we wat de bijbel zegt over de kosmos, de geschiedenis en de absolute geboden voor de moraal cultureel bepaald en tijdgebonden achten. Als we dit doen, zal de generatie die volgt, ondermijnd worden wat het historisch-christelijk geloof betreft. Maar als wij ook zelf het centrale kenteken van onze generatie dragen, kunnen we op dit moment in de geschiedenis niet de stem zijn die we behoren te zijn voor onze arme en verbroken generatie; we kunnen niet het herstellend zout zijn dat de christenen voor hun generatie en hun cultuur moeten zijn, als ook wij in onze beschouwing van de Schrift gekentekend zijn door de existentiële methodologie. Als we daardoor gekenmerkt zijn, hebben we geen werkelijk absolute maatstaf waarmee we de cultuur, de staat en de maatschappij kunnen helpen of waarnaar we hen kunnen beoordelen.

Ten tweede, als christenen moeten we niet alleen de juiste wereldbeschouwing kennen, de wereldbeschouwing die ons de waarheid vertelt over wat is, maar bewust vanuit die wereldbeschouwing handelen om de maatschappij in al haar onderdelen en facetten op alle terreinen van het gehele leven te beïnvloeden, zover als dat in ons vermogen ligt.

Ten derde, als we terugkijken naar de tijd van de slavernij en de tijd na de Industriële Revolutie zijn we dankbaar voor christenen zoals Elisabeth Fry, Lord Shaftsbury, William Wilberforce, en John Wesley die niet zwegen en in het openbaar handelend optraden tegen de slavernij en tegen het misbruik van de rijkdom. Ik vraag me af of de christenen in de toekomst dankbaar zullen zijn dat wij in onze dagen onze mond hebben opgedaan en handelend zijn opgetreden tegen misstanden op het gebied van de rassen en het zelfzuchtig gebruik van de rijkdom, maar dit tegelijkertijd en evenzeer in balans brachten door te spreken en te handelen tegen de speciale ziekten en dreigingen van onze tijd - de opkomst van de autoritaire regering? Dat wil zeggen, zullen we de autoritaire regering in al zijn vormen ongeacht zijn naam en ongeacht zijn oorsprong weerstaan? Het gevaar met betrekking tot de opkomst van een autoritaire regering is dat de christenen zich stil zullen houden zolang hun eigen religieuze activiteiten, evangelisatie en levensstijl niet gestoord worden.

We zijn niet ontslagen van de plicht om te spreken omdat de cultuur en de maatschappij niet langer zo sterk als voorheen berusten op het christelijk denken. Bovendien hoeven de christenen niet in de meerderheid te zijn om de maatschappij te beïnvloeden.

Maar we moeten realistisch zijn. Johannes de Doper verhief zijn stem, op de basis van de bijbelse absolute, tegen de personificatie van de macht in de persoon van Herodes en het kostte hem zijn hoofd. In het Romeinse Rijk weigerden de christenen Caesar naast Christus te aanbidden, en dit werd door de machthebbers gezien als een bedreiging van de eenheid van het Rijk; velen betaalden een hoge prijs.

Maar laten we ook op een andere manier realistisch zijn. Als wij ons als christenen niet uitspreken wanneer de autoritaire regeringen van binnenuit groeien of van buitenaf komen, zullen wij of onze kinderen op den duur vijand van de maatschappij en de staat zijn. Geen enkele autoritaire regering

kan hen tolereren die een absolute norm hebben waaraan zijn willekeurige normen kunnen worden afgemeten, en die niet zwijgen en vanuit die absolute norm handelend optreden. Dit was in het ge- ding tussen de oude Kerk en het Romeinse Rijk, en hoewel het naar alle waarschijnlijkheid een an- dere vorm zal aannemen dan de aanbidding van Caesar, gaat het in wezen om dezelfde zaak, het hebben van een absolute norm waarnaar de staat en de maatschappij beoordeeld wordt.

Hier is een zin om uit het hoofd te leren: ‘Als we geen beslissing nemen met betrekking tot de groei van een autoritaire regering, hebben wij ervoor gekozen’.

De titel van dit boek en de filmserie Hoe zouden we dan leven? is ontleend aan de passage over de wachters in Ezechiël 33 vers 1-11, 19. De titel vinden we in vers 10.

Het woord des Heren kwam tot mij: Mensenkind, spreek tot uw volksgeno- ten en zeg tot hen: Wanneer Ik over een land het zwaard breng, en de inwo- ners van dat land hebben uit hun midden iemand gekozen en tot wachter aangesteld, en deze ziet het zwaard over dat land komen, en blaast op de ba- zuin en waarschuwt het volk - als dan iemand wel het geluid van de bazuin hoort, maar zich niet laat waarschuwen, en het zwaard komt en rukt hem weg, dan komt diens bloed over zijn eigen hoofd. Hij heeft het geluid van de bazuin gehoord, maar zich niet laten waarschuwen; zijn bloed komt over hemzelf; als hij zich had laten waarschuwen, zou hij zijn leven hebben ge- red. Maar wanneer de wachter het zwaard ziet komen, doch niet op de ba- zuin blaast, zodat het volk niet gewaarschuwd wordt - en het zwaard komt en rukt iemand van hen weg, dan wordt hij wel weggerukt in zijn eigen on- gerechtigheid, maar van zijn bloed zal Ik de wachter rekenschap vragen.

Gij nu mensenkind, u heb Ik tot wachter over het huis Israëls aangesteld. Wanneer gij een woord uit Mijn mond hoort, zult gij hen uit Mijn naam waarschuwen. Als Ik tot de goddeloze zeg: goddeloze, gij zult zeker sterven, - maar gij spreekt niet om de goddeloze te waarschuwen voor zijn weg, dan zal die goddeloze in zijn eigen ongerechtigheid sterven, maar van zijn bloed zal Ik u rekenschap vragen. Maar als gij een goddeloze waarschuwt om zich van zijn weg te bekeren, doch hij bekeert zich daarvan niet, dan zal hij in zijn eigen ongerechtigheid sterven, maar gij hebt uw leven gered.

Gij nu, mensenkind, zeg tot het huis Israëls: Aldus zegt gij: Onze overtre- dingen en onze zonden rusten op ons en daardoor kwijnen wij weg - hoe zouden wij dan leven? Zeg tot hen: Zowaar Ik leef, luidt het woord van de Here Here, Ik heb geen behagen in de dood van de goddeloze, maar veeleer daarin, dat de goddeloze zich bekeert van zijn weg en leeft. Bekeert u, be- keert u van uw boze wegen. Want waarom zoudt gij sterven, huis Israëls?

Doch wanneer een goddeloze zich van zijn goddeloosheid bekeert en naar recht en gerechtigheid handelt, dan zal hij daarom leven.

Dit boek is geschreven in de hoop dat deze generatie zich moge bekeren van die allergrootste god- deloosheid, het plaatsen van een geschapen ding op de plaats van de Schepper, en dat deze generatie niet langer zal wandelen op de paden van de dood, maar mag leven.